

~~DATE~~ DATE ~~Slip~~

GOVT. COLLEGE, LIBRARY

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DTATE	SIGNATURE

मध्यकालिकः संस्कृतनाटकालोकः

लेखक

रामजी उपाध्याय

एम ए, डी फिल, डी लिट्
मीनियर-प्रोफेसर, संस्कृत-विभागाध्यक्षश्च
सागर विश्वविद्यालय, सागर

प्रकाशक.

भारतीय-संस्कृति-संस्थानम्

नारीबारी, इलाहाबाद

प्रथम-संस्करणम्
वि० सं० २०३७

मूल्यम् : २५ रुप्यकाणि

मुद्रक :
एकेडमी प्रेस,
६०२ दारागंज
इलाहाबाद

हरिजनोद्धाग्महात्मने

“श्रीबलदेव चौबे” इति विश्रुतनाम्ने

सत्यानन्द-स्वामिने

ग्रामाद् ग्राम व्रजन् देवोऽसृजद् दृष्टिं पराङ्मुखीम् ।

सत्यानन्द-स्वरूपाय तस्मै ग्रन्थं समर्प्यते ॥

भूमिका

'मध्यकालिक संस्कृतनाटकालोक' इति ग्रन्थे श्रीष्ट सवत्सरस्यानवम शताब्दं पञ्चदश शताब्द-पर्यन्तं संस्कृत रूपकाणामितिहासो विकास-क्रमेण विरचित । सदसद्विवेकाद् विरता प्रायशो वेदेशिका एव भारतीयविद्या-घोरेया, येषां परवर्तिषु सस्कृत-काव्येषु रूपकेषु वा किमपि श्रेष्ठतत्त्व न दृष्टम् । अन्येषु तेषां विडम्बनं यन् ते भारतीयरत्न-प्रकटमेतेषु रूपकेषु प्रेक्षितुं न पारयन्ति । न ते विचारयन्ति यदाराजरङ्गुमावालवृद्धमास्त्रीपुरय लोकानां रञ्जनाय रूपाक-सहस्र परवर्तियुगे रचितम्, प्रयोजितम्, नाट्यशास्त्राचार्यवर्यै समालोचितञ्च । एतावन्मात्रेणापि तदस्माकमवधानं सादरमर्हति । वस्तुन सर्वं कविकर्म सोद्देश्यं भवति । कवयः सरसं विधिना लोकप्रशिक्षितं प्रातिभं किञ्चिन्नवनवोन्मेषं विचित्रं नाटकादीनि रचयन्ति । आधुनिकज्ञानलवदुर्विदग्धानामज्ञानविजृम्भितैर्विजल्पितोऽपि परवर्तिरूपकराशिर्नोपेक्षणीयः । वस्तुनस्तु सनातनमत्यमेवोद्घाटितं यशोभूषणेन मम्मटाचार्येण—

काव्यं यद्यत्संस्कृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।
सद्यः परनिवृत्तये कान्तार्त्तान्मततयोपदेशयुजे ॥

नेतत् प्राचीनकाव्यमधिकृत्यैव सत्यम्, अपितु वैकालिक काव्यं सद्यः परनिवृत्तये, उपदेशयुजे च भवत्येव लोकसन्धारणाय लोकैः प्रेक्षणीयं पठनीयं रक्षणीयञ्च ।

मत्यमेव महावृक्षाणामधो लघुवृक्षा न विलसन्ति । ते विशीर्यन्ते । किन्तु नेतद्विज्ञातं यत्लघुवृक्षैरपि वाञ्छिद् विचित्रामेव शोभां जनयितुं नागरका स्वभवनसमीपमेव तान् सवर्धयन्ति । तथैव कानिदासादीनां नाटकानि यथास्थानं विलसन्तु । तेषां प्रभाव-परिधौ सुदूरमपि अगन्ता मा भूमिर्यत्र नद्यानि च माध्यमिकानि च रूपकाणि जनमनोहरणाय यथापूर्वं विलसन्तु विकसन्तु च ।

धर्मदर्शनविरहितं साहित्यमथ च लोककाव्यं नाटकं च स्त्रीष्टाब्दात् प्रागेव बहु विलसितम् । तत् सर्वं धर्मबुद्धीनां विपदिग्धेन कटाक्षशरेण निपादितं शून्यं विस्मृतमेव । साधु प्रोक्तं सर्वेभ्यः महोदयेन—

It is quite possible that India had a well developed drama

even before the Greeks, though not much is known of this early period —The Theatre Handbook P. 245.

भारतीय नाटक-साहित्यस्य प्रथमपद एवोच्चतरं काव्यं विलसतीति वितयमुच्यते—With Bhavabhūti the line of great dramatists in Indian literature comes to an end. इति विण्टरनिजमहाभागो ग्रहिलकुद्धोनां वेदेशिकालोचकानां सम्मतिमेव प्रवर्तयति । तेषां परम्परावरोधकानां वेदेशिकानां भारतीया-सन्ततिस्तानेवानुस्वनति यत् मध्यकाले, आधुनिक काले वा नास्ति नाटकोत्कर्षः ।

अतः परमपि केचित् समालोचका वदन्ति यत् संस्कृतं तु मृतमेव । तेषां मतेन प्रायः सहस्रद्वयवर्षपूर्वं यदा प्रभृति प्राकृत-भाषा प्रचलिता तत एव संस्कृत-भाषायाः सामान्य-जनप्रयोज्यत्वं विनष्टम् । अत्रास्माकमुत्तरमघोविधं वर्तते—संस्कृतभाषामरणमनु भासः, कालिदास, भारविः, भवभूतिः, शङ्कराचार्यः, कल्हणः, श्रीहर्षः, जगन्नाथ इति बहवः प्रथितयशसो महाकवयो बभूवुः । किं नेदं मय्यं यत् जीवन्त्यामपि प्राकृतभाषायां तावदुच्चकोटिकः कश्चित् कविर्नैवाभवत् यावत् मृतेऽपि संस्कृते इमे प्रातःस्मरणोया महाकवयो बभूवुः । कीदृशमिदं संस्कृतस्य मरणं यदनुमरणमपि संस्कृतशवानुसरणं महाकवित्वं ददाति । तत्तु नान्यथा प्राप्यम् । भारतराष्ट्रस्य, तस्य साहित्यस्य संस्कृतेश्च द्वेषिणां मूषावाद एव संस्कृत-मरणवार्ता ।

'मध्ययुगे विरचितानि नाटकानि सततमभिनीयन्ते स्म' इति तेषां प्रस्तावनासु सूत्रधारमुखेन मुखरितमेव । तथा हि पारिजातभञ्ज्याम्—

शारदादेव्याः सध्वनि सकलदिगन्तरोपगतानेकत्र विद्य-सहृदय-कला-कोविद-रसिक-सुकवि-सङ्कले विजयश्रीनाम नाटिका नाटयितव्या ।

कर्णमुन्दर्याम्—

श्रीशान्त्युत्सवदेवगृहे भगवतो नाभेयस्य महामात्यसम्पत्कर-प्रवर्तिते यात्रामहोत्सवे समुत्सुकः सामन्तजनः प्रत्यग्रप्रयोगदर्शनाय ।

तापसवत्सराजे—

किं तापसवत्सराजं पश्यन्ति सामाजिकाः ।

अपरमपि किञ्चिद् देशिष्ठ्यं विद्यते मध्यकालिकनाटकानाम् । प्राचीन-रूपकराशो ईहामृग-वीथी-समवकाराणां रूपकाणां श्रीगदित-प्रेक्षणकादीनामु-

रूपकाणा निदर्शनं क्वचिदेव लक्ष्यते । तेषां प्रथमं स्पष्टमुदाहरणं बहुविधं
मध्यकालिके माहित्ये उत्लसति ।

मध्ययुगस्य रूपकाणां रचयितारो राजान्, महापण्डिता, अमात्या,
आचार्या, महाविदुषश्चासन्, येषां स्वात्मनि कश्चिद्विशेष आसीत् ।
तथा हि—

साम्कृतिकाचार्या — वेदान्तदेशिक-वेङ्कटनाथ, रामभद्रमुनि, शोनाङ्क,
रामचन्द्रगुणचन्द्रो, मेघप्रभाचार्यं, बालचन्द्रसूरि, जयमिहसूरि,
पूर्णसरस्वती, ब्रह्मसूरि, गोविन्दानन्द सरस्वती, नेमिनाथ ।

दर्शनाचार्या — जयन्तभट्ट, पूर्णसरस्वती

महाविदुष्य — विज्जका

राजान् — भायुराज, कुलशेखर-रविवर्मा, प्रह्लादनदेव, विग्रहरामदेव,
सिंहभूपाल, विरूपाक्ष ।

राजगुरु — राजशेखर ।

राजामात्या — वरमराज, महापात्रो विश्वनाथ, विद्यापति ।

अतएव तेषां कृतयो भ्राजन्ते । सुप्रतिष्ठिता इमे महात्मानो यत्किञ्चिद्
विरचयन्ति स्म, न तदम्यायिमहत्त्वभागित्यल वैगद्य-प्रकरणेन ।

प्राचीनयुगस्याग्निमसम्राट् हर्षवर्धनोऽन्तिममहाकविश्च भवमूर्तिवभू-
वत् । पश्चाद् मध्ययुगस्य विन्तारो ख्रीष्टाब्दस्य नवमशताब्दादारभ्य मुगल-
शासनारम्भं यावत् पञ्चदशशताब्द-पर्यन्तमासीत् । आ मुगलकालादद्यावधि
आधुनिकं युगं प्रवर्तते । अनेन कालविभाजनेन मया संस्कृतनाटकानामिनिहास-
स्त्रिभागशो विरचितं ।

सागर विश्वविद्यालये
रामनवमी २०३७ वि० सं०

रामजी उपाध्याय

विषयानुक्रमणिका

- १ नवम-शताब्दी १-२६
- हनुमन्नाटकम् १, कौमुदी महोत्सवम् ३
उदात्तराघवम् ५, तापसवत्सराजम् ६
अनर्घराघवम् ७, आगमडम्बरम् ८
आश्चर्य-चूडामणि १७, तपती-सवरणम् १८
सुभद्रा घनञ्जयम् २१, विबुधानन्दम् २१
कल्याण सौगन्धिकम् २५ ।
- २ दशम शताब्दी २७-४०
- बालरामायणम् ३०, बालभारतम् ३१
विशालभञ्जिका ३२, कपूरमञ्जरी ३४
चण्डकौशिकम् ३४, नैपघानन्दम् ३८
३. एकादश-शताब्दी ४१-५६
- प्रबोधचन्द्रोदयम् ४४, भगवदञ्जुकीयम् ४८
कर्णसुन्दरी ५२
- ४ द्वादशशताब्दी ५७-८०
- नलविलासम् ६०, सत्यहरिश्चन्द्रम् ६२
रघुविलासम् ६३, राघवाभ्युदयम् ६४
यादवाभ्युदयम् ६५, रोहिणीमृगाङ्गम् ६६
कौमुदीमित्रानन्दम् ६६, मल्लिकामकरन्दम् ६७
वनमाला ६७, लटकमेलकम् ६८
हरकेलिनाटकम् ७०, चन्द्रलेखा विजयप्रकरणम् ७०
ललितविग्रहराजम् ७१, पार्थपराङ्गमव्यायोग ७१
घनञ्जयविजय-व्यायोग ७३, मोहराजपराजयम् ७४
प्रबुद्धरोहिणेयम् ७५
- ५ त्रयोदश-शताब्दी ८१-११४
- घर्माभ्युदयम् ८४, किरातार्जुनीय व्यायोग ८६
कपूरचरित भाण ८७, रुक्मिणीहरणेहामृग ८८
त्रिपुरदाहम् ८८, हास्यचूडामणि ८८

समुद्र-मयनम् ६१, प्रसन्न-राघवम् ६३
 वीणावासवदत्तम् ६३, पारिजात-मञ्जरी ६७
 उल्लाघराघवम् ६६, शङ्खपराभवम् १००
 हम्मीरमदमर्दनम् १०१, करुणावज्रायुधम् १०३
 द्रौपदी-स्वयंवरम् १०४, दूताङ्गदम् १०५
 विक्रान्तकौरवम् १०६, मैथिली-कल्याणम् ११०
 अञ्जनापवनञ्जयम् ११०, सुभद्रा १११
 रम्भामञ्जरी १११, प्रतापरुद्र-कल्याणम् ३१२
 कादम्बरी-कल्याणम् ११३, सौगन्धिका-हरणम् ११४

६. चतुर्दश-शनाव्दी

११५-१२८

प्रद्युम्नाभ्युदयम् ११७, धूर्तसमागमः ११८
 संकल्पसूर्योदयम् ११८, उन्मत्तराघवम् १२१
 भीमविक्रम-व्यायोगः १२१, कुवलपावली १२२
 कमलिनीराजहंसम् १२ , सुवालावज्रतुण्डम् १२६
 विटनिद्राभाणः १२६, चन्द्रकला १२७
 भैरवानन्दम् १२७

७. पञ्चदश-शनाव्दी

१२९-१४८

पार्वती-परिणयम् १३१, शृङ्गार-भूषणम् १३१
 कनकलेखा कल्याणम् १३१, वाणासुर-विजयम् १३१
 ज्योतिःप्रभाकल्याणम् १३२, गोरक्ष-विजयम् १३२
 सोमवल्गिनयोगानन्दम् १३३, गरकासुर-विजयम् १३३
 उन्मत्तराघवम् १३५, नारायण-विनासम् १३७
 सुभद्रा-परिणयनम् १३७, पाण्डवाभ्युदयम् १३८
 रामाभ्युदयम् १३८, चन्द्रिकाकलापीडम् १३८
 गंगादाम-प्रतापविलासम् १३८, शशामृतम् १४१
 मलिनतामारुतम् १४३, वसुमतीमानविक्रमम् १४७
 वृषमानुजा, मुरारिविजयम्, दानकैलिकौमुदी १४८

८. उपसंहारः

१४९

९. प्राप्तांश-रूपकाणि

१५२

१०. अप्राप्त-रूपकाणि

१५६

११. नाटकानां प्रकाशनादि-वेवरणम्

१६१

१२. शब्दानुक्रमणिका

१६५

नवम-शताब्दी

हनुमन्नाटकम्

लोकनाटकस्यैकानुपमा कृतिर्हनुमन्नाटकम् ८०० ख्रीष्टाब्दमभिन पुस्तकरूपेण प्रतिष्ठितमासीदिति कल्प्यते, यतो हि नामाम्मिन्नाटके भवभूते प्रभावो परिलक्ष्यते तथा दशरूपकस्यावलोकटीकायामस्योदाहरणानि नाम्ना मगृहीतानि ।^१ भवभूति ७०० ख्रीष्टाब्दमभित प्रादुर्बभूव, अवलोकटीका च १००० ख्रीष्टाब्दमभिन^२ प्रणीता । तयोर्मध्ये प्रणीतमिदम् । अत एव भोजप्रबन्धादौ हनुमन्नाटकस्य कालविषये किञ्चदन्तीना निस्मारता प्रतिभाति ।

पश्चात्तेश्चोऽपि रामविषयक-श्रेष्ठनाटकेभ्य उत्तमश्लोका नाटके-ऽस्मिन् वृहश समावेशिता इत्यनेन विधिनास्य महानाटकत्व प्रसाधितम् ।^२ अपरथाऽपीद नाटक रामस्य ममग्रचरित्रस्य वर्णनेन किञ्चिद् वृहत्तर स्वरूप विदधन्महानाटक नाम सार्थक विधत्ते ।^३

हनुमत प्रकर्ष-प्रधानत्वेनेद नाटक हनुमन्नाटकमिति प्रसिद्धम् । 'भुमद्रानाटिका' 'कुवलययावली' प्रभृतीनि रूपकाणीतराण्यपि नायकनाम्ना सज्जितानि । 'हनुमन्नाटक'—नाम्नास्य रूपकस्य दशाङ्कात्मक वङ्गीय सस्करण, दामोदरमिश्रेण सम्पादित च पश्चिमभारते प्रचलित चतुर्दशाङ्कसर्वालित महानाटक-नाम्नेति सस्करणद्वय विद्यते । केचन पुनरिद नाटक 'छायानाटकम्' इत्यपि वदन्ति यतो हि नामास्य दशम द्वादशयोरङ्कयो सीतारामौ मायारूपौ वर्णितौ ।

१ हनुमान् स्वयमेवास्य नाटकस्य प्रणेतेति किञ्चदन्ती रूपकस्यास्य लोकनाटकत्व प्रसाधयति ।

२ सबवृत्तिविनिर्धन सर्वलक्षणसयुतम् ।

समग्र तत्प्रतिनिधि महानाटकमुच्यते । भावप्रकाशने एतदेव यदा सर्वे पताकास्थानकैर्युतम् ।

बङ्केश्व दशभिर्घोरा महानाटकमूर्चिरे ॥ साहित्यदर्पणे ६ २२३

३ नाटकेषु नायकस्य नैकचारितानामितिहासवर्णनं योरपीय-रूपनेष्वपि वर्तते । तथा हि दामस हार्डी महोदयस्य Dynasts इति Epic Drama भागनये विभक्त चिरव्यापि नैपोलियनस्य चरित नवाङ्क १३० दृश्यैश्च प्रस्तौति ।

अस्मिन्नाटके रङ्गमञ्चीयाभिनवा शैली दृश्यते, यत्र कोऽपि निवेदक एवोपस्थाय संवादाविहीनानि कथ्यानि क्वचिन्निवेदयति । एवंविधानि रूपकाणि महाराष्ट्रेषु प्रचलितानि 'निवेदन' नाम्नाद्युनापि व्यवहृतानि । अन्यत्र संवादा अपि समुपलभ्यन्ते । ययार्थमेवाह विण्टरनित्समहोदयो यदियं कृति-महाकाव्यनाटकयोर्मध्ये तिष्ठति, यत्र महाकाव्योचितानि आख्यानानि नाट्यो-चिताश्च संवादा ग्रथितानि ।

हनुमन्नाटकेनेकत्र रामायणस्य कथावस्तु परिवर्त्यं कतिपये विशेषाः समाकलिताः । सीतास्वयंवरकाले रावणस्य पुरोहितो जनकमुपगम्य रावणाय स्वतनयां सम्प्रदातुं प्रास्तौद् रामं च सीता-विवाहाय्यवारयत् । यदा जनकराजो धनुर्घिज्यं कर्तुं स्वसमयं न्यवेदयत् तदा पुरोधाः शिवचापं रावणो न्यक्कर्तुं नैच्छदिति कैतवं पुरश्चकार । कथाभागोऽयमन्यथाकृत्यात्र नाटके निवेशितः । जामदग्न्यस्य समागमे संवादादयोऽपि नैव रामायण-परम्परां सर्वभावेन समनुसरन्ति । सीताया रामेण सम्भोगवर्णनमपि न तथा चरित्रगतमोदार्यमावहति यथा वाल्मीकिधारायामौचित्यं प्रख्यापयेत् । मेघ-नादेन कृतो मायासीतायाः शिरश्छेदो रामस्य, रावणेन कृतश्च रामस्य शिर-श्छेदः सीताया सूच्छाहेतु अववताम् । मायारामेण मायारावणशिरश्छेदान् पश्यन्ती सीता मायाराममाश्लेष्टुमुद्यताभूत्, तदा स पलायितः इत्यादयः कथापरिवर्त्ता ग्रन्थत एवावसेयाः । रणे मृतः स्वर्गं गच्छेयं सीतां वा प्रत्यावर्त्त-येयमिति रावणेन पृष्टा मन्दोदरी क्षत्रियां मामेव युद्धाय देवोऽनुजानातु इति यदुदाजहार तत् कामपि नवां विच्छित्तिमातनोति ।

हनुमतो महामहिमचरित्रं तावन्मनो हरति—

पीतो नाम्बुनिघिनं कौणपपुरो निष्पिष्य चूर्णीकृता
नानीतानि शिरांसि राक्षस-पतेर्नानाघि सीता मया ।
आश्लेषापण-पारितोषिकमहं नार्हामि वार्ताहरो
जल्पत्रित्यनिलात्मजः स जयति व्रीडा-जडो राघवे ॥ ६३६

अयमेव महिमा येन नाटकस्य नाम-सार्थक्यम् । रचयितुरस्य काव्य-कौशलं रावणानुभावकलनेऽपि सहृदयानावर्जयति—

प्रतापं संतोडुं रविरपि दशास्यस्य न विभु—
निमज्जत्यन्मज्जत्यपरजलघो पूर्व-जलघो ।
हरिः शेते बाधो, निवसति हिमाद्रौ पुरहरो
विरञ्चिः किञ्चापि स्वजनि-कमलं मुञ्चति न वा ॥

रविसहिता देवचतुष्टयी विभीषापराधीना कुर्वाणो रावणो येन समूल-
घातं हत, तस्य रामचन्द्रस्य सर्वातिशायिनं महिमानं गातुकाम एव कविस्तथा
वर्णयावभूव । रसनिर्वाहनेषु नैव जहाति कविवाचम् । चक्रवाक्या रौद्र-
करुणाभासयोश्चित्तं पुनरेकमतोदाह्रियते—

एकेनादना प्रविततरुषा वीक्षते ध्योमसस्य
भानोबिम्ब, सजलमुलितेनापरेणात्मका तम् ।
मह्लरछेदे दयित-विरहाशङ्कितो चक्रवाको
द्वौ सकीर्णो विमृजति रसो रौद्र-कारुण्य सती ॥ १२ १७

अलकारेषु सुतरा निबद्धेषूपमा कस्य न मनो द्रावयति विप्रलम्भ रस-
स्यन्द विक्रिती समुच्चय चाविष्कुर्वती—

च द्रश्चण्डकरायते मृदुततिर्वातोऽपि वज्रापने
मात्यं सुबिभ्रुतायते भलयजालेषु स्फुलिङ्गायते ।
रात्रि कल्पशतायते विधिवशात् प्राणोऽपि भारायते
हा हन्त प्रमदावियोगसमयं सहारकालायते ॥ ५ २६

कथभूतो राजाभिमतो नाट्यकृत —

उत्खातान् प्रतिरोपयन् कुसुमिताश्चिन्वैल्लघून् वर्धयन्
क्षुद्रान् कण्टकिनो बहिनिरसयन् विश्लेषयन् संहतान् ॥
अत्युच्चान् नमयन् नतारच शनकैऽन्नामयन् भूतले
माताकार इव प्रयोगवतुरो राजा चिर नदति ॥ ६ ३१

इत्येव हनुमन्नाटकस्य स्थिता कीर्तिं समस्तं मध्यकालकवित्वं प्रति-
निधत्ते, यया समावर्जिनो महाकवि श्रीतुलसीदामो बहुशस्तद्भावाननुगृह्य
रमप्रचुरान् प्रसङ्गान् निबध्नाति स्म ।

कौमुदीमहोत्सवम्

कौमुदीमहोत्सव नाटकस्य रचायत्री कापि स्त्री बभूवेति निश्चितम् ।
प्रयागस्थे भारती-भवन-पुस्तकालये नाटकस्य हस्तलेखस्य भूमिकाया “
कया निबद्धं नाटकम्” इत्युपलभ्यते यत्र नामाशेन द्रुष्टितेन विभक्त्यशेन
चोपलब्धेन स्त्रीकृतकमेतदिति ‘का’ इत्यक्षरान्तं च तन्नामेति निश्चीयते ।
विज्जका तत्कर्त्रीति केचन किशोरिकेनि चापरे वदन्ति । नवम्या शताब्द्या
शोलाङ्करचिता विबुधानन्द-प्रणयकया कौमुदीमहोत्सवमुपजीवतीति नाटकस्यास्य
रचना ८०० ख्रीष्टाब्दमभित सम्भाव्यते ।

कथावस्तुनि वीरोचिताः शृङ्गारोचिताश्च सन्दर्भाः सहृदयानावर्जयन्ति । पाटलिपुत्रस्य नृपतिः सुन्दरवर्मा कल्याणवर्मणा सपुत्रोऽपि चण्डसेनं क्रूरकर्माणं पुत्रीचकार । कृताभिसन्धिश्चण्डसेनो लिच्छविभिमंगधानाक्रमयामास । सुन्दरवर्मा रणे हतो लिच्छवयोऽपि पराजिताः । राजकुमारः कल्याणवर्मा सपरिजनः पाटलिपुत्रान्निरवसत् । तस्य धात्री कानने हस्ति-गर्जनभीता सार्थाद् भ्रष्टा तापसान् शरणं जगाम । कुलपतिना समादिष्टः स व्याधकिष्किन्धदुर्गोऽवसत् । राजमन्त्री मन्त्रगुप्तश्च पाटलिपुत्रे राजकुमाराय पुना राज्यमर्पयितुं प्रायतत ।

कदाचित् कल्याणवर्मा स्वप्नदृष्टां राज्ञः कीर्तिसेनस्य कन्यां कीर्तिमतीं नाम सिद्धायतनात् प्रत्यागच्छन्तीमदर्शात् । गतां ता राजकुमारः प्रेमवशंवद-श्चिन्तयामास । राजकुमार्यपि तत्प्रेमाकुला तच्चित्रं निर्माय नातिदूरं विसर्ज । तच्च चित्रं सा परिव्राजिका लेभे या पूर्वं कल्याण-वर्मणो धात्री आसीत् । तत्र चित्रपटे धात्री सालिखत् ।

शौनफमिव बन्धुमती कुमारमविभारकं कुरङ्गीव ।
अर्हति कीर्तिमतीयं कान्तं कल्याणवर्मणम् ॥

विद्रूपकश्च तथालेखान्वितं तच्चित्रं कल्याणवर्मणोऽर्पितवान् । तत्र चासी कीर्तिमत्याश्चित्रं स्वप्रतिकृतिसविधे निर्मितवान् ।

अथ पाटलिपुत्रे राज्यविप्लवः प्रवृत्तः । सुन्दरवर्मणो हन्ता चण्डसेनः प्रत्यन्तपालान् विजेतुं वहिर्जगाम । अत्रान्तरे कल्याणवर्मा राजधानीमाहूतः । चण्डसेने विरक्तीकृताः प्रजाः कल्याणवर्मणं प्रत्यनुरक्ता आसन् । स च चण्डसेनं निहत्य राज्ये समभिविक्तः । अन्ततः कल्याणवर्मा कीर्तिमत्या विरहेण सन्तप्तमेव चिन्तयन् प्रमदवने विद्रूपकेण सह प्रथमसमागमस्य वृत्तमवर्णयत् ।

पातुं पद्मसुगन्धि लोलनयनं रोमाञ्चितं गण्डयो-
यचिद् विद्रुम-पाटलाधरपुटं ववत्रं मयोन्नामितम् ।
वैलक्ष्य-प्रतिषेध-विषलव-गिरा तन्व्या तथा मुग्धया
पदचात् ताम्ररुचा करेण मम तु प्रच्छादिते लोचने ॥ ५.२६

नातिदूरे वृक्षान्तरे स्थिता कीर्तिमती तत्सर्वं श्रुतवती । तस्याः सखी निपुणिका तच्चित्रं तयोर्मध्येऽक्षिपत् । चित्रागमनकारणमनुसन्धातुं गतोऽसौ कल्याणवर्मा कीर्तिमतीं प्राप्तवान् ।

पुरातनकवीनां प्रभावाधीनपि कवयित्री प्रत्यग्रां कामपि चास्तां तत्र-तत्र वितनोति काव्यनेपुणस्य । यथा च बाल्यवर्णने प्रतिभा खेलति, यौवन-च धावति तथोदाह्रियते—

यो ह्ये शैशव मुष्टि-भेद-विशदो रेखातपत्राङ्घ्रिर्तो
 क्षोणीचक्रमणे मदङ्गुलिमुखं याभ्या समालिङ्गितम् ।
 वक्ष्ये यावपि कारितो पुञ्जने माना बलादञ्जलि
 ती हस्ताबुरगेन्द्र भोग सदृश प्रौढ-प्रमाणो कथम् ॥ २६

यथा वा रूपकालकार-योजना—

नाभो-वापो-प्रविष्ट स्तनशिखरगतो रोमरेखापदेन
 प्रत्युत्पन्नप्रताप स्फुरदधर मणि-व्याज — नीराजनेन ।
 लब्धो लीलाकटाक्षमनसिज क्लमो वर्तते दुनिवारो
 देव्या लब्धप्रसाद कल मणि-रशाना डिण्डिमारोहणेन ॥ ५ २२

मायुराजस्य नाटके

उदात्तराघवस्य तापसवत्सरजस्य च नाटकयो प्रणेता मायुराज
 राजशेखर प्राशसत्—

मायुराजसमो नाग्यो जज्ञे कलचुरि क्वि
 उदग्बत समुत्सृष्टु क्वि वा सुहिनाशव ॥

सोऽयं मायुराजोऽनङ्गहृत्पापरनामासीत्, पिता चास्य राजा नरेन्द्रवर्धन ।
 कालञ्जरस्या कलचुरिशाखाभय समलवकार, इति मिराशिमहोदयाना
 मतम् । कदाय प्रादुरभूदिति न यथावन्निरश्चेतु शक्यम् । नवमशताब्द्या मध्ये
 आनन्दवर्धनस्तापसवत्सराज अचिन्तवान् । भवभूते कृतीश्चायमुपजीवतीति ।
 नवमशताब्द्या प्रारम्भे क्वचित् मायुराज आसीदित्यनुमीयते । सदृश्य-
 मग्योऽमो म्वमेवमवर्णयत्—

सद्वृत्तानुगतो गतो गुणवतामाराधनेऽनुक्षण
 कर्तुं वाञ्छति सर्वदा प्रणयिना प्राणैरपि प्रीणनम् ।
 भात्सयैण विनाकृत-परकृतो शृण्वन् बहत्पुच्छकै-
 रान दायु जलप्लवाप्तुतमुखो रोमाञ्च पीना तनूम् ॥

उदात्तराघवम

उदस्तराघव तावदभिनवगुप्त-कुन्तक भोज-हेमचन्द्रप्रमुखैराचार्यै
 ससम्मानमुद्धृतमिति मायुराजस्य रामकथाविषय गौरवमुदघाटयति । दशरूपके
 धनञ्जयस्तु बहुशस्तदशानुदाहरत् । तत्र कथावस्तु इत्थं संक्षेपितं राजते—

रामो भूध्न निधाय काननमगान्मालामिवाज्ञां गुरो—
स्तद्भवत्या भरतेन राज्यमखिलं मात्रा सहैवोज्झितम् ।
तो सुप्रीवविभीषणावनुगतौ नीतो परां सम्पदं
प्रोद्भृत्ता दशकन्धरप्रभृतयो ध्वस्ताः समस्ता द्विपः ॥

तापसवत्सराजम्

तापसवत्सराजमिति कृतिर्मायुराजस्योदयनकथाकोविदत्वं सूचयति
यत्नासी यौगन्धरायणस्य मन्त्रगुप्ति-नैपुणीं वासवदत्तायास्तपोनिष्ठां पद्मावत्याः
प्रणयपरवशतां प्रद्योतस्य च राजनीतिकौशलमवर्णयत् । आरुणेः पराभवाय
वत्सराजोदयनस्यावरोधोऽवरोधं निराकर्तुं महामंत्री यौगन्धरायणोऽन्यैः सह
संमन्व्य प्रद्योतं वासवदत्तां च संगमयांचकार । महासेनो हि प्रद्योत आत्मजां
वासवदत्तां पत्नेण निर्दिशति ।

अपि जीवितसंशयेन वत्से,
हृदयात् स्त्रीसुलभं विहाय मोहम् ।
उपमानपदं पतिव्रतानां,
चरितैर्यासि यथा तथा विधेहि ॥

अन्ते च संन्यासिनीवेपा वासवदत्ता तापसी च पद्मावती उदयनेन
प्राप्ते इति अर्थकामो पुरुषार्थी प्राप्य राजा सफलोऽभवत् ।

तापसवत्सराजे मायुराजो विशिष्यते, यत्र भासस्य स्वप्नवासवदत्तात्मकं
कथावस्तु समधिकं संशोभते । पारावती-व्यापारमुखेन पद्मावत्याः प्रणयलीलां
निबन्धानः कविर्जयति—

किणित्-कुञ्चित-चञ्चु-सुम्बन-सुख-स्फारीभवत्लोचना
स्वप्नेमोचित-चारु-चाटुकरणैश्चेतोऽर्पयन्ती मुहुः ।
कूजन्ती विततैक-पक्षति-पुटेनालिङ्ग्य लीलालसं
घन्यं कान्तमुपान्तवर्तिनमियं पारावती सुम्बति ॥ ३.१३ ॥

सौगताचारस्तुतिव्याजेन निन्दां प्रस्तुवन् हास्यमेव पुष्पाति लामकायनो
भिक्षुः —

पूर्वाह्णे कृतमोजन-व्यतिकरान्मित्येव नीरोगता
कण्डूतिस्त्वकचादपैति शिरसः स्नान यदा रोचते ।
जात्याचार-कदर्यना-विरहितं ब्राह्मण्यमात्मेच्छया
धूर्तैः सत्त्वहिताय कैरपि कृतं साधु व्रतं सौगतम् ॥ ३.३

शिल्पोपमा द्वारेण नाटकीय कथावस्तु सूचयन् भापुराज कामपि नवा
काव्य प्रतिभामुन्मेषयति—

आदौ मान-परिग्रहेण गुरुरा इरं समारोपिता
परचात्ताप भरेण तानवकृता नीता पर लाघवम् ।
उत्सङ्गान्तरवर्तिनीमनुगमात् सम्पिण्डिताङ्गीभिर्मां
सर्वाङ्ग-प्रणया प्रियामिथ तदृष्टाया समालम्बते ॥ ३ १७

अनर्घराराधवम्

वर्धमानस्य तनूजन्मा मुरारि सप्ताङ्कविस्तर नाटकमनर्घराधव नाम
प्रणीय बालबालमीकिरिति नामापि लेभे । रामकथाया विक्राममुद्दिश्य कृतेन
विचारेणाय भवभूति-राजशेखरयोर्मध्ये क्वापि विराजत इति प्रतीयते ।
तथा च प्रायेण ८७५ स्त्रीष्टाब्दे स्थितिरित्यपि निश्चीयते, भवभूतिर्हि अष्टमे
स्त्रीष्टाब्दे राजशेखरश्च नवमे स्त्रीष्टाब्दे बभूवतुरिति निश्चितभायम् । अन-
र्घराधस्य स्थलेषु महिष्मती नगरे कलचुरि-राजश्चास्तिखिताविति स
तदाश्रितो बभूवेत्यपि अनुमीयते ।

कथानुसारेण वसिष्ठो वामदेवेन दशरथमादिशत्—न तव द्वाराद्
याचको विमुखो गच्छेदिति । तदनु समागत्य विश्वामित्रो यज्ञरक्षायै राम-
लक्ष्मणौ स्वमाश्रममनयत् । वाली रावण-मेघ चकारेति जाम्बवान् नामहत् ।
स च मुग्धो हनुमन्त चान्वमन्थन वालिन विहाय ऋष्यमूक गन्तुम् । वालिन
दुर्बल वीक्ष्य रावण खर दूषण त्रिशिरस च सेनासबलितान् कृत्वा समुद्रस्वोत्त-
रस्त्रा दिशि स्थापयामास । तत् एव ताटका मनुष्यमण्डले विहृतुं विश्वामि-
त्राश्रमं समागता । तत्कृतान् प्रयूहान् वारयितुं मुनिराहूतवान् रामम्,
दिव्यानि चास्त्राणि तस्मै प्रादात् । निशीये सुबाहु-मारीचाभ्या सहामता
ताटका परिचित्य मुनि तान् हन्तु राममादिशत् । मारीचाहते रामो हतवान्
तौ मातापुत्रौ ।

विश्वामित्रो रामलक्ष्मणौ जनकपुरमनयत् जनकश्च रामं सीतायोग्यं
धर भन्वानोऽपि तस्य धनुष सज्जीकरणं प्रति सदिग्ध आसीत् । अत्रान्तरे
रावणस्य पुगेष्ठा शौष्कल आगत्य रावणाय सीता जनकं यथाचे, शानानन्दाद्
धनु सज्य क्तुं जनकस्य प्रतिज्ञा श्रुत्वा तेनोक्तं माहेश्वरा दशाननो न शिव-
चापमवमन्तुमुत्सहते स्म इति । स यावदवद्यप्रयोगे व्यापृत एवासीत् तावदेव रामो-

घनुर्वभञ्ज । सीरध्वजस्य कन्ये सीतोर्मिले क्रमेण रामलक्ष्मणाभ्यां दत्ते ।
रावणदूतो जनकं सीरध्वजं तर्जितवान्—

“पोलस्त्य-हस्तवतिन्या सीतया तु भविष्यते ।”

रामं प्रति चाकथयत्—

“अरे राम त्वं, मा जनकपति-पुत्रीमुपयथाः ॥”

तदनु जाम्बवान् शवरीं नियुक्तवान्—भरतं प्रति कैकेय्या
प्रेपिताया निदात्रदाहेन मृताया मन्थराया देहं प्रविश्य कैकेय्याः क्लृप्तपत्रं
मिथिलायां प्रोपिताय दशरथाय समर्पयेति । तत्रैव दशरथो रामं
राज्येऽभिषेक्तुं स्वयं च वनाय प्रस्थातुमियेष, किन्तु क्लृप्तपत्रेण सीतया
लक्ष्मणेन च सार्धं रामं चतुर्दश वर्षाणि वने प्रवासयितुं भरतं चाभिषेक्तुं
विवशीकृतः । मन्थरायाः शरीरं विहाय शवरी हनूमता रक्षितं स्वशरीरं
प्रविश्य शृङ्गवेरपुरे यथावत् स्थितिं लेभे । शृङ्गवेर-पुर एव गङ्गां तीर्त्वा
रामचन्द्रश्चित्रकूटं प्राप्तवान् । भरतश्चित्रकूटं गत्वा क्लृप्तपत्रं प्रति कैकेयी निर्दोषां
न्यवेदयत्, राज्यं स्वीकर्तुं च रामं प्रार्थयत्, परन्तु रामः प्रवासं पितुरादेशमेवा-
मन्यत । भरतोऽपि रामस्य पादुके प्रतिष्ठाप्य नन्दिग्रामे वसन् न्यासमिव कोसल-
राज्यमरक्षत् ।

शेषपरिशीलनेन कथायोजनायां न वञ्चनावापश्चमत्कारपदवीमा-
रोहति । रामो वालिनं द्वन्द्वयुद्धे परास्यन्न तु तरुतिरोहितवपुरनार्यमाचचारे-
त्यपि किञ्चित् किञ्चिदावर्जयति सहृदयानां मनांसि । दशकण्ठं निहत्य सीतामग्नी
परीक्ष्य रामः पुष्पकेण प्रत्याजगामायोध्यामिति विदितचर एव वृत्तान्तः । मध्य-
मार्गं भौगोलिक स्थानानां वर्णने नूतनता प्रतिभाति । मुरारिर्विश्वामित्रकृतां
प्रार्थनामारभ्यान्ते रामराज्याभिषेकान्तां कथामनर्घगधवेऽ वर्णयत् ।

मुरारी राममुखान्नाटकान्ते काव्यालोकस्य लक्षणं व्याख्यातवान्—

“न शब्दब्रह्मोत्थं परिमलमनाघ्राय च जनः

कवीनां गम्भीरे वचसि गुणदोषौ रचयतु ॥” ७ १५१

इत्यसौ समीक्षकान् भर्त्सयत्येव । किन्तु शब्दब्रह्मवाद एव न कैवल्यात्
काव्यनिकपत्वमादधाति । तत्कृतेऽर्थगौरवमपेक्ष्यते, न केवला पदयोजना-चातुरी,
यथा केचन निर्दिशन्ति—

मुरारिपदचिन्तायां भवभूतेस्तु का कथा ।

भवभूतिं परित्यज्य मुरारिपुररीकुरु ॥ इति ॥

अथ पदचिन्तापरत्वमेव लक्ष्यते, न रसनिष्पत्ति-प्रावीण्यम् । अत एवेद-
मप्याहुः —

मुरारिपदचिन्ता चेत् यदा माघे मतिं कुरु ।

अस्ति मुरारेर्माघस्य शब्दकोश पाण्डित्य महित शक्तिश्चापूर्वा राघव-
स्यानर्घमिनघां च कथा परिवर्त्यं योजयितुम्, किन्तु नैतावतैवामौ भवभूति वा
माघ बोधौ वा प्रतियोक्तुं क्षमते । भवभूतेश्छायैव क्वचित् कदाचित् केषा-
चिन्मनो हरेत्—

स्फुरति जडता, बाष्पायेते दृशो, गलति स्मृति—

मंयि रसतया शोबो भावश्चरेण विपद्यते ॥ ५ २२

इत्यहो अनुभावमुखेन स्थायिभावस्य रसात्मको त्रिपाक एव काव्यत्व
नीयमानो विलोक्यते ।

नात्र सन्देहो यत्कविर्यौवनस्य रामणीयक प्रत्यग्रयैव तूलिकया चित्रया-
चकार, किन्तु नाटकस्य विस्तारे ईदृशान्येवाङ्गप्रयनानि नाट्यकौशलं प्रबन्ध-
पाठवं च तिरयन्ति । प्रमदा प्रति लोनायमाना मुरारेर्लीला सर्वत्र प्रसृता
प्रनिभान्ति । यथा

पौलोमी-कुच-वत्रमङ्ग-रचना-घातुर्धमध्यापिन ।

तथापि सन्ति तथाभूतानि काव्य-बन्ध-व्यतिकर-चेष्टितानि यथा
वशददयन्ति रसिकानां चेतासि—

अभेदेनोपास्ते कुपुदमुदरे वा स्थितवतो

विपक्षादम्भोजादुपगतवतो वा मधुलिह ।

अपर्याप्त कोऽपि स्व-पर-परिधर्षा-परिधेय

प्रवद्य साधूनामपमनभित-ग्रान-मधुर ॥ ६ ६

अतिरञ्जनामनूरीकृत्य सूक्ष्मेक्षिकया निरीक्षितश्चेन्मुरारिस्तर्हि भवभूते-
र्त्तानित्य माघस्य पदसौष्ठवमुरीकृत्यापि कामपि नवामभित्वा पुष्पाति ।

आगमडम्बरम्

जयन्तभट्टस्म्यागमडम्बर पण्मत्ताटकमपि निगद्यते । एतद्द्वारेण
जयन्तो जयन्त इव चार्वाकपु बोद्धेपु जैनेपु मीमामकेषु शैवनैयायिकेषु पञ्च-

रात्रागमेषु हीनतरशैवेषु नीलाम्बरजेनेषु च चञ्चुप्रहारान् कृत्वा तान् निरावर-
णांश्चकार । अभिनयोचित—संघटनमिदं रङ्गमञ्चमवतारयितुं जयन्तशिष्याः
सूत्रधारं निवेदितवन्त इति प्रस्तावनातोऽवधार्यते । १६६४ ई० वर्षे डा०
राघवन्-महोदयो मद्रासनाट्यसंघेनैतत् प्रयोजितवान् ।

काश्मीरा मूर्धन्यानां विपश्चितां रससिद्धानां कवीनां कोविदानां
शास्त्रकृतां च प्रभवा अभूवन्निति को न वेद । अन्यासां ज्ञानशाखानामिव
रूपकाणामपि प्रभूतं वाङ्मयं तत्र निर्मितं भवेदिति अनुमापि प्रत्यक्षायते किन्तु
जयन्तभट्टस्यैनां कृतिं विहाय न किमपि काश्मीरीयं रूपकमद्यथावदु-
पलब्धम् ।

न्यायमञ्जरीं पुरस्कृत्य खलु जयन्तभट्टो महीयसीं समज्ञां लब्धवान् ।
अनेन ग्रन्थेनासौ सर्वान् न्यायेतर-सिद्धान्तानपाकृत्य गौतमीयमेव मतं प्रत्यपाद-
यत् । अतोऽपि प्रागसौ न्यायकलिकामुन्मील्य प्रमाणादीनां षोडशानामक्षपादी-
यानां तत्त्वानां सुरभिदलैः शिष्यपरम्परामवाकिरत् । गौतमसूत्राणां व्याख्याम-
भिपल्लवयन् सातिशयं विशदं च शास्त्रानुरागमाविर्भावयन्नेव न्यायपल्लवं
नाम ग्रन्थं व्यरचयत् । सर्वातिशायिनीं न्यायराद्धान्तानुकूल्यमावहन्तीं केशोर
एवाष्टाध्यायीवृत्तिं कृतपूर्वीं किलायं नववृत्तिकारोपाधिं जग्राह । अध्यापनैक-
रसविश्रान्तसंविदोऽस्य शिष्याणां विपुलता व्याप्नोत् काश्मीरान् भारतवर्षं च ।
अयं हि साङ्गवेदानां शास्त्राणां च दीपज्ञप्रकाण्डमभवत् । एतदप्यस्य
महिमानं तनोति, यदयमाथर्वणीं श्रुतिमग्रगण्यतामनयत् । नैयायिकतल्लजः
सन्नप्यसौ वैदिकः शैवोपासनापरश्चासीत् ।

गौत्रेण भारद्वाजो वर्णेन ब्राह्मणोऽसौ विद्यायोनिवंशयोरेकतानतां
विभक्ति । अस्य पूर्वपुरुषा गौडेभ्यः काश्मीरेषु दार्वाभिसारीमावसन् । तेषामन्य-
तमः पण्डितमतल्लिका शक्तिस्वामी मुक्तापीडस्य महाराजस्य मन्त्रत्वमलं चकार ।
तद्वंश्यः कल्याणस्वामी योगशास्त्रनिष्णातो विमलमतिर्जयन्तभट्टस्य पितामहो-
ऽभवत् । राज्ञः शङ्करवर्मणो धर्ममन्त्रत्वं भजन् जयन्तो राजकोपभाजनतां गतः
कारां निपेवमाण एव न्यायमञ्जरी विरचितवान् । अस्य तनुजन्मा शिष्यश्चाभि-
नन्दो यौवन एव 'कादम्बरी-कथासारं' नाम ग्रन्थं विरच्य ख्यातिं लब्धवान् ।

राजा शङ्करवर्मा ८८३ ख्रीष्टाब्दतः ९०२ पर्यन्तं राजासीदिति
जयन्तभट्टस्य प्रतिभोन्मेपकालो नवम्याः शताब्द्याः परभाग एव निश्चीयते ।
नाटकेऽत्र स्वानुभूतमेव स्नातकस्य स्वरूपमुपस्थापितम्—

स्वाध्याय पठितो यथाविधि परामृष्टानि चाङ्गानि यद्
 भीमासापि निरूपितेति विहितं कर्म द्विजम्बोचितम् ।
 नित्याघृतकुतर्कधूसरगिरा यावत् वेदद्विधा
 न्यक्कारो न कृत कृतार्थं इव मे तावन्न विद्याश्रम ॥

कथानुसारेण प्रथमेऽङ्के राजवैभवोचिते श्रीनगरस्य विहारे विवादेन
 बौद्धभिक्षून् पराजेत् वैदिक स्नातक सङ्घपणो वदुश्च प्रविशत । तत्रत्या
 अम्भवहारा कामुकविलासाश्च तयोद्धेगकरा वभूवु । अनात्मवाद उपहास्य
 इति तयोमतम्, वैदिकयागेषु पश्वालभन जुगुप्साकरमिति ब्रौह्मणा दृष्टि ।
 तावदेव कतिपये प्राश्निका विहार प्रविशन्ति । तानभि विवादस्य विषय
 उपस्थापित —

तस्मात् सर्वं शूय सर्वं क्षणिक निरात्मक सर्वम् ।
 सर्वं दुःखमित्येव व्याघ्रन् निर्वाणमाप्नोति ॥ १ २६

इत्यन्ते प्राश्निका स्नातकविजयधोपेण समा विस्तृजन्ति स्म ।
 प्रवेशके कोऽपि क्षपणक प्रेयस्या दुष्टतापस्याश्चरणयो पतन् ता प्रसाद-
 यितुकामोऽनुयन्नपि प्रत्यारुषात । तथापि नवयौवनोल्लासललामकमनीयाया
 बन्धकया रागबन्ध दृढीकरोति । बन्धकीवेपथरस्य चेटस्य व्यतिकरे कामुक
 क्षपणको तस्य पुरुषभाव प्रतीतवान् ।

द्वितीयेऽङ्के स्नातकेन सकपणेन मङ्गल क्षपणको जिनरक्षित स्वयमेवा
 पूर्णमन्यता व्याहरति —

निषिद्धं घानेनाप्यनुसरति तानेव विषयान्
 न तेषा वैयम्यं विमृशति विषाके बहुविधम् ।
 न विषय किं कुर्मो विज्ञाति न शिवे वत्तमि मनो
 न शास्त्रत्येवैषा निरवधिरविद्या भगवतो ॥

अनेकान्तवाद विवादविषयमवलम्ब्य सकर्षण प्रश्नबाणमधानपरमुपलभ्य
 भिक्षुकार्यमवसीदतीति व्याजेन जिनरक्षितस्ततोऽन्तर्हित । गते तस्मिन्नन्य
 स्तापस प्रविश्य स्वद्रज्यात्वरया कारण प्रति स्नातकमुवाच—जिनरक्षितस्य
 तपोवने क्षपणकाना महती भोजनव्यवस्थासीत् । तद्यथा—

शममयमिव दृश्यते जग—
 निशमवतीव च्छास्ति मेदिनी ।

इह खलु भवपाश-पङ्क्तयो
विशकलिता इव भान्ति देहिनाम् ॥

इति निशम्य स्नातको नीलाम्बरजैनोपासकानां मेलकं प्रेक्षितुं ततो
निष्क्रान्तः । तान् मिथुनेविहरतो दृष्ट्वाऽसौ स्वगतमभापत—

“एकनीलवसनावृताविमो स्त्रीपुंसो किमप्यति पेशलं गायन्ती सह विहरतः ।”

ते च प्रत्यवदन्—

जयइ मुणो नीलंबरणाहो
जेण समिउ भवसंवरणाहो ।

इत्यादीनां गीतानामयं भाव उल्लसति—अस्मन्मते स्त्रीमुखं भुञ्जाना-
माक्षं लभेरन्-इति । अत्रेदमवधेयं यद् राज्ञा शंकरवर्मणा नीलाम्बर-सम्प्रदायो-
ऽपुनरुत्यानाय शासनेनोत्सारितः । अद्यत्वेऽस्माकं देशे प्रचलितास्तादृशः
सम्प्रदायानुपरोद्धुं कः प्रभुः ?

एतैः संकथापि पापलेपदायिनीति मत्वा स्नातको निर्गतः ।

प्रवेशके कङ्कालकेतुर्नाम दुर्वृत्तो माहेश्वरसाधकः स्वमित्तेण श्मशान-
भूतिना सह राजशासनभयेन पलायितुं व्यवतिष्ठते । कङ्कालकेतुर्मित्रं वदति—
सुरां पित्रामो मांसं भक्षयामः स्त्रीसमागमसुखमधिगच्छामः, सर्वथा नीलाम्बरा
इव वयमपि वर्तामहे. तेनावां साधकत्वेपं निगूह्यान्धतमसे पलायावहे—इति ।
तौ च मुगन्धादवशा नाम राजमहिष्या दत्तमानायाः कालशिखाग्नेर्नाम
योगेश्वर्याः साहाय्येनात्मरक्षां वाञ्छतः ।

वृत्तीयेऽङ्के संकर्षणो वटुं पृच्छति “ तत् किमन्ये न नीलाम्बरच्छायानु-
कारिण उत्सारणयोग्याः प्रचरन्ति पृथिव्यामलीकतापसाः” इति । वटुराह—

अपेयं किं तेषां न तु विरहितं यद् द्रवतया
अनक्षयं यत् तिवत् दलयितुमशक्यं च दशनैः ।
अजाता प्रेता वा यदि परमगम्या स्तनवती
तपःस्थानं योग्यं किमिव यदि वा शौण्डिकगृहम् ॥

इति माहेश्वरानपि कांश्चन तयामूताञ्छत्वा तान् सन्मार्गाच्च्युतेर्वार-
यितुं चिन्तयति संकर्षणे दूतो राजाज्ञातो भीतानन्यानपि तापसान् पलायन-

परान् सन्दिष्टवान् । सकर्षणस्तादृशान् यथास्मिन् स्थापयितुमनुरोधया
बभूव ।

ततः श्रीधर्मशिवभट्टारकस्याश्रमं गन्तुं सकर्षणस्तद्दर्शनपूतमनास्तेनानु-
गृहीतं कियन्त घटीकालं तस्यो । तावदेव वृद्धाम्भिनमि चार्वाकस्तत्र समेन
पूर्वं धर्मशिवेन पश्चाच्च सकर्षणेन कृत्रविवाद-पराभूतः । इमे चार्वाका अपि
राष्ट्रादपसारणमहन्तीति धर्मशिवः सकर्षणं प्रोक्तवान् । अथ राज्ञः शंकरवर्मणः
आगमनसमाचारेणाङ्कुसमाप्ते पूर्वं सकर्षणो धर्मशिवः यथास्मिन् वृत्त-
वर्णितवान्—

न हि द्विष्मो देव शिवमनुपमैश्वर्यविभव
स एवैको हेतुः स्थितिबिलयसर्गेषु जगताम् ।
स खलु स ब्रह्मा स हरिरत्परो वापि पुरुष
परस्तेभ्यस्तस्मिन् भुवनमखिलं सश्रितमिदम् ॥

इति शैवा पाशुपता कालामुखा महाव्रतिनश्च स्वैर काश्मीरेष्वेव
निवसन्तिवति ।

चतुर्थेऽङ्के राजादेशेन महानेमायिकस्य धैर्यशोरेष्वभूत्वे विपश्चिता
समा पाञ्चरात्रादीनां वेदानामिव प्रामाण्यमप्रामाण्यं वैति निणेतुं समायोजिता ।
वेदा इव पाञ्चरात्रागमा अपि प्रामाण्यमिति निर्णयन् धैर्यशोराह

प्रमत्तगीतित्वमलौकिकत्व
तामादि लोभादि न यत्र भूलम् ।
तथाविधानामयमागमाना
प्रामाण्यमार्गो न तु यत्र तत्र ॥

इति सर्वे धैर्यश्रिया वृत्तं सत्यानुसन्धानं प्राशस्तम् ।

तात्कालिकस्य वस्तुनः समायोग आगमदम्बरस्य महान् विशेषः ।
तदानीन्तनस्य काश्मीराधीश्वरस्य शंकरवर्मणो मन्त्रिणद भूपयतो जयन्त-
भट्टस्य पट्टशिष्य सकर्षणं स्नातकं सन् समयाचार-द्वयकाणां वेदानिन्दा-
प्रदाया साक्षुर्वाणा दुष्टप्रवृत्ती सपरिज्ञाय काश्मीरस्तेर्मुक्त्वा विद्यालुं गुरुं
प्रोत्साहयति स्म । जयन्तभट्टस्य सम्मत सकर्षणो राज्ञा धर्माधिकारिपदेन
सम्मानित काश्मीरान् धर्मकण्टकशोधनेन निरवद्यान् वक्तुं मादिष्टवान्—

“भो भो पौरजानपदा, एष खलु महाराजशंकरवर्मदेवराजानया
भट्टश्रीसकर्षणं सवनिव युष्मान् बोधयति—

ये घानादि-जगत्प्रवाह-पतिता नानागमाः साधव—
स्ते तिष्ठन्तु यथास्थिताः स्वसमयाविष्टाश्चरन्तः क्रियाः ।
ये तु प्रस्तुत-धर्म-विप्लवकृतः पापास्तपोऽपायिन—
स्ते चेदाद्यु न यान्ति घातयति तान् दस्यूनिव क्षमापतिः ॥

इति वस्तु-पर्यालोचनेन समयाचारिकस्य धर्मस्य प्रतिष्ठापनैव लक्ष्यभूता ।
अभिनयशिल्पार्जितजीविकोपायानां तदा का स्थितिरभूदिति सूचयदा-
गमडम्बरं कमपि विशेषं दधाति । तद्यथा सूत्रधारः —

“भरतमुनिनोपदिष्टे दशरूपकप्रयोगे किल कृतश्रमा वयम् ।”

इति वदन् परिशीलितनाट्यशास्त्रैरेव नटैर्भाव्यमासीदिति सूच्यते ।
तथापि तेषां दुःस्थितिर्मनो दुनोतितराम् । यथा च स एव—

“नटत्वं नाम जघन्यः कोऽपि सतताव्यस्तसूक्तकपट-व्यापा-डम्बरः
कुटुम्बभरणोपायः । …… इन्द्रजालमायाप्रायं नटवृत्तम् । नटो वस्तुस्थित्या
जठरभरणे शिल्पपूरणः । तद्वरमिदं कुशिल्पमल्पफलमलघुक्लेशमतित्रपाकर-
मुपसंहृत्य …… ” इत्यादि ।

प्रस्तावनेवामुष्य नाटकस्य नावीन्यं प्रावीण्यं च वहति, यत्र सूत्रधारः
स्वव्यवसाय-दुःस्थितिं प्रति क्रन्दमानः प्रेक्षकान् सर्वतो व्यावृत्त्य चेतो नाट्यप्रयोगे
दत्तावधानान् करोति । अपि चैनत् सर्वथेवालोकिकमशास्त्रीयं च स्पष्टमुद्घोष-
यति । पारिपाश्र्विकोऽपि जयन्तभट्टस्य व्याजस्तुतिं तन्वान आह—

“काव्यं करोति स कविर्भरतोपदेशमुल्लङ्घ्य ।” इत्यादि । किमिदं नाटकं
नाम, यत्र पञ्चावस्थात्मकं कार्यव्यापारमुल्लङ्घ्यैव कापि स्वैरिणी सरणिरनुसृता
दृश्यते । अपीदं नाटकनामसायंक्यमपि वहति यत्र चत्वार एवाङ्का विराजन्ते,
मन्ये रूपकपर्यायं नाटकशब्दं मनसिकृत्यैव दुर्दुर्लभत्वं नैयायिकस्य नाट्यकृतः
संसूचयति । प्रथमाङ्कान् पुरस्तादुपनिबद्धो विष्कम्भको नेव स्कम्भनाति किमपि
सूच्यं तत्त्वजालं कथाभागमेवाङ्गस्य दृश्यतां नयति । अमुष्मिन् प्राधान्यं दधद्
भिक्षुरङ्कगतस्य नायकस्य संकर्षणस्य प्रतिपक्षत्वं वहति । प्रथमयोरङ्कयोः
प्रवेशके क्षणकयोश्चेत्स्य च स्ववृत्तमेव दृश्यते, नेव पूर्वापरकथायोगस्तेन
सूच्यते । चतुर्थेऽङ्के धैर्यराशिधैर्येण नटस्य सामाजिकस्य च धैर्यपरम्परा
व्याहन्यमाना चकास्ति । धैर्यराशिर्हि आ पञ्चदशाद् आ च द्व्यधिकशततमात्
एकनवत्या पद्यानां प्रवचनेन पीडयतितमाम् । नेदं नैसर्गिकं न वा

रङ्गोपयुक्तम् इति सूत्रधारो यदस्य नाटकस्याशास्त्रीयत्वमलौकिकत्व
च व्याजेन स्तौति तत् समीचीनमेव निन्दापर प्रशस्तिवाचनम् ।

दार्शनिकविवादोत्तोलकेऽत्र नाट्ये चरित्रानुशीलनं नैव समीक्षादेशमनु-
वसति, तथापि शत्रु भूतेन जिनरक्षितेन कृता स्नगतकस्य प्रशसा समाकर्षति—

“दुर्विषयहमस्य पीरुयम् । अपूर्वेषा यवतृयाक्ति प्रजा च ।”

इत्येव जयन्तभट्टो जैनाना मनोबलहानिमेव सूचयितुकाम ।

दर्शनोपदेशपरैःमुष्मिन् रूपके काव्योचितसौभाग्यभाञ्छि विरलान्येव
सन्ति स्थलानि, किन्तु यत् कुत्रापि कलास्वारस्यमनुरुन्धानो दृश्यते एव जयन्त
भट्ट । यथा पद्मिन्याश्छवि—

अथ शार्ङ्गहृदयस्थित विततमूले कमलिनी—
जलं घसो लक्ष्मीं पुलिन-तट-घण्डं प्रतिमितै ।
इहान्तर्दृश्यन्ते विटप-विनिविष्टा क्षितिहहा
विहङ्गा छादत फलशकलमुत्तानधवना ॥ ११८

नीरसाना चर्चाना मध्ये जातु चर्चैव चन्दनच्छाया स्पृशति हृदयमानु-
प्राप्तिकी रचना—

एते धूलनमस्मधूमररुचो धूपान्निषधुक्षणे
दक्षास्तत्क्षण पीत-पुष्प पुरजित्पूजाय पुष्पासवा ।
घया क न हरन्ति तापस-जटा-प्रन्वि-श्लथीकारिण
कथाम-चर लारय-दान-रसिका शैवाधमे वायव ॥ ३५

नीरसता-कशितेष्वपि हास्यस्पर्शं समुत्फुल्लतामेव पुष्पाति । यथा
द्वितीयाङ्कात् पुरस्तने प्रवेशके क्षपणिकावेपथ्वञ्चानापरश्चेत् क्षपणक विज्ञापयति-
बालिकेवाहं प्रव्रजिता केनापि यूना शीलभङ्ग कारितेति । क्षपणकस्तु सुघाकुल्या-
मेवागता मनसि करोति । चेते च—स युवा ता विहाय कामपि जरती क्षपणि-
कामवगाहत् इति कथयति । क्षपणकस्तु (ता) चुम्बितुकाम । अनुदुगतवक्षोज-
धक्षो वीक्ष्य परीक्ष्य च स्पृष्टाङ्गसन्निवेशोऽसौ कुपितश्चेत्तमघर्षयत् । मा
ताडयसि वा भर्त्सयसि वा चेदह परमाचार्यमाह्वयेयमिति चेतेन पराभूत
क्षपणकस्तस्य पादयो साष्टाङ्गमपतत् । तावदेवागता पुरातनी जरती क्षपणिका
चेत् परारय क्षपणक सुनिभृत भृश प्रहारे शिथिलितबन्धनसन्धि कृतवती ।

आस्तां तावज्जैनान् प्रति विवृष्णा, स्यादेतद् यदि नीलाम्बरीया आसन् कामुकताकीलितहृदयाः, भवतु यथा वा तथा वा स्थितिः, जयन्तभट्टसदृशाद् विदुषो नापेक्षामहे तादृशमधमपाल्नावतारणं तथाविधं च हास्यताण्डवम् । अभिव्यञ्जनाया गम्भीरिमा तावज्जयन्तभट्टेन न किमपि सख्यं रक्षतीति न्यायमञ्जरीतोऽपि जानीमः ।

चरित्रानुरूपतां भजन्ती भाषा सुतरां भावयति चेतः । प्रवेशके चेटो मागधी परिनिष्ठितामेव ववित । नीलाम्बरमिथुनस्य गीतान्यपञ्चश-निवद्धानि चकासति । वाग्विवादेषु सुस्पष्टतां सुगमतां प्रभावशीलतां च वहन्ती भाषा न स्वापि दुर्वहा भवति - यथा वृद्धाम्भेः कथनम्—

नृगतृष्णाम्भति स्नात खपुष्पकृतशेखरः ।

एष वन्ध्यासुतो याति शशगृङ्गधनुषंरः ॥ ३१०

इत्यभिनयमनुब्रूयन्ती सदृग्धा गीः सर्वथा जयन्तभट्ट यशस्वितां नयति ।

छन्दःसु प्राचुर्येणानुष्टुभ एव प्रायुज्यन्त । शिखरिणी, शादूलविक्रीडितं, वसन्ततिलकमुपजातिरार्याचेति वहुराः निवद्धा । एकैकशः प्रयुक्तानिच्छन्दासि तु अपरवक्त्रमुपगीतिः पुष्पिताग्रा मञ्जुभाषिणी प्रामाणिका प्रहृषिणी रुचिरी-पच्छन्दसिकं रथोद्धता स्वागता वैश्वदेवी च सन्ति । इदमपि वैविध्यं वैचित्र्यं वहति ।

‘दार्शनिकेष्वपि वाचारम्भणेषु समुदाचारः समीचीनतां विभर्ति यथा स्नातकस्य प्रतिपक्षेण जिनरक्षितेन सहालापः—

“स्नातकः—अपि कुशलिनः शिष्यपरिषदा सह भवन्तः ।

मिथु —स्वागतमार्यस्य । इत उपविश्यताम् । कुशलम् ।

स्नातकः— अनुकूलालाप-पेशलैव भवदृशां निर्मिता प्रजापतिना रसना ।”

यथा वा संकर्षणमाश्लिष्य धैर्यंराशिब्रूते—

“अयमप्रयास-मुत्तमोऽनुभूयते सकलतीर्थसलिलामिषेकः ।” इत्यादि ।

सात्त्विकभावेन वस्तुस्थितिगतं वैषम्यमवगमयितुं जयन्तभट्टेनेदं नाटकमरचयत् । प्रथमेऽङ्के विहारस्य रोचकं वर्णनं समाप्य स्नातकेन व्याहारयामास—

“न ह्यनु तपस्विजनमठिकास्थानमिदम् । राजोद्यानमेतद् । कष्ट भो कष्टम्—

विट-पयिक-सुष्ठुमानैर्वन्द्ये पयि जातगहनदिङ्मोहे ।

अस्थाने क्षिप्यन्ते विविधानि धनानि धनवद्भिः ॥ १२०

किलाप्रमाणेऽप्यस्मिन्नागमे विषयमुखपराङ्मुखमनसा समाधिभावनाभ्यास-

सवताना यथातयाकल्पितप्राणवृत्तीना शिमेवविधिरनुपशातजनोचितैर्भोगसाधन-
विभवे ।” इति ।

अपि च सास्कृतिकमुञ्चावचत्व सूचयन्त संभाषा महीयन्ते । यथा
बौद्धविहागेषु भिक्षूणामभ्यवहारवर्णना—

पक्ववस-शब्द-निहनुतमन्यव्यपदेशमत्र मघु पानम् ।

भासाशन च कोटिद्वय-रहितमहो तप कृच्छ्रम् ॥ १२१

भोज्य-पग्निवेषिण्योऽनावृतप्राय गोप्याङ्ग-भङ्ग्य विकर्यो भिक्षून् प्रति
कर्ताक्षेनिपाते सरसतरता नयन्ति स्वादून्यन्न-पानानि । अहो पानविक्रमशीलता
भिक्षो —

तृपितोऽपि पिबति न तथा जिह्वया भ्राम्यत्क्ववलयं पानम् ।

दृष्ट्या यथा दासीना विस्सिततरलोचन वदनम् ॥ १२२

आश्चर्यचूडामणि

प्रथमो नाट्यकृद्-दाक्षिणात्याना सम्मतश्चौदीच्यानामपि शक्तिभद्र
आश्चर्यचूडामणि स्वकृत्या ८०० स्त्रीष्टाब्दमभित स्थिति लेभे । तदनन्तर
हि कुनशेखरो द्वितीयो दाक्षिणात्य-नाट्यकर्ता बभूव । तत्पूर्वं च भट्टनारायण
आसीद् येन प्रभावित स्वकृतौ शक्तिभद्र । शूर्पणखात आरभ्य रामकथामेव
वाल्मीकिमनुसृत्य कतिपयान् परिवर्तान् विधाय वर्णितवान् शक्तिभद्र ।
सीता प्रति हनुमद्द्वारेण राम सदृष्टवान्—

सदति नमयता धनुर्मया त्व गुरुजघने गुरुमदरादवाग्ता ।

दशवदननिरोधनदपि त्वा युधि विनमय्य शरासन हरामि ॥ ६२०

परन्तु रावणवधानन्तर सीतायै सर्वमन्यथा जातम् । राममनुसृत्य
लक्ष्मणो हनुमाश्च नैव ता सुष्ठु समभाषेताम् । रामस्तु—

रजसीत्तर-गूढ - च्छिद्रिनि - कृरस्तेतन्मय, त्रिते-त्रिते ।

शब्दु भावजडास्त्वया वय छलिता पुश्चलि दण्डके वने ॥ ७१७

इति वदन् न वाल्मीके राम इव प्रतिभाति । पुश्चलीति निबध्नत

शक्तिभद्रस्य कोपलब्धिः स्तूयेत । कोऽयं विनयो हनुमतो यो रामसंदेशं प्रणय-
वचोहर इव वदति—

आघातं मामश्चित्तया वेलया मन्दिरं ते
चोरो दण्ड्यस्त्वमिति मधुरं व्याहरन्त्या भवत्या ।
मन्दे दीपे मधुलवमुत्रां भालया मल्लिकानां
वदधं चेलो दृढतरमितो बाहुवन्धच्छलेन ॥ ६१८

इत्येवं क्षुद्रप्राय-कल्पना-ताण्डवैरेवाश्चर्यचूडामणिरस्मान् आश्चर्य-
स्तूपचूडामारोहयन्निव काचमणीन् रसिकता-सिकतामिश्रान् रसास्वादपथे
विकिरति ।

कुलशेखरवर्मणो रूपकद्वयम्

केरलानां महाराजो महोदयपुरमधिवसन् कुलशेखरो वर्मा नवमशताब्दे
विरराज । राजशेखरेण स्तुतास्य गद्यकाव्यकृतिराश्चर्यमञ्जरी नाद्ययावत्
प्राप्ता । तपतीसंवरणं सुभद्राधनञ्जयं चेति नाटकद्वयमस्य यशोवितानं
विभ्रदवलोक्यते । नावं सम्प्रेष्य समाहूतः कोऽपि विपश्चित् प्रार्थितः
कुलशेखरेण स्वकृतीर्व्याख्यातुं, व्याख्यानात् प्राक् सतर्कं समवेक्षितुं च ।
सप्रशंसमसौ पण्डितोऽभुः परमभागवतं निर्धारयामास । तपतीसंवरणस्य
भरतवाक्यमपि तदेतत् पुष्पाति—

अन्योन्यं जगतामपाकविरसा मूच्छन्तु मैत्रीरसाः
संगृह्णन्तु गुणान् कवेः कृतधियां मात्सर्यबन्धया धियः ।
विशिलष्यद् विषयानुपङ्गकलुषीभावा घनश्यामले
भक्तिसं परिपच्यतामहरहः श्रेयस्करी श्रीधरे ॥

कुलशेखरस्य कृतिस्तं नाट्यशास्त्राचार्यप्रकाण्डं सूचयति । कथानक-बन्धेषु
यथा तथैव काव्यार्थनिर्वाहेष्वमुष्य शेमुपी हरति सहृदयानामन्यमनस्कतां
निमज्जयन्ती रसस्रोतसि चित्तानि ।

तपतीसंवरणम्

हास्तिनपुरमहाराजस्तपनः साल्वराजदुहितुर्महिष्यां सन्ततिमनवाप्य
स्वप्ने दृष्टात् सूर्यविम्बाच्च तस्या निरपत्यतां श्रुत्वा दुर्निवारेण क्लेशेनाभिभूतो
विदूषकेणापरविवाहाय प्रेरितः कदाचित् तेनैव सह महिष्याः प्रासादं प्रति
व्रजन् पथि गुहागृहं समया मारकत्यां शिलायां दिव्याङ्गनायाश्चरणच्छायामा-
लोकयत् । तत्रागता राज्ञी अन्तर्धाय तयोरालापानाशृणोत् । तत्रैव राजा
तस्या दिव्यकन्यायाः कर्णपूरमलमत, विदूषकेण संवरणं प्रति सा समासक्त-
चित्तति निवेदितम् । तत्र कर्णपूरे—

किं कुण्ड चादभवह सन्दसिणेहा वि मेहपअरम्मि ।
मुहिआ - तिस्से विट्ठी पुण्णा आणन्दबाहेण ॥^१

इति सन्देशाक्षराणि वाचयित्वा राजा तन्निपकतद्दयो जात ।
तदन्वेषणाय गच्छता राज्ञा श्रुतपूर्वालापा महिषी समधिगता, सामर्पा सा
कृतानुनयापि तमवज्ञायान्यत्र गता ।

अथ सूर्यपुत्री तपती नारदस्य वचसा स्वानुरूप पति सवरणमेव योग्य
मत्वानुरक्तेन मनसा मणिशिलातले विश्राम्यन्ती सवरण दृष्ट्वैव दिवमुत्प-
पात । तत्सखी मेनका कर्णपुरे गाथामुत्कीर्य राजानं परीक्षितु तत्रैव
विस्मृज्य गता ।

एकदा तपती संवरणरागपरवशीभूता पुनरपि तत्रैव देशे समवातरत् ।
राजापि मृगयायै विद्वूपकेण सहागत । तस्मिन् किंचिद् दूरं गतवति विद्वूपकं
कपिमुखं दृष्ट्वा कन्य सजातीय मत्वा तदधस्तात् कर्णपुरमाच्छिद्य
पलायिता । कर्णपुरविषया जिज्ञासा कुर्वाण राजान स सर्वक्लेशमूलात्
कर्णपुरात् स्वमोक्षमकथयत् । अथ वामनावतारभूमि करतलोदकसरो मत्वा तो
तनो वामनमन्दिरं गतो । विद्वूपकस्तत्र तपत्याश्रया दृष्ट्वा राजानं
न्यवेदयत् । अन्तत स ता साक्षाददर्शत् । परन्तु प्रणय निवेदयितु चिन्तयत
एव तस्य साध्य विधिं निर्वर्तयितु समय सूचित । तत स कुलपतेराश्रम
प्रतस्थे ।

अथ संवरणो राक्षसान् निहत्य मुनीन् निर्भयान कतु कञ्चित् काल-
मुद्युध्यत । तापसानाश्वास्यासो तदेव मणि-मण्डप पुनर्गत यत्र तपती प्रथम
दृष्टासीत् । विरहवश त रागपरा तपती कर्णपुरहस्तया रम्भया सहाभ्याजगाम,
किन्तु स्वभार्या वियोग-सन्तप्त राजानमुत्प्रेक्ष्य क्लेश क्लेश सखीभिराश्रवासिता
नेव स्वभार्यावियोगजन्मा मनोभव सन्तापयतीति मित्र-सान्त्वनाय कर्णपुरमपि
नेदानी लब्धु शक्यमिति वर्दति विद्वूपके रम्भया कर्णपुरस्तत्सविधे पातित ।
विद्वूपकेण दत्तोऽसौ विरहातुरेण राजानभिज्ञाय निराकृत इति तपत्या
नशयो दृढोऽभवत् । तपतीति नाम प्रलपतो राज्ञो मुखादाकर्ण्य लब्धविश्वासा
सा 'मत्प्रणयेनासौ का दशा नोत' इति मर्नासकृत्व भूर्च्छिता बभूव ।

ततस्तपनीविरहेण मरणान्मुख राजानं मृन-परिज्ञाय-विद्वूपके भृगो-
रात्मान पातयितु गते सखीभि प्रयोजिता, तपती स्व प्रकाश्य राज्ञो हृदयं
वरेणास्पृशत् । स च ता पाणो कर्तुमुद्यतो मेनकया वारित 'अस्या पित्रा

१ किं करोति चातकवपू सा दस्नेहापि मेघप्रवरे ।
मुहिता तस्या दृष्टि पूर्णानन्द-वाप्येण ॥

सूर्येणानुज्ञात एव भवान् पाणिं गृह्णातु' इति, सूर्यश्च भवदर्थमियं संकल्पितपूर्वैवेति च । अथ राजा धावित्वा विद्रूपकं मरणान्निवारयति स्म ।

संवरणः सूर्यं प्रति द्वादशाहं तपोऽतप्यत । वशिष्ठस्तदानीं तं विरमय्य तस्मै सूर्यं तपतीं याचितवान् । परिणीता सा स्वप्ने कुमारं जनयामास ।

क्षणमप्यसोढविप्रयोगयोस्तयोः मिथो रमयतो राक्षसवधनिहित-वैरभावा कापि राक्षसी मुन्दरी सती राजानं प्रति गगनमालायाः प्रणयं निवेदयामास । समुद्रे तं मज्जयितुं कृत-संकल्पां तां विद्रूपकेण वारितोऽपि राजा व्यामोहवशान्नाभिज्ञातवान् मायाविनीम् । विमानमानेतुं तस्यां प्रस्थितायां सकर्णपूरा मेनका प्रविश्य तमवहितं चकार । राक्षस्या सहाभिसारचर्चा श्रुत्वा तपती ततो वामनमन्दिरं गता राज्ञा मेनकासहकारेणाश्वासिता ।

पत्या सह हिमवत्सु रममाणा तपती सूर्यदेवेन न सेहे, सा च हयसेनेन वियोज्य आनायिता । अथ राजशून्यं हास्तिनपुरं पाञ्चालोऽधिकृतवान् । संवरणः प्रियामन्विष्यन् गिरिगहनेषु चरन् कथंचिद् विद्रूपकेण संगम्य निजं राज्यं परहृतं विदित्वा जेतुं सन्नद्धः सूर्यप्रपितेन रथेन प्रस्थितः । रक्षोभिः कृतया मायया सर्वत्रानावृष्टिरासीत्, किन्तु राजनि प्राप्त एव प्रकामं ववर्ष, येन राज्यं समृद्धं बभूव स्वायत्तं च । गङ्गालोकप्रासादं गतस्य संवरणस्य सविधे कृत-मेनका-रूपा तपती समुपतस्थे । सा हि पितुरादेशविधेया न भूतार्थरूपेण तमुपगन्तुमुदसहत । अथ तयालिङ्गितो राजा तपत्येवेति प्रत्यभिज्ञाय रहस्यमपृच्छत् । सा च प्रत्युवाच तपतीं तावत् सूर्यः सावित्रीसन्निधाने सम्प्रेष्य भवन्तं तु वृष्ट्या राज्यमृद्धं कर्तुमिहानीतवान्, अहं च तपत्या वृत्तं निवेदयितुमायाता इति । मेनकारूपेणैव सा राज्ञा सह कंचित् कालं वस्तुमैच्छत् ।

अन्तन्तरे सा राक्षसी पुनर्मायया राजानमवञ्चयत् । अन्ततो राजा मायां विज्ञाय यावत् स्वस्थो जातस्तादेव सूर्येण कृतप्रसादा तपती प्रत्यागता । अथ मोहनिका राक्षसी राजानं क्षमां प्रार्थयं न्यवेदयत् सूर्यलोकं व्रजन्तीं मां युवयोः पुत्रेण वाणप्रहारे रुध्यमानां मोचयेति । तपती शङ्काकुला जाता क्व मे पुत्रः कदा कथं जात इति । तामजनिमन्यां वसिष्ठः प्राबोधयत् स्वप्ने लब्धजन्मानं सूर्यदेवनि युवतया आ जन्मनः सावित्र्या पाल्यमानं तस्याः पुत्रं रक्षोध्वंसकारिणमिदानीं तारुण्यमुपगतमिति नवनवा निरन्तराभिर्वाधत-कौतूहला सरस-राग-हृद्या कथैव प्रीणाति ।

सुभद्राधनञ्जय

कुलशेखरप्रणीतमपर पञ्चाङ्क नाटक सुभद्राधनञ्जय नाम । महाभारताद् गृहीतेऽस्य कथानके कुलशेखर काश्चिदभिनवरसोत्लासान् प्रस्तौति । अलम्बुपेण रक्षसा द्वि सुभद्राहरण, गात्रिका समावेश, परमहसवेप धनञ्जय सम्भावयितु रामकृष्णयोगमन, सुभद्राया कृते तादृशमुनि-सेवावसर, सुभद्राया प्रेमालम्बनीभाव पुरुषत्रयस्य, पाशयोजना, इत्येवमादिक तथा नियोजित यथा सहृदयान् भूयिष्ठमावर्जयेत् ।

- अर्जुनो वर्षेण तीर्थाटन नियम समाप्य सुभद्राप्रणय सुख सम्मुख पराङ्मुखश्च गृहाद् द्वारकाभिमुख कृष्ण द्रष्टु गत । उपप्रभासतीर्थं वटच्छाये विश्राम्यन्नसौ कमनीया कामपि तरणीमपहरतो राक्षसादाग्नेयास्त्रेणारक्षत् । युवानो तौ मिथ प्रेमपराधीनावास्ताम् । अप्रत्यभिज्ञाय परस्पर तौ पश्चात्ताप-श्लान-मानसावभूताम् । सा कन्या सुभद्रा प्रागर्जुने निपक्तहृदया सम्प्रति अज्ञात-कुलशीलमन्य प्रति जातरागेति, अर्जुनश्च सुभद्राया ऋतेऽन्यामिमा म्निह्या-मीति । अदृष्टपूर्वान्ये न्याकारो तौ उभयत पाशेन बद्धमिवात्मानमन्वभवताम् । प्रार्थितोऽपि विदूषक बथ सगमयेत्तामिति द्वारका गत विदूषकेण शिष्य-रूपेण सह तापसवेप पार्थश्च । वेपविन्यासाय धीरादिकमाहर्तु गतेन विदूषकेण स्वणमयी गान्त्रिकोत्कीर्णार्जुननामदशका पथि लब्धा । गान्त्रिकयार्जुनोऽनुममे मया गोपायित-प्राणा सा प्रार्णप्रियापि द्वारकामेवाधिवसतीति ।

रेवतके गिरी वसन्त साधुवेपमर्जुन द्रष्टुकाम छद्मकोशल सर्व परि-जानन् कृष्णो रामेण सहगत सुभद्रा कामयमानस्य पार्थस्य वृत्त भ्रातर नैव निवेदयाचकार । ततो नु बलस्त कन्यान्त पुरमानाय्य माघवीलतागृहे कूटस्थानपर सुभद्रा परिचर्या निर्वृत्त -कृतवान् । तत्र प्रमदधने सुभद्रामसौ प्रत्यभिज्ञातवान् राक्षसापह्नयमाणामिमामेवाह रक्षितवानिति । सुभद्रा च पुरार्जुनविक्रमश्रवणरक्त-मानसापि रक्षसो रक्षितवन्त युवान प्रति विहितानु-पङ्गा सतीदानी तापसमिम कामये इति त्रिषु सक्रान्तरागमात्मान मत्वा कुलटा-स्मीनि सन्तप्ता । अथ सा मत्तुकामा सहकारमण्डपे लतापाश गलेऽवधनात् । अर्जुनश्च ता पाशमुक्तकण्ठा कृत्वा साहमकारण विज्ञाय त्रिधा स्थितोऽहमेवे-कस्ने प्रिय इति दोषबुद्धिकालुष्यपरिहीणा विधाय स्मृतकृष्णमहेन्द्र-तयार्दानृत्वे काश्यपस्य पारोहित्ये पाणौ गृहीतवान् । बलमनिवेद्यैव कृष्ण पार्थाय सुभद्रामदादिति पश्चाद् विमतौ यदून् स्थापयामास ।

। एकदा स्यन्दनव्रतव्याजेन साम्प्रामिकमघ्निरुह्य रथ सुभद्रा द्वारकाया

दहिरागतामर्जुनोऽपहतवान् । यदुपु कलकलोऽजायत । बलस्याध्यक्षत्वे
समवेतवलास्ते युद्धकामा अर्जुनेन पराकृताः । कृष्णोऽग्रजं सान्त्वयामास ।

अथ रामकृष्णयोः सोपहारेषु सपरिजनेषु बहिःस्थितेषु संविहित-स्वागतो-
त्लाससम्मारे चेन्द्रप्रस्थे कालिकादर्शनाय गता सुभद्रा केनापि हता । विदूषक-
दत्तोन्मेष-चेतनः पार्यः सुभद्रां राक्षसान्मोचयितुं प्राभद्रत् । अथ गोपालिकावेपा
सुभद्रा द्रौपदी-समाकारा च काली पार्यमुपात्तेवेताम् । छद्मपाञ्चाल्या उपस्थि-
त्या हृक्ष-हृक्ष-समुदाचारेण चासी शङ्खापर्याकुलो जातः । अत्रान्तरे परमार्थ-
द्रौपदी तं दिदृक्षुमायान्तीं दृष्ट्वान्ततोऽर्जुनो रहस्यमजानात् । काली तस्मै
दुर्योधनकारितं सुभद्रापहरणवृत्तं स्वकृतं तस्या रक्षणं च सविस्तरं विज्ञाप्य
गता । सर्वे सुखिनो वनूवुः ।

कालिदासादारभ्य आ च भवभूतेः काव्यवस्तुनो वास्तुशिल्पं हृद्यं हृदि
सम्भाव्यैव परवर्तिनः उपजीव्य जीवन्ति प्रायशः कवयः । नवा तु काव्यमिदया
सर्वेषां पृथक् सौभगं तन्वाणा विविक्तामेव व्यक्तितं पुरस्करोति । एतयैव दशा
कुलशेखरं कुलशेखरिणमिवान्यतमं कविषु मन्महे । कथमसौ मेघदूतीयां
मन्दाक्रान्तां छन्दोगतिं निरूपयति—

लास्यारन्म-प्रवितत-शिखान् नतंयन्तं कलापाद्

केका-पूर-प्रचित-कुहरां कन्धरां द्राघयन्तम् ।

त्वं प्रेक्षस्व प्रणयविवशः प्रेनवन्तं मयूर

मा भूमेव क्षणमपि रवेमण्डलस्योपरोधो ॥ तप० ५.११

इति अप्रस्तुतप्रशंसा कवेः प्रशंसां प्रस्तुतामेव तनोति । कथंकारं
समाप्तोक्तिनिबद्धा-वक्रोक्ति-प्रौढिमानमसमं विस्फारयति कवेः —

आपाटलं कितलयाधरमप्यन्ती

व्यावृष्वती मधुपक्षङ्कु तिसीत्कृतानि ।

अभ्याशवृत्तमरविन्दकचोपपीड—

मत्यायतं समुपगूहति कल्पवल्ली ॥ तप० २.४

व्योम-यान-वर्णना समुद्घाट्यत्युद्भावनापटिम्ना सनाथां स्वभावोक्ति-
सच्छायां कामपि प्रत्यग्रां प्रतिभामतिशयोक्ति-द्वारवतीम्—

कालः पातेष्वनीषां घुरपुटयुगयोर्मेघपृष्ठे हयाना—

मेकस्यैव क्षणस्य प्रथमचरमयोः पूर्वपाश्चात्त्यमागौ ।

वेगस्तद्व्या इवानूः कनकवलयवद् व्याप्तपर्यन्तरेषं

नेमोरावतंमानाः पिशुनयति तडिच्चक्रमाक्रान्तिचक्रम् ॥ तप० ५.१६

इति कालिदासमेव स्मारं स्मारमालोचयाम् । स्रग्धरां काव्यभारतीम् ।

रिलप्ट साङ्गल्पक निर्वाहयन् योगशास्त्रीया विच्छित्त पुष्पन् सुमद्रा-
पदे वेदगङ्गा-भङ्गीमुद्भावयन् कस्य न सुमनसो मनो हरति कुलशेखर —

यस्या दृष्टे यतिपुरामवलम्बमानो
योम दधाति न विरादपुननिवृत्तिम् ।

क्तेना जहत् सहभुव भयुरा मतिम्

प्राप्नोषि निवृत्तिमचिन्त्यरसा सुमद्राम् ॥ सुम० २ ७

निसर्ग चित्रेषु चित्र-वर्ण-योजना-कौशल कवि कुलशेखर यथार्थनामान
करोति—

विरिलप्यहृतभातया प्रविरलं पृथ्वीदृष्टामासई—

रन्तर्वद्वक्त्रजङ्घया कतिक्रिया प्रस्तूयते मञ्जरो ।

गायन्तो गलरागमङ्कुरसंग्घृतस्य चञ्चुक्षते

श्च्योनदिम शिशिरोपरोधमिषिल पुष्पनि पुष्कोक्ता ॥ सुम० २ ८

लघुनरवाक्य-विन्यासे प्रवीण कुलशेखर —

अनित्यपयसि लज्जा धर्मबन्ध पुनामि

प्रययति परिताप प्रथय प्रमिणोपि ॥ सुम० २ २

अपि च,

इमो कर्षो कर्षो श्रुति-मुख निविष्टेदृशगिरा-

दम् दृष्टो दृष्टो सपदि परिपोतादृतिपुषे ।

अमु यद्वा यवरागमपद् देषु गयना—

दिदं चित्तं चित्तं बहनि यदि मा वामनयनाम् ॥ सुम० २ १२

आसता तावत् कनिपयास्त्रुटयन्नुटय इव सवन्सरे कुलशेखर कृति-
समुच्चये, कवित्वेन महीयसी प्रतिभा जाग्वलोति या नैव विवादमुत्माह्वयति
प्रेक्षावताम् ।

विबुधानन्दम्

शीलाङ्को नवमशानाब्दे क्वचित् विबुधानन्दं नाम नाटकं विरचितवान् ।
जैनानामेकादशाष्ट-पाद्याकृत्वेन प्रसिद्धिभाक् शीलाङ्क राष्ट्रकूटवशीयनृपनेरा-
श्रितस्तद्वंशधरमेव नायकं निबध्न लक्ष्मीधरनामानं प्रतिभाप्रकाशनामर-
भारतीमालोकयामाम् ।

इदं च कर्णरमपुरं नाट्यम् । राष्ट्रकूटवश्यो राजकुमारः श्रीधरो नाम
न केवलं पुरुषकार फवनीत्युक्त म्बपौरप परीक्षितुं वमुष्माभ्रमणाय प्रानिष्ठन ।
स राजशेखरस्य राज्ञो राजधानीं गतः । कञ्चुकिना राज्ञो तस्मै दुहितरं

बन्धुमतीं राज्यार्घं च दातुं सन्दिष्टवान् । क्रीडोपवने राजकुमारो बन्धुमतीम-
दशत् । तयोः प्रणयावतारः प्रथमं पदं क्रान्तः । विदूषकेण सह कन्यान्तःपुरं
गतोऽसौ चित्रागारे बन्धुमत्या प्रतिकृतमात्मानमपश्यत् । तत्रैवान्तर्हिता
बन्धुमती ससखीका तयोरालापं श्रुत्वापि तस्यात्मगतं प्रेम नाशक्नोद् विनिश्चे-
तुम् । श्रीधरोऽपि तथैव तां प्रति सन्दिहान आसीत् । अस्मिन्नेव मियोद्वैविध्य-
व्यतिकरे राजकुमारः स्वप्रतिकृतिपार्श्वे बन्धुमती-प्रतिकृतिमालिखितवान् ।
अथ कियद्दूरं गत्वा मया कृत आलेखः कामपि शङ्कां जनयेदिति विदूषकं
तच्चित्रमपसारयितुं निरदिशत् । अथ चित्रं प्रोञ्छितुकामं विदूषकं पूर्वो-
पस्थिता बन्धुमत्याः सखी दृढं बाहुभ्यां गृहीतवती । तं मोचयितुं गतस्य
श्रीधरस्य पाणौ बन्धुमत्याः पाणि निघाय विदूषको वैवाहिकं समारम्भं
समपादयत् ।

तस्मिन्नेव दिने सम्पन्ने विवाहविधौ आभूषणमञ्जूपां निरीक्षमाणः
श्रीधरस्तत्र स्थितेन कालसर्पेण दष्टोऽन्नियत । राजशेखरञ्च प्रव्रज्यां ग्रहीतु-
मना महिष्या पुत्रस्ते शिशुर्न तावद् राज्यपरिपालनाय शक्त इति वारितो
मुमुक्षुरेव गृहेऽवसत् । जैनाचारमनुसृत्य शीलाङ्कोऽत्र उपदेशप्रवण एव
लक्ष्यते—

मन्त्रैर्वीगरस्तायनैरनुदिनं शान्तिप्रदैः कर्मभिः

युक्त्या शास्त्रविधानतोऽपि निपजा सद्बन्धुभिः पालितः ।

अभ्यङ्गैर्वसुभिर्नयेन पदुना शौर्यादिभ्यो रक्षितः

क्षीणे ह्यायुषि किं क्वचित् कथमपि वातुं नरः शक्यते ॥

एवं विद्योपदेशानुशासनमेव नाट्यकर्तुं रुद्देश्यमिति कृत्वा तस्य कवित्वं
प्रति औदासीन्यमेव भजामः । सन्ति काश्चन सूक्तयोऽपि—

१. भवितव्यतैव लोके न खेदनीयं मनस्तेन ।

२. विहाय शोकस्तरणां कार्ये मनो दीयताम् ।

३. न च कमलाकरं वज्रयित्वाग्न्यं राजहसमालामिलयति ।

४. न शक्यमन्यतः प्रवृत्तं चित्तमन्यतो दातुम् ।

५. स्त्रीणां रोदनेनैव स्नेहाविष्करणं नानुष्ठानेन ।

शृङ्गाराय कृतसामग्रीसम्भारोऽपि शीलाङ्को नात्मीयं जातु शीलाङ्कं
मृगमित्रं मृगलाञ्छनो विमुञ्चति । तत्रैव तस्य कृतिर्मनो रमयति यत्रासौ
शिञ्जक इव दत्तवपेट इव जागरयति सुप्तां कामपि चारित्रशिक्षाम्—

यच्चिन्त्यते हृदयेन नैव, युज्यते न चैव युक्तिभिः ।

विघटन-संघटनपरस्तदपि हताशो विधिः करोति ॥

तथापि क्वचिदेव कदाचिदेवासौ कथकथमपि संघटयति वीररसील्ला-
समपि—

वज्रप्रकोष्ठकरजाप्रचपेटघात—

निविपट्टदत्तदशानोरकटमौक्तिकौघ ।

सिंह सहायविकलोऽपि दलद्वरातीन्

अतर्गतं ननु सदैक्कमेव सत्त्वम् ॥

अप्रस्तुतप्रशसामुखनैवेह वीरप्रशसा प्रस्तुता । शृङ्गारमपि असौ क्लेश
क्लेशमप्रस्तुतेनैव प्रशसति—

महकारमञ्जरीं वज्रपित्वा महामहिमपरिमलोद्गाराम् ।

अभिलपरववल्ली कुत्रापि किं मध्वकरो युष्क ॥

यति विच्छित्ति विहीनेय छन्दोविचिति सहृदयान् बन्धुरे गिरिपथे
घावयति । सर्वथा सर्वात्मनैव मुनिव्रत शिशिक्षिषु, शीलाङ्कस्तनोति प्रातिभ
प्रकर्षम्—

विपतिपुरघ श्वो या जराघुणोदकीणदेहसारोऽपि ।

घर्मं प्रति नोद्यच्छति वृद्धपशुस्तिष्ठति निराश ॥

तथापि कवे प्रासङ्गिक शृङ्गारानुराग प्रकृत्यैव वैवश्यमादत्ते—

सच्चामीकर-चारु कुम्भगुगवत् तद्व्यास्तनी राजत ।

श्रोणी-मन्मथ मदिरोरुयुगत स्तम्भायतेऽस्या स्फुटम् ॥

कल्याणसौगन्धिकम्

कल्याणसौगन्धिकं नाम व्यायोगो नीलकण्ठेन रचित । असौ कदा
प्रादुरभूदिति न तावन्निश्चप्रचम् । आ नवम्या आ च पञ्चदश्या शताब्द्या
अथ जनुषा भुव भूपयावभूवेति सशीतिरेव विवेचकानां दुनोति चेत । भवतु,
डेमहोदयस्तु एन नवमशताब्दीक निरधारयत् । व्यायोगश्चाय महाभारतीया
वनपव कथामधिष्ठाय रचितो यत्र द्रौपद्या प्रीतये वृकोदर सौगन्धिक पुष्प-
मानिनीषू रक्षोभिर्युग्धे हनूमता च वाक्कलि कल्पितवान् ।

वायुवेगेनापहृत दिव्यकुसुममाघ्राय तस्य रामणीयक च निभाल्य पाञ्चाली
तादृश पुष्प चक्रे । वायुसूनु वायुवेगेन घावन विप्रदम्पतिभ्या वायंमाणोऽपि
अद्विरस्तो दुर्गम बन्धुरेषु गिरिपथेषु नैकविधान विघ्नान् प्रतिव्रवन् गन्धमादनस्य
त जलाशय प्राप यो विक्रमे सौगन्धिके प्रतिच्छन्न परिमलेन वातलहरी
सम्भारयन् विरराज । निर्भोक पुष्पाणि चिन्वानो भीम क्रुद्धेन रक्षसा सगतौ
विभोषितश्च न मरिष्यसि एवेत्युक्त्वात्मपरिचयेन तमाहूय गदया निहत्य
पलायनपरायणं चकार । अथ नेपथ्यात् श्रूयते स्म—भीम पुष्पावचयान्मा स्म

निवारयंतेति । सोऽपि पुष्पाण्यवचित्य कदलीवनं प्रविष्टस्तत्रत्यं सोमनस्य-
भाजं निसर्गमहिमानं वीक्ष्य मनसि चकार—अत्र कोऽपि प्रतापवान् निवसतीति ।
असौ कण्डूयमानभुजो युयुत्सालोलमना आह्वयत् । प्रत्याह्वानेन सह हनूमान्
संस्कृतां गिरं संगिरन्नागतः । अथासौ जरठः कपिरिति कृत्वापसरणाय
दत्तादेशो नाहं वार्धक्यपरिभूतः स्थानान्तरं गन्तुमपि प्रभुरिति प्रत्यवदत् ।
अपसारयितुं कृतोत्साहो भीमो न तस्य पुच्छमपि चालयितुं शशाकेति
मनसि स्वं निन्दन्नपि देवैः स्तम्भितमिति तं तथास्थितमेव मुष्टिभिश्चूर्णयितुं
घोषयन् ममाग्रजो हनूमान् स्वजातीयं त्वां रक्षितुं नापतेदिति समकथयत् ।
ततो मुष्टीमुष्टिरणे प्रवृत्ते त्रिद्याधर-दम्पती तौ वारयित्वा सुरेन्द्र-सन्देशेन
युवां भ्रातृभावेन रामलक्ष्मणाविव स्तामिति निरदिशताम् । रामनाम्ना
श्रुतिगतेन भाव-विह्वलो वानरोत्तमः संग्रामेऽर्जुनस्य ध्वजे स्वस्यावस्थानं
प्रत्यजानीत् ।

व्यायोगानुरूपं कथावस्तु योजयन् भीमं च धीरोद्धत चित्रयन् नील-
कण्ठस्तत्र तत्र परिवर्तनानि विद्यते स्म । प्रसङ्गाननुसृत्य लघुकलेवरेऽस्मिन्
रूपके संवादेषु काव्य कौशल-लेशानपि पश्याम —

लज्जानमद्—वदन—मन्यरमीक्षणार्धं
सप्रश्रयाहृतकरद्वयस्त्रुवक्षः ।
साकूतदशानकृतैक-कटाक्षपात—
मारलेपसौख्यमनुजस्य सुधेत्यभेदः ॥

इति हनुमद्वचनसुधादीधितिर्विनिद्रयति मानसकुमुदं रसिकानाम् ।
वात्सल्यमिह सजीवामिव मूर्ति दधानमवतरति । वर्ण्य-वस्तु-माला-गुम्फन-
पटिम्ना हरत्येव हृदयं नीलकण्ठः कामपि चित्र-पक्षिति-विच्छित्तिमयमिव नृत्ते
पदैर्योजयन्—

अन्तर्गुहोद्गतमहाजगरस्य-दंष्ट्रा—
व्याकृष्टपादमुरुगजितमेपासिहः ।
दंष्ट्राप्रकृष्टपृथुकुम्भतटास्थिवल्गद्—
श्रीवानिखातनखमाक्षिपति द्विपेन्द्रम् ॥

इत्यहोऽजगरधृतैकपादः सिंहो गजेन्द्र-कुम्भे निखातदंष्ट्राश्चित्रितश्चि-
त्रयते मनः । अन्येनाक्रान्तोऽन्यमाक्रामतीति सनातनी लोकयात्रा व्यज्यमाना
भासतेतराम् ।

औद्धत्यप्रधाने व्यायोगे खलु विकत्यन-प्रचुरा एव संवादा योज्यन्ते
किन्तु तत्र नैपुणं खिलीभूतमेव दृश्यते । यथा राक्षसः —

खड्गेन क्षतविग्रहस्य पिशितैः प्लुप्तोपदंशोत्तरं
कोट्णं ते रसयन् कपालचपकेणाकण्ठमन्नासवम् ।
भान्त्रलगुणमुद्रहन् विरचयन्नेपथ्यमस्थिव्रजे—
नृत्यन् मत्तविलासजां धनपतेः प्रीति करिष्याम्यहम् ॥

दशम-शताब्दी

राजशेखरस्य रूपकाणि

काव्यमीमांसाया प्रणेता कस्य न विदितो राजशेखर कवि । यायावर-
वंशीयोऽयं स्वजन्मना महाराष्ट्र-प्रदेशमलंकार । स ब्राह्मण क्षत्रियो वेति
विवादप्रसंगे बालरामायणे ११५ अनुसारेण रामस्य वंशवत्वं तस्य क्षत्रियत्व-
मेव प्रकटीकरोति । अस्य पूर्वजोऽकालजलदो महाराष्ट्र-चूडामणिरामोद्
युगसंमतो विद्वान् पिता च राजमन्त्री बभूव । वाग्विलासुर सिको राजशेखर
आत्मान् वाल्मीकि-भट्ट मेष्ठ-भवभूतीना नवावतारं सम्भावयावभूव—

बभूव वन्मोक्षमव कवि पुरा

तत्र प्रपेदे मुनि भवमिच्छताम् ।

स्थित पुनर्यो भवभूति-रेखया

स वनति सम्प्रति राजशेखर ॥ बाल० ११६

ध्वन्यालोकलोचन-प्रमुखे प्रमुखे नक्षीकृतोऽय कवि स्वमने-
कथा परिचाययामास—

आपन्नातिहरः पराष्टमघ्न सौजेयवायुसुधि—

स्वागी सत्य-सुधा-प्रवाह-शरामुक्ता तः कृता गुह ॥

कान्यकुब्जनरपालेन महेंद्रपालेन समाजितोऽभौ स भूय कृष्णशङ्करवर्मणा
स्तुतो यथा—

पातु श्रोत्ररसायनं रचयितु वाच सता सनना—

व्युत्पत्ति परमामवाप्तुमवधि सव्य रसस्योनस ।

भोक्तु स्वादु फल च जीवित-नरोपदस्ति ते कौतुक

तद् घ्नान शृणु राजशेखरकवे सुविन सुधात्पन्दिनी ॥

राजशेखरस्य स्थितिकालो निश्चितप्रायो विदुषाम् । महेंद्रपालो हि
८८५ ईसवीत ९१० पर्यन्त कान्यकुब्जाना शासको बभूव । राजकुमारत्वे स
राजशेखरस्य शिष्यत्वं गृहीतवान् भवेदिति । ८७४ श्रोष्टाब्दत ९२५ पर्यन्त
हि तस्य रचनाकालो भवेत् ।

स भुवनकोश नाम भूगोलीयं ग्रन्थ विरचितवानिति काव्यमीमांसात
प्रतीयते, हेमचन्द्र उज्ज्वलदत्तश्च तस्य हरविलासं नाम काव्यं सङ्घीकृतवन्तौ ।
किन्तु न तौ ग्रन्थौ प्राकार्यं नीतावद्य यावत् । अस्य रूपकरचनानु बाल-
रामायणं, बालभारतं, विद्वशानभञ्जिका, कूर्परमञ्जरी चेति समुपलभ्यन्ते ।

बालरामायणम्

बालरामायणं महानाटकं सीताप्रतिकृतिनिवेशेन छायानाटकं च सञ्जितम् । रामायणीयां कथां भूयः परिवर्त्यात्र कथानकं गुम्फितम् । सीता-स्वयंवरं रावणः प्रहस्तेन सैन्यपतिना सह पुष्पकमारुह्य जनकपुरं गतः । स तत्र मैथिलीक्रयधनुः सीतां चानेतुमादिदेश । जनकेन स्तुतस्य शिवस्य प्रवेशेन गुरुभूतं तद् धनुः सज्यं कर्तुं मप्रभवन् रावणस्तद् भूमौ क्षिप्त्वा मिथ्याविकत्थनो बभूव । रावणं निहन्तुं वाणं सन्धाय उद्यतः राजा शुनःशेपेन वारितः, शापोदकं गृह्णंश्च शतानन्देन निवारितः । दशाननकृतां शिवचापावमाननां श्रुत्वा तं दण्डयितुं समागतो जामदग्न्योऽपि कथंकथमपि निवारितः, किन्तु जामदग्न्यरावणयोर्विकलहस्तत्र जात एव । रावणः जानक्या उपयन्तारं चन्द्रहासेन द्विधाकर्तुं प्रतिज्ञाय निवृत्तः । देवलोकं सफलप्रयोगं भरतकृतं सीतास्वयंवरनाटकं दिदृक्षु रावणस्तल्लङ्कायां नटैः प्रयोजयामास । तत्र रामेण पाणिगृहीतीकृतां सीतां प्रेक्ष्य रावणोऽबदत् ।

यातः पवं मम रूपां च मृषं च रामः । ३.६०

सीतारामयोर्विवाहानन्तरं दशरथो जनकपुरं जगाम । धनुर्भङ्गेन कुपितः परशुराम आयातः । तुमुलं वाग्युद्धं संवृत्तम् । धनुर्युद्धे रामो जामदग्न्यं पराजितवान् । लंकेश्वरः सीता-विप्रलम्भ-सन्तप्तस्तस्याः प्रतिकृति कारयित्वा तन्मुखे सारिकां निवेश्य वार्तालापेर्मनो विनोदयांचकार । अत्रान्तरे राममभिसर्तुमयोध्यां गता शूर्पणखा । कृत्तनासा सा रावणं प्रति सीतां त्वत्कृते हतुं महं गता कृत्तनासास्मीति सकपटं निवेदितवती । रावणश्चायोध्यां गतो राक्षसदूतैर्मिथ्यासन्देशं व्याहारि—

स्वयं मया प्रेमपरीक्षणाय प्रवर्तितः स्वाकृतियन्त्रयोगः ।

अयाहमेवागणितैरहोभिर्दशाननान्तं नियतं प्रवत्स्ये ॥

अत्रान्तरे दशरथः सकैकेयीक इन्द्र-साहाय्याय दैत्यान् विजेतुं गतो विजयी बभूव । किन्त्वयोध्यायां कोऽपि राक्षसो मायादशरथः, शूर्पणखा मायाकैकेयी, तस्या दासी मन्थरा च बभूवुः । इत्येवम्—

“आभ्यामपि कृतक-कैकेयी-दशरथ-रूपधारिभ्यां छलितो रामभद्रः ।”

इत्येवं प्रभृतीनि वृत्तानि परिवर्त्य राजशेखरेण नियोजितानि । शाद्वलविक्रीडितैरतितरां विक्रीडन् राजशेखरो मधुरमधुरामेव प्रायेण गिर-मुद्गिरति ।

वीराद्भुतप्रायरसे प्रवन्दे लोकोत्तरं फौशलमस्ति यस्य । १.२

सोऽसौ नाट्यशैलीमधुरिमाण वेदभी प्रसादजन्मान वक्ति—

“वाग् वेदममिधुरिमगुण स्पन्दते श्रोत्रलेह्य
वस्तुन्यासो हरति हृदय सूक्ष्ममुद्रानिवेद्य ।
सद्य सूते रसमनुपम प्रौढि जन्मा प्रसाद ।
सदर्भ-धीरिति कृतधिया धाम गोदेवताया ॥” ३ १४

अपि चान्यानुप्रास सगीत सगमयन्नन्य इव भाति कवि

धृतिजित करवाल मूतवशी प्रवाल
स्फुटित-कुटजमान स्पष्टमौलत्तमाल ।
इह हि गनमरात केशवली करान्ते
शिखरिणि मम काल सोऽभवन् मेघकाल ॥ १० ५२

सीताया सौकुमारसौभाग्यालेखनपटिमा कोऽप्यपूर्वं एव—

मुञ्चत्यग्रे विपलय-चयं लक्ष्मणो यानि सीता-
पादाम्भोजे विमृजदमृजो तत्र सञ्चारयति ।
रामो भागं दिशति च ततस्ते-खिले नापि चाह्ना
र्गलोत्सङ्गप्रणयिनि पयि क्रोशमेक घटन्ति ॥ ६ ५७

विरहिणो लङ्केश्वरस्य शीतोपचार-निर्वाहाय प्रार्थ्यमाना दक्षिणापय-
नद्यो राजशेखरस्य हामप्रतिभामुदुघाटयन्ति—

पादो पीडय ताम्रपर्णि, मुरले हस्तो हृदि स्यांश्चता
भो कावेरि मृणालदाम वितर द्राष्टु नमंदे बीजय ।
त्व घोदावरि देहि चन्दनरस हे तापि तापोष्मण
शाश्वयं मृज यन्त्रवारि विरहो लङ्केश्वर सोदति ॥ ५ ५०

बालभारतम्

राजशेखरकृतस्य बालभारतस्याद्भुतद्वयमेवादिम सम्प्रति लभ्यते, शेष च
नाद्य यावत् समासादितम् । इदं च द्रौपदी स्वयवरादारभ्यते । वन्दी
घोषयामास—

सकल भुवन रक्षा-स्रस्ततद्वा नरेन्द्रा
शृणुन निरमुदारामादराच्छ्रावयामि
इह हि सेदसि राधा य शरद्वयीकरोति ।
स्मरविजयपताका । द्रौपदी । तत्कलत्रम् ॥ १ ३२

प्रवासिनः पाण्डवाः कृत-विप्रवेपा विप्र-पङ्क्तौ निपेदुः । अर्जुनादृते न कोऽपि साफल्यं लप्स्यते इत्यासीद् द्रोणाचार्यस्य निर्णयः । सर्वेषु पराङ्मुखेषु राजसु ब्राह्मणवेपोऽर्जुनो राधामविद्यत- । नाज्ञातकुलशीलाय कन्या सम्प्रदेयेति वदतोऽनादृत्य स द्रौपदीमनयत् । प्रतिपूर्णे सति क इह प्रश्नः कुलशीलयोरिति ? शेषा राजानो युद्धोद्यता भीमेन निराकृताः ।

अथ विदुरेण वज्रितापि द्यूतक्रीडा समारब्धा । तत्र युधिष्ठिरः सर्वस्वं हारयित्वा द्वादशवर्षीयं वनप्रवासमङ्गीकृतवान् । पणीभूतां हारितां च पाञ्चालीं सभासदनमानीय दुःशासनस्तां निर्वस्त्रां विघातुं यतते स्म किन्तु मायया तस्या नवान्येव वस्त्राणि तामावासयन्ति स्म । दुर्योधनानुजो विकर्णो दुःशासनं निवारयामास—

भो दुःशासन क. क्रमो द्रुपदजा-केशाम्बराकर्षणे ।

दुर्वृत्तं क्षमते न कस्यचिदयं भ्राता विकर्णस्तव ॥ २.४३

भीम-कृताया दुर्योधन-रक्त-पान-प्रतिज्ञाया अनन्तरं द्वितीयोऽङ्कः परिसमाप्यते ।

प्रस्तावनायाः परस्तादत्र नाटके वाल्मीकि-व्यासयोः संवाद आयोजितः । व्यासो वदति—

यदुन्नितमुद्रा सुहृदर्थवीथी कवारसो यच्चुलुकैश्चुलुक्यः ।

तयामृतस्यन्दि च यद् वचांसि रामायणं तत् कथितम् पुनाति ॥ १.१७

वाल्मीकिश्च व्यासकृतं महाभारतं स्तोति—

दन्तोलूखलिभिः शिलोञ्छिभिरिदं कन्दाशनैः फेनपैः ।

पणप्राशनिभिर्मिताम्बु-ऋवलेः फाले च पक्वाशिभिः ।

नीवार-प्रसृतिपच्चैश्च मुनिभिर्यद्वा त्रयीध्यायिभिः ।

सेव्य-भव्यमनोभिरर्थपतिभिस्तद् वै महाभारतम् ॥ १.१६

विद्घशालभञ्जिका

विद्घशालभञ्जिका नाटिका नायिकायाः प्रतिकृति शालभञ्जिका-परपर्यायां निवधनती नाम-सार्थक्यं धारयति । शालभञ्जिकां हि समालोक्य नायकस्य रागोऽवर्धतेति राजशेखरस्याभिनवोद्भावना । मध्यप्रदेशस्यायां त्रिपुर्यां ८३६ ईसवीयेऽब्दे नाटिकेयं विरचिता । तत्र हि राजशेखरः कलचुरि-राजसभाजितः कियन्तं चित् कालमवसत् ।

त्रिपुर्या कलचुरिसम्नाद् विद्याधरमल्लोऽत्र नायको नायिका च मृगा-
 द्वावली लाटगजस्य चन्द्रवर्मणस्तनूजा बभूव सा सन्तानान्तरविहीनस्य
 पितुर्गृहे पुरुषवेया सती पुत्रप्रेम्णा परिलालिता । तदनुरूपं च सा मृगाङ्कवर्म-
 ति नाम्ना ख्याताभवत् । त्रिलिङ्गाधिपतेर्विद्याधरमल्लस्य कृते तन्मन्त्री
 भागुरायणस्ता चन्द्रवर्मणमयाचत । देवज्ञगणनामनुरुध्य सा चक्रवर्तिपत्नी
 भविष्यतीति आशान्वित एव तयोपाय रचयामास भागुरायण । असी
 निद्रावसरे विद्याधरमल्लं नायिकया मृगाङ्कावहार परिघोषयाभास । तामेव
 स स्वप्नेऽदशत् । स्वप्न गलस्यहार च नायको विदूषक चचितवान् । विदूषको-
 ऽपि प्रागेव कुवलयमाला नाम कुन्तलराजपुत्री प्रति नायकस्य रागमवर्धयत् ।
 राज्याद् भ्रष्टा हि कुन्तलनृपतिश्चण्डसेन सपरिजनो यदा नर्मदाया स्नानाया-
 वतीर्णस्तदा नायक कुवलयमालामवालोकयत् । सापि तदा त्रिपुरीराज-
 भवनमेव शरणं कृन्वत्यासीत् ।

विदूषक स्वप्नश्रवणानन्तरं विद्याधरमल्लम्यान्यमनस्कता विनोद-
 यितुं भागुरायणकारित स्फाटिक केलि-कैलास-मन्दिरं त नीतवात् । तत्र
 तद्भित्तिलिखिता स्वप्नदृष्टाया नायिकाया शालभञ्जिका प्रत्यभिज्ञायासौ
 तदङ्गलावर्ण्यं प्रार्शंसत्—

चक्षुर्मेवमम्बुज विजयते वज्रस्य मित्र शशी
 स्रुतस्य सनाभिभमघनुतोवण्य-वण्यं वपु ।
 रेखा कापि रदच्छदे च सुतनोर्गात्रिं च तत्कामिनी
 मेनो वणयिता स्मरो यदि भवेद् वैदव्यभङ्ग्यस्यति ॥ १ ३३

स्तुतसौन्दर्याया शालभञ्जिकाया कण्ठे स तमेव हारमधारयत् ।

भागुरायणस्याभिसन्धि साफल्यं नयन्तो मृगाङ्कावली तमेव केलि-
 कैलासमध्यवसत् । स्फटिकभित्ते परतो राजा ता दर्शं दर्शमात्मानं विनोदया-
 माम् । किन्तु प्रतिभासानन्तरं सान्त्वहिता बभूव ।

अथ कूटविवाहरचनानिपुणा राज्ञी वधूवेपेण चेटेन डमरुकहासेन
 विदूषकस्य परिणय समपादयत् रहस्यं च सत्वरमेव प्रकाशितम् । कूटविवाह-
 प्रतिकाराय चिन्ता-परस्य विदूषकस्य सान्त्वनायै धात्रीदुहिता मेखला मृत्युभयं
 प्रदर्शयं विदूषक-पादयोर्मध्यान्नि सारितेति प्रतिशोघेन सोऽनुप्यत् । अपर
 कूटविवाह कल्पयन्ती भहिषी स्वकूट-पङ्के एवावासीदिति परिहासमयी
 कथायै सरति ।

मृगाङ्गवर्मवेपेण मृगाङ्गावली त्रिपुरीप्रासादेऽवसदिति भागुरायणः
प्रकटयामास । पश्चात् राज्ञी वधूवेषसम्भारीकृत्य मृगाङ्गवर्मणिं राज्ञे दत्तवती ।
वधूपित्तोद्घाटिते रहस्ये कूटपरिणयः वास्तविको जातः । अन्यच्च राज्ञी पूर्वं
कुवलयमालाया विवाहं मृगाङ्गवर्मणा सह संकल्प्य विफलीभूता तामपि
राज्ञ एवावरोधे निधाय सन्तुष्टा बभूव ।

कपूर् रमञ्जरी

शौरसेन-प्राकृत-कृतस्य कपूर् रमञ्जरीसट्टकस्य काव्यस्वरूपमुद्घाटयन्ती
गाथाकर्पत्येव सुमनसां मनांसि । यथा—

अत्यविसेसा ते च्चिअ सहा ते च्चेअ परिणमंतावि
अत्यविसेसो ष्वं भासा जा होउ सा होउ ॥

इयमपि प्राकृता वाक् संस्कृतेव शाहूलविक्रीडितैः क्रीडितमातनोति
कपूर् रमञ्जरी-कानने—

जे लकागिरि-मेहलासु खतिआ संयोअ-खिण्णोरई—
फारोप्फुल्ल-फणावली-कवलणे पत्ता दरिद्धत्तणं ।
ते एण्ह मलआणिला विरहिणो-णीसास-संपविकणो
जादा अत्ति सिसुत्तणे वि वहला तारुण-पुण्णा विअ ॥

गिरिराजशेखर-सरस्वती साकूतोक्तिसखीदत्तसहचारा स्थाने कृतालंकृति-
विन्यासा निर्दोष-पदसञ्चारा गुण-गरिमाणमनतिक्रम्य शय्यामधिशयाना
कदाचिद् रागमुपवोणयन्ती, क्वचित् संस्कृतां भूमिमभिक्षरन्ती, क्वापि प्राकृता-
मुर्वरयन्ती कथाकदम्बानुल्लासयन्ती भावकोकनदसमुदयमाकलयन्ती
क्वचिदनुभावमसृष्टमालपन्ती संचारिसीरभमास्वादयन्ती शब्दब्रह्मसागरमभि-
सरति क्वचिदभिसारयति च ।

क्षेमीश्वरस्य नाटकद्वयम्

चण्डकोशिक-नाटकस्य प्रणेता क्षेमीश्वरो दशमशताब्द्याः पूर्वभागे
आर्यावर्ताधीश्वरं महीपालदेवमाश्रित्य काव्य-सरस्वतीं निषेवते स्म । अनेन
नैपधानन्दं नाम सप्तारङ्गमन्यदपि नाटकं नलदमयन्तीकथानकमनुसृत्य
विरचितम् । नाट्यावत् नैपधानन्दं प्रकाशितम् ।

चण्डकोशिके हरिश्चन्द्रविश्वामित्रयोः कथानकं मार्कण्डेयपुराणाद्
देवीभागवताच्चादाय दृश्यतामानीतं सर्वथा व्याख्याति विश्वामित्रस्य

चङ्कताम् । नाटकमिदं बहुकालसम्मत-राजकुमारकान्तिकेयेन प्रथमप्रयोगार्थ-मुद्दिष्टम् । श्रीधरदासेन सदुक्तकर्णामृते विश्वनाथेन च साहित्यदर्पणस्य पद्यानि मगृहीतानि । अद्यापि भारतेऽस्य कथानकं स्मृत्वा लोको हरिश्चन्द्रस्य सन्धोत्कर्षं प्रशंसति विश्वामित्रस्य क्रूरता निन्दति च ।

प्रथमत एतेरेयब्राह्मणे हरिश्चन्द्र इति नाम विद्यताम् । महाभारते कथोपनिबद्धो हरिश्चन्द्रो भूय उत्कर्षं लभते । तथा हि—

सत्यं वदत नासत्यं सत्यं धर्मं सनातनम् ।

हरिश्चन्द्रश्चरति वै दिवि सत्येन चन्द्रवत् ॥ अनु० ११४ ७१

अधिपाणिनीय तु हरिश्चन्द्र ऋषिर्गीयते विश्वामित्रश्चेत्यन्यैश्च कथा चात्र संबदन्ति ।^१ क्षेमीश्वरस्तु माकण्डेयपुराणवदमेव कथानकमुपजीवन् बहूश पद्याना भावावतार शब्दग्रहणं च विधाय चण्डकौशिकं रचिनवान् ।

क्षेमीश्वरेण कथानकस्य विनियोगस्तथा कृतो यथा कौशिकस्य क्रूरता राज्ञो हरिश्चन्द्रस्य च व्रतैकनिष्ठता पुरत इव स्फुरति । अपशकुनकृतानुत्थान-प्रचयान् भाविनो निराकर्तुं कुलगुरुरा राज्ञो व्रतेन सम रात्रिजागरणं निदिष्टम् । प्रातर्निद्रा-विधम विरह क्लान्तोऽसौ विद्रूपकेण सह राज्ञी द्रष्टुं गतस्ता गृहीत-मान-वैमनस्या वद्धाञ्जलिं सन् प्रसादयामास । कुलपतिशिष्योपनीत शान्तिजल-माशीर्वादं चाधिगम्य राज्ञी शैब्या स्वकृता मान-चातुरीमात्मवञ्चनामेवा मन्यत ।

वनेचरसूचनानुसारेण महावरहोपद्रवं प्रतिवर्तुं राजा मृगयायै वनं गतः । सूत्रो विघ्नराह विश्वामित्राद् विद्यां वियोजयितुं सिद्धिं च वाधिनुं हरिश्चन्द्र तस्य मुनेराश्रममन्यत् । राजा ता ब्रह्मविष्णुशङ्कराणां विद्यां दिव्यस्त्रीरूपा विश्वामित्रेण दूयमाना रक्षार्थं विलपन्तीरपश्यत् । स ता रक्षितुं मुनिं व्याक्रोशत् । तेन च क्रोधपरीतात्मा मुनिरमित्र इव विश्वस्य राजानं शापदग्धं कर्तुं मुद्यतः । अपराद्धमिवात्मानं मन्यमानो राजा विश्वामित्रेण राजकर्तव्यं पृष्टो दान रक्षा युद्धं च क्षात्रधर्ममुदघोषयत् । विश्वामित्रेण दानाय प्रयोजितोऽसौ निखिला वसुधरा मुनये दत्तवान् । एवं विहितस्य दानयज्ञस्य दक्षिणामाहर्तुं राजा त्रैलोक्यब्राह्मण शिवशूलस्या काशीं गतः ।

१ मित्ते चर्पी-भा० मू० ६/२/१२०

प्रमकच-हरिश्चन्द्रावृषी-भा० मू० ६/१/१२२

आत्मानं विक्रेतुं राजा काश्यां वणिग्वीथी गतः । तत्र विश्वामित्रेण झटिति दक्षिणां देहीति आदिष्टोऽन्यथा शापं दास्यामीति भर्त्सित आसायंकालमवसरं मुनिं प्रार्थयत् । न कोऽपि दक्षिणार्थं लक्षसंख्यमुद्रां दत्त्वा राजानं क्रेतुमागतः । अनन्तरं शैव्या राज्ञी पुत्रो रोहितश्च आत्मानं विक्रेतुमुपस्थितौ । अयुतपञ्चकेन तौ क्रोत्वा उपाध्यायः (शिवस्तद्रूपधरः) शोषार्थं धनं दानरूपेण ग्रहीतुं राजानं निवेदितवान्, किन्तु राजा नैतत् स्वीकरोति स्म । पुनरपि विश्वामित्रो राजानमुपागच्छत् । सातङ्को महीपतिश्चाण्डालवेशधरं धर्मं प्रति स्व विक्रीणीते स्म, शोषार्थं च दक्षिणायाः समर्पितवान् विश्वामित्राय । चाण्डालमपेक्ष्य स्वमेव स्वामिनं कर्तुं प्रार्थयमानं राजानं भर्त्सयामास मुनिः — “घिङ्मूर्ख ! स्वयं दासास्तपस्विनः । तत्किं त्वया दासेन मे क्रियते ।”

अथ चाण्डालो हरिश्चन्द्रं दक्षिणश्मशानमधिष्ठाय शववस्त्राणि कररूपाणि दिवानिशं संग्रहीतुमादिश्य गतः । एकदा कापालिकरूपेण धर्मो वेतालेन निधिमानाय्य राजानमनृणीकर्तुं प्रास्तौत् । चाण्डालाय मम स्वामिनेऽयं निधिर्दीयतेति राज्ञा स प्रत्याख्यातः । त्रिलोकीजय-शालिन्यो विद्यास्तिस्रो राज्ञो वशंवदतया समागतास्तेन विश्वामित्रमेव सेवितुं प्रेषिताः । बहूनि वर्षाणि श्मशानसेवैकनिष्ठो राजा कदाचित् सर्पदंशेन मृतं रोहितकुमारं श्मशानमानीतवतीं शैव्यां दृष्ट्वा कृतमरणसङ्कल्पोऽपि दासो नात्मघातस्याधि-कारभागिति विरतः । स राज्ञीं चापि तादृशात् क्रूरव्यवसायान्निवारयामास । शव-कम्बलं श्मशानकरं ददती शैव्या राज्ञो हस्तं कर-ग्रहण-समुद्यतं दृष्ट्वा स्वपतिं प्रत्यभिज्ञातवती । तया कृत-परित्वाण-प्रार्थनया द्रवीभूतोऽपि राजा चाण्डालदासमात्मानं तत्रासमर्थं प्रत्यवोधयत् ।

एवं सफल-परीक्षे राजनि स्वपुत्र-शव-कम्बलकरग्रहणे दिवः पुष्पवृष्टि-रभवत् । धर्मः प्रत्यक्षमागतः । तेन रोहितः पुनरुज्जीवितः । राजा धर्मदत्तया दिव्यया दृशा पावंती-परमेश्वरी शैव्या-क्रयेण धर्मं रक्षितवन्तौ उपाध्याय-दम्पती निरूप्यापूजयत् । त्यक्त-चाण्डालवेशो धर्मो रोहिताश्वं राज्येऽभिषेक्तुं राजानं च ब्रह्मलोकं नेतुमादिदेश ।

मया द्वियन्ते भुवनान्यमूनि
सत्यं च मां तत्सहितं विमति ।
परीक्षितुं सत्यमतोऽस्य राज्ञः
कृतो मया जातिपरिग्रहोऽयम् ॥

इति धर्मोक्त्या सत्यपरीक्षणस्य रहस्यं प्रकटितम् ।

—कथानक नाट्योचित निवर्धनन्, सवादान् सगुम्फन् स्थाने-स्थाने लोका-
नुभव-महिभाजित-सूक्ति-माना प्रतिभागुणै सप्रघ्नन् कामपि कोटिं नयति
क्षेमीश्वर सहृदयाह्लादम् । तपोवन-वर्णनं तावद् हरत्येव मानसम्—

आनुत बधच्चिदुदघृता ब्यच्चिदपिच्छिप्रस्थली बहिषा-
मानघ्ना कुमुमोच्चयाच्च सदयाहृष्टाप्रसाखा लता ।
एते पूर्व-वितून-वल्कलतया हृदयणा शाखिन
सद्यश्छेदमयी धवन्ति समिध्या प्रस्थान्दिन पादया ॥२१३

अपि च—

नोपस्व-घे कुहरिणि युक्ता स्वागत घ्याहरन्ति
घ्राणप्राही हरति हृदय हृदयग-घ समीर ।
एता मृग्य सलिलपुतिभोपान्तससक्तदम
पश्यन्त्योऽस्मान् सचकितहशो निर्भराम्भ विवति ॥ २-१४

शिवाभ्यामविमुक्ता काशी पुष्पदा पौराणिक सदभानुप्राहेण
वर्णिता—

विमुच्य ते जन्तोर्दिह निबिड-ससार-निगडा
गिरस्तद् वैरिञ्च न्यपतदिह हस्तात् पशुपते ।
विभुषतस्तत्पापादभवदविभुषत स भगवान्
न भुवत, तेनेतत् सह दयितया शैलमसमम् ॥ ३१०—

कथकार जन ऋणेन तृणीभवतीति प्रत्यक्षीकारयति कवि

लोकद्वय-प्रतिभवेक-निदानमेतद्
धिक् प्राणिनामृणमहो परिणाम घोरम् ।
एक स एव हि पुमान् परमस्त्रिलोकया
कृद्भस्य देन धनिकस्य मुख न दृष्टम् ॥३१५

रूपकयोजनाशिल्पेन सार्धं ससारासारताविवरणं क्षणवैराग्य दर्दान-
वैद प्रोञ्छितरागमिव विदधाति चेत पट्ट सचेनसाम्—

सन्पावध्यास्रगोण तनुदहनचिताङ्गारमन्दाकविम्ब
ताराभारास्थिकीर्णं विशादनरकरङ्गापमाणोज्ज्वलेद्बु ।
हृष्यन्भवत चरीघ धनतिमिरमहाधूमधूम्रानुकार
जात सीताशमशाम जगदखिलमहो कासकापालिकस्य ॥४१५

आस्तां तावदनुप्रास-प्रेमा नादसौन्दर्यं वर्ण-मैत्री-नैपुणं च निवेदयन्,
क्षेमीश्वरस्य सूक्ष्मेक्षिका यथावसरं निपतत्येव दाम्पत्य-सुख-लीला-सरसी-
जन्मसु विकसद्दलेषु व्यतिकर-कमलाकरेषु—

विच्छिन्नामनुवध्नती मम कथां मन्मार्ग-दत्तेक्षणा
मन्वाना सुमुखी चलत्यपि तृणे मामागतं सा मया ।
नाण्डिण्टा यदलक्षिते न निभृतं पश्चादुपेत्यादराद्
यन्नास्या नव-नील-नीरज-निभे रुद्धे कराम्यां दृशो ॥१.१३

खण्डितामिव शैव्यां चित्रयन् कविर्हरिश्चन्द्रस्यानपराद्धस्य सूर्योपम्येन
क्षेमीश्वरोऽप्रस्तुतप्रशंसां तनोति—

जलधरपटलान्तरिते यदि भानी खण्डनं गता नलिनी ।
तस्या न विप्रलम्भो नोपालम्भोऽप्ययं भानोः ॥१.१६

देशकालपात्र-स्थितिमनुस्त्यैव कविर्दत्तावधानो वस्तु योजयतीति
श्मशानवर्णनमेव पुनरुदाह्रियते—

विद्वारादभ्यस्तैर्वियति बहुशो मण्डलशतै-
रुच्चत्पुच्छाग्रस्तिमितविततैः पक्षतिपुटैः ।
पतन्त्येते गुह्राः शवविशितलोलाननगुहा-
गलल्लालाक्लेदस्यगितनिजचञ्चूभयपुटाः ॥४.७

अप्रतिमाधममर्णतां नीतस्य हरिश्चन्द्रस्य सर्वशून्या दरिद्रता कविना
इत्थंकारं वर्णिता येनास्या इदन्ता, ईदृक्ता, इयत्ता चेति त्रयमेकपदे शूलमिव
निखातं करोति हृदि सहृदयस्य करुणरसपूर-पूरितस्य—

दाराः सूनुरिदं शरीरकमिति त्यागावशिष्टं त्रयं
सम्प्राप्तोऽवधिरद्य सत्यमपरित्याज्यं मुनिः कोपनः ।
ब्रह्मस्वोपहतं च जीवितमिदं न त्यक्तुमप्युत्सहे
किं कर्तव्यविचारमूढमनसः सर्वत्र शून्या दिशः ॥३.५

श्मशान-निहित-वैराग्य-दहनः कथमिव विवेकमुखतामेति मनः क्षणेनेति
क्षेमीश्वरः क्षमते प्रकाशयितुम्—

तन्मध्यं तद्गुरस्तदेव वदनं ते लोचने ते भ्रूवी
जातं सर्वममेध्यशोणितवसामांसास्थिलालामयम् ।
भीरूणां भयदं त्रपास्पदमिदं विद्याविनोदात्मनां
तन्मूढैः क्रियते वृथा विषयिभिः क्षुद्रोऽभिमानग्रहः ॥४.१०

अथ च वैराग्यग्रहो नायकदशामेवानुवर्तते । अहो भवितव्यता—

मामानम्रशिरोधरे प्रभवता क्रुद्धे न राज्यधिया
यद्विरलेपयतापि तेन भुनिना नि शेषित नरत्रयम् ।
तत्रापि श्वसनप्रियेण विधिना वृत्त तथा निष्ठुर
येनात्मा तनय कलत्रमपि मे सर्वं विलुप्त क्षणम् ॥५२

परन्तु अहो धैर्य-ग्रह ग्रहिलता—

चलन्ति गिरय काम युगान्त-पवनाहता ।
कृच्छ्रेऽपि न चलत्येव धीराणां निश्चल मन ॥४३५

परिवर्तिनि ससारे नास्ति गियत स्थायि वा किञ्चित्—

सुख वा दुःख या किमिव हि जगत्यस्ति नियत
विवेक-प्रध्वसाद् भवति सुख-दुःख-व्यतिकर ।
मनोवृत्तिं पु सा जगति जयिनी कापि महता
यया दुःखं दुःखं सुखमपि सुखं वा न भवति ॥४२६

इयं प्रसन्न-गम्भीर-पदा सरस्वती क वा न निष्णात निर्मलतामानीय
दत्त शैत्यं न विश्रमयति ।

चण्डकौशिकमिति नाम्ना हारि चरित हरिश्चन्द्रस्य तिरोहितमिव कृत
कविना । धर्मवीरस्य नायकस्यैव नामनिर्धारण औचित्यं भजति, किन्तु कौशि-
कस्य चण्डतैव सर्वातिशायिनी दृष्टा क्षेमीश्वरेण । आस्ता तावद् दोषाविष्क-
रणम्, स्तुतिभाजनतामेवाहति नाट्यकृत् तथाभूतं धर्मवीररसमङ्गीकृत्य
निबध्नन् ।

नैषघानन्दम्

क्षेमीश्वरस्य नैषघानन्दे नलस्य पौराणिकी कथा विलसति । कीथमहो-
दयेनास्य नाटकस्य पद्यद्वयं स्वकीये सस्कृतनाट्येतिहास उद्धृतम् ।

एकादश-शताब्दी

प्रबोधचन्द्रोदयम्

कृष्णमिश्रेण प्रणीतं प्रबोधचन्द्रोदय नाम प्रतीक-नाटकमश्वघोषस्य परम्परामुपजीवति । एकादश्या शताब्द्या चन्देलनरेशेन दत्ताश्रय कृष्णमिश्र, कविकर्मोचितं सौविध्यमलभत । कृष्णमिश्रस्य पुरस्तात् भासस्य बालचरिते, जयन्तमट्टस्यागमडम्बरे क्षेमीश्वरस्य चण्डकौशिके चापि प्रतीकपात्रयोजना-गोणत कल्लोलायनेस्म । अशतस्तानि नाटकानि मजातीयानि कृष्णमिश्रस्य भवेयुरुपजीव्यानि । स वीरविजयनाभकर्मोहामृगमपि रचितवान् ।

वेष्णवाह्येतोपासक कृष्णमिश्रो भक्ति ब्रह्मन्यं च विक्ल्परूपेण गृह्णाति—

नित्य स्मरञ्जलद-नीलपुदार हार—
केपूर-कुण्डल किरीटघर हरि वा ।
श्रीधरे सुशोतमिव वा हृदमस्तभोक
ब्रह्म प्रविश्य भज निर्वृतिमात्मनोनाम् ॥५२१

सर्वथासौ जीवब्रह्मणो परमार्थमद्वैतमेवोपनिषदं हास्यं रहस्यं स्थापयति ।

असौ त्वदयो न सनातन पुमान्
भवान् न देवात् पुरयोत्तमात् पर ।
स एष भिन्नस्त्वदनादिमायया
द्विधेव विम्ब सतिते विवस्वत ॥६२५

प्रबोधचन्द्रोदयस्य प्रस्तावनाया जीवोपस्थापना क्रियते—

द्विवेकेनेव निर्व्रित्य कर्णं मोहमिबोजितम् ।
धोकीर्तिवमंनृपनेर्बोधस्येबोदय कृत ॥११६

अत्र कवि स्वाश्रयदातु कीर्तिवमंशचेदिनरेश-कर्णोपरि विजय स्पष्टमुद्घोषयति, व्याजेन च नाटकस्य क्यावस्तु प्रक्रमयति । स्यादेतत्, प्रबोधरचन्द्र इवोदेति, जगत्तारं शमयति, परा निर्वृति गमयति, विद्याकोमुदी-

मुल्लासयति, अविद्यान्धतमसं द्रवयति इति औपनिषदं तत्त्वविचारं कवयन् कवीनामुच्चस्थानीय एव कृष्णमिश्रः। अभिनयसम्पदामभावेऽपीयं कृतिः प्रतिभाया नवमेव समुन्मेषं प्रकटयति। राढजनपदं बहुशः स्तुवन्नयं कविस्तद्देश-जन्मा भवेदित्यनुमीयते। कृतिमेनामवगाहमवगाहं तज्ज्ञो वैदुषीं, शिल्पं, वस्तुविन्यासं, मानवप्रकृति-पर्यवेक्षणं, दर्शन-शास्त्र-निष्णातां च शेमुषीं प्रशंसति। सर्वात्मना काव्यद्वारेणात्र वेदान्तशिक्षणमेव प्रस्तुतमुपलभामहे। चार्वाक-बौद्ध-प्रभृतयोऽत्र पूर्वपक्षतयोपस्थापिताः क्वचित् सामर्थ्यं न जहति।

नाट्यकथानुसारेण रतिः काममुवाच-तव महाराजस्य महामोहस्य प्रतिनायको विवेक इति। कामश्च तां प्रति स्वस्य स्वसैन्यस्य लोभ-क्रोधादि-संघटितस्य प्रावलयं प्राशंसत्। नायक-प्रतिनायको विमातृजो भ्रातराविति चासूचयत्। मनसो हि उभे भार्ये प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्चेति। तत्र महामोहः प्रवृत्ते विवेकश्च निवृत्तेः पुत्री। उभावपि प्रभूत-सोदरो मियः प्रतिस्पर्धां गतौ औपनिषदात् पुरुषात् प्रवोधचन्द्रो विद्या च जन्म लप्स्येते येन महामोहस्य कुलक्षयो भवितेत्यपि कामो रतिं सूचयामास।

विवेकः तीर्थान्यधिष्ठातुं शमादीन् प्रैषयत्, तत् प्रतिक्रतुं च महामोहो दम्भादीन् सम्भावयामास। काशीं गतोऽहङ्कारो दम्भेन सह महामोहं सभाजयति स्म। स हि इन्द्रलोकाद् विवेकं विजेतुं तत्रागतः। बौद्धभिक्षुणां जैनक्षपणकानां कापालिकानां च दाम्भिकीं श्रद्धां तपोमयीं परिजाय शान्तिः स्वमातरं सात्त्विकीं श्रद्धां काश्यामन्विष्यन्ती भ्रमति स्म। सा हि श्रद्धा महाभैरव्या गृहीता धर्मसहचरी आर्तनादपरायणा कथंकथंचित् परिमुक्ता।

राढादेशस्थे चक्रवर्तितीर्थे महामोहं विजिगीषुविवेकः कृतशिविर आस्ते स्म। अथ वस्तु-विचार-क्षमा-सन्तोषादिभिः कृतमन्त्रोऽसौ काशीमभिप्रतस्थे, गत्वा चादिकेशवस्य दर्शनेनात्मानं सम्भावयामास। अन्ततो विवेको महाराजः ससैन्यं महामोहमजयत्। तच्च म्लेच्छदेशेषु निवस्तुं समादिशत्। महामोह-पक्षीया बौद्धाः पलाय्य सिन्धु-गान्धार-पारसीक-मगधाधि-हूण-वज्र-कलिङ्गा-दिषु देशेषु शरणं गताः। विवेकपक्षीयाश्च वेदा उपवेदाः सवेदाङ्गपुराणेतिहास-पङ्दर्शन-सरस्वती-प्रभृतयः सुखमवर्धन्त।

सरस्वती मनोदेवं प्रवृत्ति-पराङ्मुखं निवृत्ति-सम्मुखं च तथा चकार, यथा निवृत्तिपुत्री वैराग्यरूपः पितरं प्राप्य तस्मै संसारस्य क्षणभंगुरतां प्राकाशयत्। अन्ते पुरुषमुपनिषद्पदिशति। पुरुषश्च प्रवोध-चन्द्रोदयं नाम पुत्रं लब्धवान्।

कृष्णमिश्रोऽनेन नाटकेन चार्वाक-बौद्ध-जैनादीन् तृणाय मत्वा वैराग्य-
मोपनिषदकमुपदेष्टुमयतत । वस्तुविचारक्षमा-सन्तोषादिपात्राणि कामक्रोध-
लोभादिकान् प्रध्वंसयन्ति । तत पर प्रबोधरूपेण चन्द्रोदय सम्भवतीति ।

संवादमात्रप्रवणे मञ्चव्यापार-विकलेऽस्मिन्नाटके काव्यबन्धा एवाक-
पन्ति मन । दम्भस्य प्रभावप्राचुर्ये कारी अतथाभूता लक्ष्यते—

वेश्या-वेश्मसु सीधु-गघिललना-बवत्रासवामोदितं—
नीत्वा निर्भरमग्मयोत्सव-रसंरग्निद्र-चग्ना क्षपा ।
सवना इति दीक्षिता इति-चिरात् प्राप्ताग्निहोवा इति
ब्रह्मज्ञा इति तावसा इति दिवा घूतैर्जंगद् वञ्चयते ॥२१

अपि बोद्धो जल्पति—

रषडा पीनपयोधरा कति मया चण्डानुरागाद् भुज—
द्वग्दापीडितपोवरस्तनभर नो गाढमालिङ्गिता ।
बुद्धेभ्य शतश शपे यदि पुन कुत्रापि कापालिकी-
पीनोत्तुङ्गकुचावगूहनभव प्राप्त प्रमोदोदय ॥३१८

इत्येव वर्णनासु हास्यरसोदय सुतरा प्रीणाति । निर्वेदस्पृतं वैराग्यपूत
शम मात्य ग्रथनन्ती कृष्णमिश्रस्य जागतितरा प्रतिभा—

न कति पितरो दारा पुत्रा पितृव्यपितामहा
महति वितते स सारेऽस्मिन् गतास्तव कोटय ।
तदिह सुहृदा विष्टृत्पातोऽज्वलान् क्षणसङ्गमान्
सपदि हृदये मूयो मूयो निवेश्य सखी भव ॥५२७

अपि च रूपकालकृता सैव वैराग्य व्यक्त-वाणी रस्यते—

मृगुनृश्यति मूढिन शशबदुरगो घोरा जराहृपिणी
त्वामेया प्रसते परिग्रहमयैर्गृह्णैर्जंगद् प्रस्यते ।
श्रुत्वा बोधजलैरबोधबहुत तल्लोमजन्म रज
सन्तोषामृतसागराभसि मनाद् मय्य सुख जीवति ॥४२३

सानुप्रासप्राशा अपि काश्चिदुक्तय सौष्ठवंमय्य पुष्पान्ति माधुर्यं
वहन्ति च प्रसादम्—

श्रियो दोलालीला विषयज-रसाः प्रान्तविरसा
 विपद्गोहं देहं महदपि घनं भूरिनिघनम् ।
 बृहच्छोको लोकः सततमवलानर्थबहुला
 तथाप्यस्मिन् घोरे पयि वत रता नात्मनि रताः ॥ ५.२४

अत्रेदं विचित्रमिव प्रतीतिपयमवतरति, यत् कविः समग्रामपि वैदिकीं
 धारां प्रत्यावर्त्य स्त्रीनिन्दां विशेषतो वर्णयता नयति । प्रब्रज्याशरण एवासी
 दृश्यते गार्हस्थ्य-विनिन्दकः । नेदं खलु उपनिषदपि समर्थयति ।

सम्मोहयन्ति	मदयन्ति	विडम्बयन्ति
निर्मत्स्यन्ति	रमयन्ति	विषादयन्ति ।
एताः प्रविश्य	सदयं हृदयं	नराणां
किं नाम	वामनयना	न समाचरन्ति ॥१.२७

इत्यहो वाराङ्गनामयमिव पश्यति कविरङ्गनालोकमखिलम् । सम्मोहनं
 नारीणां वैशिष्ट्यं येन वशीकृतः पुमान् गार्हस्थ्यप्रमोदामृत-कुल्यां मन्यमानः
 सन्तानतन्तुमत्रिच्छिन्नां तनोति । कृष्णमिश्रदृशा तु बौद्ध-वैराग्यमेव जयति
 इति स्त्रवचोव्याघात इवापद्यते—

मुक्ताहारलता रणन्मणिमया हैमास्तुलाकोटयो
 रागः कुकुमसम्भवः सुरभयः पौष्पा विचित्राः स्रजः ।
 वासश्चित्रदुकूलमल्पमतिभिर्नार्यामहो कल्पितं
 बाह्यान्तः परिपश्यतां तु निरयो नारीति नाम्ना कृतः ॥८.६

आस्तां तावत् । वीररसोचितां संघटनां योजयन् कृष्णमिश्रः स्तुति-
 महं त्येव—

उद्घूत-पांसुपटलानुमितप्रवन्ध—
 धावत्पुत्रराग्रचयलुम्बितभूमिभागाः ।
 निर्मथ्यमानजलधिध्वनिघोरहृषे—
 मेते रथं गगनसीम्नि वहन्ति बाहाः ॥४.२६

अस्त्यत्र कश्चिद् वाग्विशेष आवर्जयन् सहृदयानां हृदयानि युद्धोद्योग-
 वर्णनेऽतितरां रमति—

सङ्गमन्ता कृष्मभित्तिच्छुतमदमदिरामसमृद्धा करीन्द्रा
 पुण्यन्तां स्यन्दनेषु प्रसमजितमदन्वण्डवेगास्तुरङ्गा ।
 कुन्तनीलोत्पलाना वनमिव ककुभान्तराले मृजन्त
 पादाता संचरन्तु प्रसममसिलसत्याणधोऽप्यरववारा ॥४२५

गौडीया रीतिं निर्वोद्धु न तावत् तथा प्रौढिमान भजति कविर्यथा
 वैदर्भीमिति निर्विवादम् । यथा—

अघीकरोमि भुवन, वधिरीकरोमि
 धीरं, सचेतनमचेतनता नयामि ।
 कृत्य न पश्यति, न येन हित भृणोति
 धीमानधीतमपि न प्रतिसन्दधाति ॥२२६

कामवशत्वं क्रोधवशत्वं वात्र चलच्चित्रमिव सजीवं प्रतिमानिर्माणमिव
 तन्मयतामादधाति । यथा वा भृष्टहरिस्वरमनुस्वनन् गायति कवि —

फल स्वेच्छालभ्य प्रतिवचनमखेद क्षितिच्छहा
 पय स्थाने-स्थाने शिशिरमधुर पुण्यसरिताम् ।
 मृदुस्पर्शा शय्या सुललितलतापल्लवमयी
 सहन्ते सन्तर्पं तदपि घनिना द्वारि कृपणा ॥४२६

कृष्णकवे परिहास नैपुणी यथोचित राजते । पापण्डवितृष्णावसरेषु
 अस्य कलम सचित्रं विभाति । तथा हि—

निहतस्य पशोर्यज्ञे स्वर्गप्राप्तियदोष्यते ।
 स्वपिता यजमानेन तत्र वस्मान्न हयते ॥२२७

इति चार्वाकाणा यज्ञनिन्दा निबद्धा । अथ श्राद्धनिन्दा यथा—

मृनानामपि जन्तूना श्राद्ध चेत् तृप्तिकारणम् ।
 निर्वाणभ्य प्रदोषस्य स्नेह सवर्घवेच्छिद्यम् ॥२२९

व्याम-गिरा निबद्धानि ब्रह्ममूत्राणि प्रति कवेर्महती श्रद्धा वर्णिता—

विपुलपूलिना क्ल्लोति-यो नितातपतग्शरी
 मधुणितशिला शैला साद्रुमा यनमूमय ।
 यदि शमगिरो वैयासिकयो बुधैरत्र समागम
 वव विशितवसान्द्रप्रो नार्यरतया वव च ममय ॥

अत्राप्यसौ नारीं प्रति जुगुप्सा-जम्वालमेव क्षिपति । अपत्यानि वात्सल्य-
लालितानि च कीटरूपाण्येव दृवपथमायान्ति वैराग्य-दृप्तमनसः प्रदीप्त-
निर्वेदस्य । यथा—

प्रादुर्भवन्ति वपुषः कति वा न फोटा
यानन्यतः खलु तनोरपसारयन्ति ।
मोहः स एष जगतो यदपत्यसंज्ञां
तेषां विधाय परिशोषयति स्वदेहम् ॥५.२१

युगपदेव क्रोध-विभीषणस्य क्षमावीरस्य च वर्णनं सर्वथा मनोहरं
प्रतिभाति । यथा—

क्रोधान्घकार - विकट - झुफुटी-तरङ्ग-
भोमस्य साध्य किरणारुण-रौद्रदृष्टेः ।
निष्कम्प - निर्मल - गभीर - पयोधि-धीरा
वीराः परस्य परिवाद-गिरः सहन्ते ॥४.१५

कविदृशा वाता अपि शैवा इव काशीं त्रैलोक्यपावनीं सेवन्ते—

तोषार्द्राः सुरसरितः सिताः परानी—
रर्चन्तश्च्युतकुसुमैरिवेन्दुमौलिम् ।
प्रोद्गोतां मधुपरुतैः स्तुतिं पठन्तो
नृत्यन्ति प्रचललताभुजैः समीराः ॥४.२८

भगवदज्जुकीयम्

इदं भगवदज्जुकीयं नाम प्रहसनं कस्य कौशलमिति न सुनिश्चित-
मद्ययावत् । बोधायनो नामासावित्यपि न सन्देह सीमानमत्येति । आसीदसौ
सांख्य-योगदर्शनयोः सुतरामधीतीति तत्कृतिरेव प्रमाणम् । महेन्द्रविक्रम-
वर्मणा मत्तविलासप्रहसनं सप्तम्यां शताब्द्यां विरचितम् । तदेव प्रथमं
विदितं सम्मतञ्च प्रहसनमुपलब्धमद्य यावत् ।^१ अतः परमेव भगवदज्जुकीयं
अथितं भवेत् लटकमेलकं च द्वादश्यां शताब्द्यां प्रणीतमिति ततः पूर्वमेव
शैलीदृष्ट्या भगवदज्जुकीयमायाति । एवञ्च एकादशी शताब्दी रचना-
कालोऽस्य भवेत् इत्यनुमानम् ।

१. अयमेव महेन्द्रवर्मास्य प्रहसनस्यापि लेखक इति राघवन् रंग २ पृष्ठे ८४,
८७ निर्दिशति ।

अस्य प्रस्तावनाया कतिपये व्यक्तिकरा वैशिष्ट्यमावहन्ति । यथा—
मूत्रधारो विदूषकमाह्वयति न नटीमिति । नाट्यपरमेषु हास्यस्य प्राधान्यं
निगदितमिति च । अस्यावतार-काले प्रहसनस्य हास्य लोकप्रियताया परा
कोटिमभजदिति प्रतीयते ।

84479

कथानकमस्य द्विधा विभक्तमिव विभाव्यते । प्रथमे भागे आचार्य-
शिष्ययो सवादा न तथा हासमुज्ज्वल्यन्ति यथा द्वितीयभागे गणिकाप्रसङ्गे
शिष्यवैद्यादीना यत्र हास्यरस उच्चतमा काष्ठामाटीकते । गणिका, वसन्तसेना,
नार्यकयोह्याने विहार, कस्मैचित् कानाय नायिकामरणं परिव्राजकेन पुत्र-
रज्जीवनम्, अन्ते च मुखद, सयोग इति तत्त्वानि मृच्छकटिकादेव गृहीतानि
प्रतिभान्ति । अपि च मृच्छकटिके योजिता प्रासङ्गिका एव हास्यावतारा अत्र
प्राधान्यमाकलयन्ति । आचार्यशिष्योद्गार्धविदूषक एव । अयं हि न जठरेण
बुभुक्षापर इति, जाल्या ब्राह्मण इत्येवापितु स्वभावेन रिरसा-स्युत मानसोऽपि
दृश्यते । चरकाणा मुश्रुताना चात्र देशे भारते तथाभूतास्तृणवैद्या अपि
भवेयुर्न चिकित्सावृत्तिका अपि विचिकित्सालम्बनतामेव भजन्ति इत्येवमादि
उपादायात्र प्रहसने हास्यं सृष्ट, यदुपजीव्य परवर्तीनि हास्यनाट्यानि रचि-
तानि । यमदूताना पात्रत्व योगक्रियया परदेहप्रवेशश्च हासमुत्कर्षयत ।
न केवलं सवादा एव गल्ल फुल्लनादिभि प्रयुक्ता अपि मच्चव्यापारा अपि
हास्यमनुरुध्य योजिता इति भगवदज्जुकीय कामपि प्रत्यग्रता परिदद्याति ।
इदमुद्दिश्य विण्टरनिट्ज महाभागेनापि सत्यमुक्त्वा—न पात्राण्येवापितु सर्वोऽपि
प्रयोगो हासोत्तेजक इति ।

भगवदज्जुकीयकथानुसारेण उदरभरि शाण्डिल्यो ब्राह्मण उदर पूरणाय
वौद्धो भिक्षुं सवृत्त । एकाहारा भिक्षव इति तस्य जठरानलो न शमित । तद्
वौद्धचर्या परिहायासो परिव्राजकाचार्यस्य शिष्यतामनुगृह्य तज्जोलिका-
वहन-कर्मण्यात्मानं नियोजयति रम । अकारण-धृत-मत्सरोऽशौ गुरुं दुष्टाचार्यं
इति सजाये चिन्तयति अयं दुष्टप्रव्रज्यापरं क्वचित् प्रातराशं भिक्षां हन्नायितु
गत इति ।

एकदा शाण्डिल्यो गुरुं भिक्षाटन-विधिंमपृच्छत्, गुरुश्च तं प्रत्यवोचत्—

अमानकाम सहितव्यघर्षण
कृशाञ्जनाद् भिक्षुं कृतात्मधारण ।
चरामि दोषध्यसन्नोत्तरं जगद्
हृदं ब्रह्मप्राहमिवाप्रमादवान् ॥

भोजनमात्रप्रयोजनकोऽहं भवन्तं शरणं प्रतिपन्नो न धर्मकर्माणि
 क्षनुष्ठातुमुत्सहे, इति भिक्षार्थमेव प्रेरितो गुरुवचति—नेवं
 प्रभातायामेव रजन्यां भिक्षायै अटन्ति । अस्मिन्नशोकोद्याने विश्रम्य तावत्
 विलम्बनीयमिति ।

अथ तयोर्विवादोऽवर्धत—कः पूर्वं मुद्यानं प्रविशेदिति । पत्रपल्लव-निगूढाद्
 व्याघ्राद् भयमाकलय्य शाण्डिल्यो नैव पूर्वं प्रवेष्टुमुदसहतेति गुरुरेवोद्यानं
 प्राक् प्राविशत् । अनुप्रविशन्नेव शिष्यो मयूर-धृतपादो व्याघ्रेण गृहीतो-
 ऽस्मीत्युच्चैः क्रन्दति स्म । रोदनाकृष्ट-दृष्टिराचार्यो व्याघ्रशंका न्यवारयत् ।
 अयोन्मीलितलोचनः शाण्डिल्य आत्मानं बहुमन्यमान इवावदत्—अरे मामुन्मी-
 लितदृशं समीक्ष्य व्याघ्रो मयूरत्वं गत इति । योगेन विभूतीनामणिमादीनां
 सिद्धिर्भवतीति गुरुणा मुहुः प्रलोभितोऽपि स स्वोदरपूजासङ्कल्पात् न विच-
 लितः । गुरो, भवानेव चित्तवृत्तिनिरोध-विकटं नाटकमिदं घटयतु । अहं तावद्
 भोजन-विहार-परमानन्दं प्रति यते इत्युवाच ।

अत्रान्तरे वसन्तसेना नाम गणिका विटेन रंस्यमाना चेट्या सहोद्यानं
 प्रविवेश । पुष्पावचयं कुर्वन्ती तां यमदूतः सर्परूपोऽदशत् । मृतां तां समालोक्य
 शिष्यस्तया सहरमणं कामयते स्म । बाधमानं गुरुमसौ सहस्रशोपभाष्य
 'अकरुणस्त्वं निःस्नेहः कर्कशहृदयो दुष्टबुद्धिमुग्धा मुण्डोऽसि, य एवं कदथंयसि
 वैराग्यपरायणामस्मादृशीमेव संन्यास-व्रतधारणीं निष्कामामिमां तपस्विनीमिति ।
 वचनवज्रैः प्रताड्य च तं वेश्यातः दूरयति स्म । शिष्यश्चासौ प्रणयपथे तां
 जीवितामेव मत्वा स्पर्शानन्देनात्मानं कृतकृत्यं संभावयामास । चेट्या च तमेव
 शवरक्षापरं निभाल्य वसन्तसेना-मातरमानेतुं गता । अथाचार्यः शिष्यं
 प्रति योगमहिमानं दर्शयितुकामो गणिकाशरीर आत्मानं प्रवेश्य तस्यां प्राणान्
 सञ्चारयामासेति सा पुनर्जीविता वेश्या-व्यवहारं विहाय परित्राजकवदाच-
 रति स्म । प्रथमं तावदसौ शाण्डिल्यमेव स्वं रपृशन्तं भर्त्सयामास—अप्रक्षालित-
 पाणिपादस्त्वं मा मां स्पृशेति । आयाहि स्वाध्यायमाचरेति । तथा कृतादेशः
 शाण्डिल्यो विस्मयापन्नो गणिकासविधेऽपि पठनीयमेव चेद् वरं गच्छामि पुनरा-
 चार्यशरणमिति मनसि निधाय यावद् गतस्तावदाचार्यस्य मृतं शरीरमेव
 दृष्ट्वा, किमाचार्यसदृशा बहुज्ञा अपि मरण-व्यसनपरा भवन्तीति विपीदति ।

अथ वसन्तसेनाया माता चेट्या च तत्रागत्य तां सुस्थां सजीवामपश्य-
 ताम् । गणिकया च वृपलवृद्धे ! मा मां स्पृश इत्युक्ता माता सर्प-विपकृतमुपद्र-

वमेव तत्र कारणं मत्वा वैद्यमानेतु चेटी प्रस्थापयामास । अत्रान्तरे वसन्त-
सेनाया विट आगत्य साश्चर्यमपश्यत् प्रणयिनी वस्त्रमपि म्रष्टुं स्वं निवार-
यन्तीम् । असौ च ता पिशाचगृहीताममन्यत । अथ चिकित्सक सर्पविप-
निरमनाय शिरावेधं कर्तुं मुद्यत-कुठारोऽभवत् । तदा वसन्तसेनाक्रोशत्—वैद्या-
पमद, अल परिश्रमेणेति साक्षेप वारित । त्रिदोषोपघ-वटिका-समाहरण-
व्याजेनापस्ततो वैद्य ।

अथ समाप्तायुषोऽन्याया वसन्तसेनाया स्थाने शोषायुषोऽस्या गणिकाया
नाम व्यामोहेन हरणं कृतवान् यमदूतो यमलोके प्राप्तमत्संन परावृत्य दाहात्
पूर्वमेव ता जीवयितुं घृतकल्पो यावदिह ता जीवितामेव पश्यति तावदव-
धानेन आचार्य-कृत-प्राण-सञ्चारव्यतिकरं ज्ञात्वाचार्यशरीर एव वसन्त-
सेनाया प्राणान् प्रवेश्य पलायाचके । तत्र आचार्योऽपि पुनर्जीवितो गणिकाभावं
गतो विटमाहूय शृङ्गारं नाटयन् मद्यमानेतुं तं समादिदेश । पुनरागत वैद्यमा-
चार्यं केन सर्पेण दष्टास्मीति पृष्टवान् । व्याकरणसर्पेणेति वैद्य उवाच ।
आचार्येण विडम्बितो वैद्य पलायितुं

अन्ततो यमदूत एव तां दुःस्थितिं मत्साघात् । अमो आचार्यमुवाच-
किमिह भवान् वेदवेदाङ्गविद्-वृषण्या, अस्या शरीरे पातित । इदं विहाय
स्वशरीरमेव सनाथ करोतु इति । एवं पुन प्राणविसर्पेणैवो यथावन्म्यो
संजातौ ।

भगवदञ्जुकीयस्य न कथानकमेवापि तु क्वचित् सवन्ति अपि भूयो
हासमवतारयन्ति । यमदूतोऽप्यत्र गणिकारसिको वदति—

श्यामा प्रसन्नवदना मधुरप्रलापा,
मत्ता विलासजघना वरचन्दनाराम् ।
रक्तोत्पलामनयना नयनाभिरामा,
क्षिप्रं नयामि यमसादनमेव बालाम् ॥

लघुन्यपि कथायोजने उपमानद्वार क्वचिद्वयं नोऽठव तनान्धेव—

मदा तु सङ्कलितमिष्टमिष्टत
करोति कर्मावहितेन्द्रिय पुमान् ।
तदास्य तन् कर्मस्य सदा सुरै
सुरक्षितो न्यास इवानुपाल्यते ॥

सरलसरलमनुप्राससामञ्जस्यमञ्जसा व्यञ्जयति नैपुणम्—

वृन्दावन-कान्यकुब्ज-प्रयाग-काशिक्षेत्रेषु पर्यटन्नसौ मेतुबन्ध सोमनाथ
दृष्ट्वात्मान सनाथयन् राज्ञो काव्यामृतं पाययन् गुर्जरेषु-कर्णनृपते- सभाया
वसन् कर्णसुन्दरी नाम नाटिका व्यरचयत् प्रायेण १०७५० ई० वर्षे । तदैव
कर्ण (१०६४-१०८४ ई०) गर्जनवंश्यान् राज्ञ सिन्धुतटे विजित्य-गजनकाधि-
राजपदवी लभते स्म । अस्या नाटिकाया- प्रथमोऽभिनयप्रयोगोऽणहिलपत्तने
यात्रामहोत्सवावसरे प्रातः सपेदे । कर्णस्य राज्ञा महामात्येन सपत्करेणाय
यात्रामहोत्सव प्रवर्तितो बभूव ।

अत्र कथानुसारेण विल्हणेन स्वाश्रयदातु कर्णस्यैव नायकत्व प्रतिष्ठा-
प्येयं नाटिका रचिता । अत्र कर्णसुन्दरी नाम विद्याधरकन्या नायिकात्वेनोप-
निबद्धा । नाट्यकृत् स्वमेव इतिवृत्तसार वर्णयति—

विद्याधरेन्द्रतनया नयनाभिरामा—
लावण्यविधमगुणा परिणीय देव ।
शालुवर्षपायिव-कुलार्णव — पूर्णचन्द्र
साध्याजयमत्र भुवनत्रयगीतमेति ॥१११३

उदयनस्य योगन्धरायण इव कर्णस्य मन्त्री सत्यकर कर्णेन लीलावने
दृष्ट्वा महिष्या सह राजकुले वसन्ती स्वर्गादवतीर्णा कामपि ललना कर्णसुन्दरी
नाम राजोपयच्छेदिति प्रायतत । लीलावने विद्वपक-द्वितीयो राजा तस्यास्ति-
रश्चीनं कटाक्ष-सायकैरन्तराविद्ध इव विद्वपकाय स्वप्नवृत्त निवेदितवान्—

‘मम विरह-क्लान्त कलेवरा कापि अङ्गना मूर्च्छं मूर्च्छं पाशबन्धेन
स्वजीवनान्त चिकीर्षु मयाश्वासिता । सम्प्रति जाग्रतो मयि क्व गतेति ।’
स्वप्ने प्रलपन्तं राजान विज्ञाय कोपना महिषी सुतरामकुप्यत । अथ विनोदाय
मदनोद्यान गतो राजा तस्या एव ललनाललामभूताया आलिखिता प्रतिकृति
दृष्ट्वावदत्—

संयोगमज्जतक-क्लशाप्रेषणीयस्तनुधी—

मूर्तिलोऽङ्गय-विजयिनी राजधानी स्मरस्य ।

एतच्चमुस्तदपि विदलत्केतवी पत्र-मित्रम्

छाया सेयं निपतमधरे विद्रमोत्तेक-मुद्रा ॥११५३

अथ सहसा समागता राज्ञी स्वसंरक्षिता कर्णसुन्दरी तत्रालिखिता
राज्ञा दर्शं दर्शं प्रशस्तं च लक्षित्वा कुपिता सती ततो विनिर्गता । तत्रश्चरण-

पतनावधिर्मानो महिष्या निवारितः किन्तु राजा नाशक्रोत् कर्णसुन्दरीं मनसो विदूरयितुं नाशक्रोत् ।

राजा मनोविनोदाय लीलावनं गतः केलीकमलिनी-कुञ्जे कर्णसुन्दरी-ममिलत् । सख्या सह लतागुल्मं गताया आलापान् श्रोतुं राजानुसृत्य तां पूर्वरग-संतप्त-मानसां मूर्च्छितां स्पृष्टवान्, विनिद्रनयनां च तत्सविधे समासीनो यावद् वार्ता-सुखं लभेत तावदेव कर्णसुन्दरीमन्विष्यन्ती महिषी समागता । तौ पलायिती ।

अथ राज्ञी राजानं वञ्चयितुं सचेष्टा बभूव । सा स्वयं कर्णसुन्दरीवेपा स्वसखीञ्च तत्सखीं वकुलावलीं कृत्वा तद्दत्तसङ्केतस्थले समागतं राजानं छद्माभिभूतमकरोत् । आलिङ्गनकाले महिषी स्वरूपेण-प्रकाशं गता चरण-पतितं तं विहाय निःसृता ।

अथापरस्यां कपटनाटकरचनायां वञ्चिकैव वञ्चिता । कर्णसुन्दर्याः स्थाने कपट-रिन्नयं स्वभागिनेयं विधाय सा विवाहमायोज्य राजानं वञ्चयितु-मयतत । किन्तु अपरे परमार्थी कर्णसुन्दरीमेवानीय यथाविधि विवाहं रचितवन्तः । कपटनाटकस्य महिमा हिमान्यामिवानत्नकणो लुप्यति स्म क्षणेन ।

रचनाकाल एव छद्मातं नायकं कर्णं गर्जन-नगरजेतारं निवृत्ततीयं नाटिकेतिहासाध्येतृणां कृते सविशेषमुपयुज्यते । यथा तत्रैव गीयते स्म—

व्रातारं जगतां विलोल-वलय-श्रेणी-कृतैकारवं,
सोन्मादामर-सुन्दरी-भुजलता-संसभत-कण्ठग्रहम् ।
कृत्वा गर्जनकाधिराजमधुना त्वं भूरि-रत्नाङ्कुर-
च्छाया-विच्छुरितारम्बुराशि-रशाना-दाम्नः पृथिव्याः पतिः ॥४.२२

नाटिका-नियमान् विगणय्य विलहणः पद्यैः पुष्कलैः सहृदयान् रञ्ज-यन्तिवात्र भूयोऽवतरति । अङ्केषु कार्यव्यापाराभावोऽपि पद्य-संवाद-परता-मेवास्य पुरस्करोति । हर्षस्य रत्नावल्या राजशेखरस्य विद्वद्गणशालभञ्जिकायाः कपूर्मञ्जयश्च भावच्छाया अप्यत्र सुलभा एव । पद्यानां गेयत्वं सर्वत्र श्रुतिरसायनतां दधाति—

यत् तारारमणोऽपि निवृत्तिपदं नास्याश्चलच्चक्षुषो
यद् गात्रं शतपत्र-पत्र-शयनेऽप्युत्फालमुद्वेल्लति ।

शीत यच्च कुचस्यलीमलयजं पूलीकदम्बायते
किं वाप्यत् तदनङ्गमङ्गलमयी भङ्गी कुरङ्गीदृश ॥ २ १

अनुप्रासयोजना विप्रलम्भमनुत्पन्तीव पुरोद्गावति । प्रत्यग्रता चार्थ-
योगस्य कामपिच्छाया विभर्ति प्रत्यूषे विहग-कुल-कलरवस्यैव । यथा—

पूर्तोऽयं सखि बधयतामिति विष्टु रस्मिन्नजे कथति
ज्योन्तनाम् परत प्रयात्विति रिपुं राहुं मुहूर्थावते ।
अप्याकाङ्क्षति सेवितुं सख्यदना देवं पुरद्वेषिण
सूयो निग्रहं वाञ्छया भगवत भृङ्गारवृडामणे ॥ ३ १६

वञ्चनावती महिषी कर्णमुन्दरी भत्वा राजा स्तौति—

जयति घनुरधिष्ठं स्रूविलासं स्मरस्य—
स्पृशति किमपि जैत्रं तैक्षण्यमक्षणो प्रचार ।
अपि च विलुङ्गुम्बी श्यामनाभ्यास्तनोति
स्तवकलश निवेशं पेशलघी पृथुत्वम् ॥ ३ ३०

द्वादश-शताब्दी

रामचन्द्रस्य नाटकानि

रामचन्द्रो हेमचन्द्रशिष्यो नलविलास, सत्यहरिश्चन्द्रं, रघुविलास, यादवाभ्युदयं, राघवाभ्युदयं च नाटकानि, निर्भयभीमं व्यायोग, कौमुदीमित्रानन्द, मल्लिकामकरन्द, रोहिणीमृगाङ्क' चेति प्रकरणानि, वनमात्सा नाटिका चारचयत् ।

गुर्जराधीश्वर सिद्धराजो जयसिंहो (१०८४-११४२ ई०) हेमचन्द्रं 'कट्टारमल्ल' इत्युपाधिना भूपितवान् । रामचन्द्राभ्युदयस्तत्पुत्रस्य कुमारपालस्य (११४३-११७२ ई०) राजत्वे परा कंठि गत । तदनन्तर च जैन-विरोधी जयपालस्त तथा दुःखाकरोति स्म यत् ११७२ ई० वर्षे स मृत । अतएव स्त्रीष्टस्य द्वादशी शताब्दी रामचन्द्रस्योदयकालो निश्चित एव ।

असौ रामचन्द्र आत्मानं प्रबन्धशतकर्तारं घोषयति । अद्यत्वे सप्तचत्वारिंशद् ग्रन्था तेन रचिता लभ्यन्ते । ते च रूपकाणि काव्यानि स्तोत्राणि शास्त्रग्रन्थाश्च सन्ति । तदप्रणीतानां रूपकाणामेकादशानां पदेव प्राप्यन्ते, त्रयाणां चोलेखा एव तस्य नाट्यदर्पणे विद्यन्ते । कुमारविहारशतकमिति काव्यम्, अष्टाविंशति स्तोत्राणि तीर्थकराणामुपलभ्यन्ते । हेमवृहद्वृत्तिविन्यास इति शास्त्रग्रन्थस्तन्महिमानं प्रकाशयति । अमो गुणचन्द्र विदुषा सहायेन द्रव्यालकारं नाट्यदर्पणं च रचितवान् । स्वभावतस्तस्य स्वातन्त्र्येन प्रियता नलविलासे स्पृष्टीभवति तथाहि ।

स्वातन्त्र्यं यदि जीवितावधि, मुग्धा स्वर्भुर्भुवो वैभवम् ॥२२

अनुभूतं न यद्येन रूपं नावेति तस्य स ।

न स्वतन्त्रो व्यथा वेत्ति परतन्त्रस्य देहिने ॥६७॥

यशोभिरनिश दिशं कुमुदहासभासं सृज—

भ्रजातगणना समा परमतं स्वतन्त्रो भव ॥

परानुहरणेन काव्यरचना नास्मै स्वदते । तन्मतेन नास्ति कुमुदानां विकासः कथमपि चन्द्रोदयपराधीनः, लोको यथा वा तथा वा वदतु—

अभावस्यायामप्यविकलविकासीनि कुमुदान्ययं लोकश्चन्द्रव्यतिकर-
विकासीनि वदति ॥

मंयमं तृणीकृत्य चरन्त्यास्य लेखन्या ब्राह्मणेपु स्वैरं मपीनिपातः कृतः —

“अहो सर्वातिशायी द्विजन्मनां निसर्गसिद्धो लोभातिरेको यदय-
मन्त्येऽपि वयसि वृथा वृद्धो निघ्न-घ्न परिग्रहान् विरमति ।”

अपि चायं तीर्थस्त्रांक्षान् प्रति वाचाटतामूरी करोति—“परवञ्चनव्यस-
निनः काशीवासिनः श्रूयन्ते ।” नैतत्सर्वं तस्योदात्त्यानुहपम् ।

नलविलासम्

सप्ताङ्के नाटके नलविलासे नल-दमयन्त्योर्महामारतीया कथा
किञ्चिन्नवीमूता विलसति । विदर्भाणा राज्ञो भीमस्य दुहितरं दमयन्तीं चेदीनां
कलचुङ्गिनरेशः कामयमानः कापालिकरूपेण चरं भीमाय प्रेषयति स्म ।
तत्प्रभावेण च भीमोऽपि तस्मै कन्यादानं निश्चितवान् । अयैकदा सूर्यवने नलः
सूर्यसुपस्थाय विदूषकेण सुहृदा कलहंसेन च सार्धं नैमित्तिकाय गत्वा स्वप्नं
न्यवेद्यत्—प्रातरवलोकिते स्वप्ने परिहिता मुक्तावली मम कण्ठात् पतिता
पुनर्घृता च कान्तिं मे द्विगुणयामासेति । नैमित्तकश्चानन्दकरस्य स्त्रीरूपस्य
सन्नादां प्राप्तिं स्वप्नफलमिति प्रत्यवदत् । नातिकालानन्तरं तत्र लम्बोदरं
नाम कापालिकमागतं नल आलापादिना छत्रपरायणं चरमजानात् । विदूषकेण
सह कलहायमानस्य तस्य लम्बोदरस्य कक्षात् पतितायाः पुटिकायाः कलचुरि-
नरेशं प्रति लिखितं पत्रमनुपमसुन्दर्यश्च चित्रं प्राप्तम् । राज्ञो दासी मकरिका
नाम कुण्डिनपुर-वास्तव्यासीत् । सा तच्चित्रं दमयन्त्या इति सूचयामास । नलः
स्वस्य दमयन्त्याश्च चित्राम्यां सह सखायं कलहंसं दासीं च मकरिकां प्रणयपर्यं
समञ्जसयितुं प्रेषितवान् ।

नतो निवृत्तः कलहंसो राजानमसूचयत्—स्वसम्बन्धिनां द्वारेण मकरिका
दमयन्तीं मिलित्वा तस्यै नलं वर्णितवती । मां च भिषगरूपेण तत्रानयत् ।
दमयन्ती तस्याः सकाशान्नलस्यं चित्रं प्राप्य देवतागृहे स्थापितवती, स्वस्य च
तामेव प्रतिकृतिं चित्रे प्रेषयामासेति । घोरघोणो नाम कापालिकश्चित्रसेनाय
दमयन्तीं दातुं भीमं वद्वप्रतिज्ञमकरोत् । तस्माद् घोरघोणभार्या लम्बस्तनी
स्वपक्षे नेया, येन सा भीममस्माकं पक्षे प्रवर्तयेत्, सुतां नलाय दापयेच्च ।
कलहंसेन सहैवायाता नलेनाभ्रयिता लम्बस्तनी अपुत्रेभ्यः पुत्रदायिनीं
जारजभ्रूणानां पातयित्रीमात्मानं सर्वं कतुमन्यया कतुं च शक्तां घोषयित्वा
दमयन्तीं नलाय प्रापयितुं प्रतिज्ञानवती ।

सम्पन्ने स्वयंवरे, उदुहाया दमयन्त्या नलेन खरमारोहितेन घोर-
घोणेन, नलस्य युवराज कूबरमभिसन्धाय कारिते दुरोदरे हारितसर्वम्बो नायको
स्वराज्यान्निर्वासिनो दमयन्ती-मद्वितीयो वनमार्गवन्तु गत । दमयन्ती
च वनप्रवासव्यसन स्वपिघ्नं निवेदयितु मकरिका प्रेषयामास । विपदि चाम्या
दम्पती विवेदभनिव शरण लब्धवन्ती । एकदा विपिने पिपासातुराये दमयन्त्ये
जलमन्त्रेष्टु गत नल रचितकपटाभासो लम्बोदरो घोरघोर्णाशय्य कृत-
सन्यासिवेप श्रुतसकलवृत्तान्तो भ्रमाकुलमति कृतवान् यत् व्यसनोपहृतेन
भवता श्वशुरकुल नाश्रयणीयमिति । प्रत्यावृत्त पतिभग्नमनसमिवावल्य्य
शङ्काकुला दमयन्ती निद्रालुश्च शाटिक्या तमाबध्य सुप्तिवती । अमिच्छन्-
वस्तो नल ता वने विसृज्य कोशलान् प्रति प्रस्थित । मार्गे सपरुषधरो
नलस्य पिता पुत्र यथाकाम विद्रूपमकरोत् । पश्चात् सोऽप्रत्यभिनात एव
कोसलाधीश्वरस्य दधिपर्णस्य सेवाया बाहुक इति नाम्ना नियुक्त ।

अथैकदायोध्याया ममागता नटा नलदमय त्योरूपाद्यानमभिनयन्ति
स्म । तथा हि परित्यक्ता दमयन्ती वणिजा मार्यवाहनं सगता । मार्गे सा पाशग्रन्धेन
स्व हन्तु कृतमति मार्यवाहानुचरै रक्षिता । कथं कथमपि विदभान् सो
पागता इति नाट्यकथादर्शनावसरे बाहुकस्य चेष्टा पर्यवेक्ष्य दधिपर्णस्तं नल
ज्ञातवान् । अत्रान्तरे विदभेभ्यो हृतेन श्वस्तन एव दिने दमयन्त्या स्वयवर
इति दधिपर्णो निमन्त्रित । कथकार तर्ह्येताल्पेन समयेन प्राप्तव्यमिति
चिन्तापर कोसलेश नलो निजसारथित्वेन समीहितमाश्वसयामास । सोऽभि-
मन्त्रित रथ वायुवेगेन कुण्डिनपुरमनयत् । नलो विदभेषु शोक परिव्याप्त-
राजकुला राजधानीमपश्यत् । स ब्राह्मणमुखाद् दमयन्त्या करिष्यमाण-
मात्मदाहं श्रुतवान् । कृतमरणनिश्चया दमयन्ती नल प्रोवाच—तस्मै दुष्कृतिने
मृत्युर्न वरणोय । एवमुपादेशन्नलस्तथा—किमय पाप प्रलपतीति भस्मित ।
तदा नल आत्मान पूर्ववन्म्य प्रकटयन्नवदत्—

येनाकस्मात् कठिनमनसा भीषणाया पराल—

व्यालाया त्व वनमुवि हतेनातिघेयोकृतासि ।

निलंज्जात्मा विक्लकरणो विश्व-विश्वस्त घातो

पत्याभास सरसहृदये देवि सोऽय नलोऽस्ति ॥७८८

दम्पतीमिलन पुनरजायत ।

सन्नपि जेनाचार्यो रामचन्द्रो महाभारतादे कयावस्तूनि यथावदुगादाय
क्वचिदेव जेनाभिपङ्क्त दघानो नाट्यमर्यादा ऊरोकरोति निर्वाहयति च ।
दशकाना कीर्तुहलवृत्ति किमग्रे किमग्रे इति विचिन्वती आफलागम वयात तून्

सूचयता तदेकमयतां सन्धत्ते । वृथा विस्तरैः कथानकं प्रायेण दुर्व्यूहमेव
दृश्यते । भूयसा गुम्फितेषु पद्येषु कतिपयान्येव मनोहारितां भजन्ति—

सौदामनी-परिष्वंगं मुञ्चान्त्यपि पयोमुचः ।

न तु सौदामनी तेषामभिष्वंगं विमुञ्चति ॥

इत्यास्ते कोऽपि महिमा महिलाचरित्रस्य चित्रिकृतः । रामचन्द्रो
रसवद्वचोऽभिमानं वहति—

कविः काव्ये रामः सरसवचसांमेकवसतिः । १.२।

सत्यहरिश्चन्द्रम्

पङ्क्तं नाटकं सत्यहरिश्चन्द्रं लोकचरितस्यौदात्यमादर्शयता विरचितं
रामचन्द्रेण । कथानिवन्धनदृष्ट्यापीदं नव्यताया भव्यतायाश्च मुकुटमेव ।
रसानां पीनःपुन्येन दीपनं कवेः स्वभावदोष एवेति विस्तृत्य नाटकमिदं हरति
चेतांसि । पुराण-प्रसिद्धस्य लोकविख्यातस्य प्रतिग्रामं प्रतिवृद्धमनुगृहीतस्य
सत्यवादिनो हरिश्चन्द्रस्येह नवावतार इव प्रतिभाति—

अहो दानमहो धैर्यमहो वीर्यमखण्डितम् ।

उदार-धोर-वीराणां हरिश्चन्द्रो निदर्शनम् ॥ ६.११

कुलपतिः सुधर्मायां सभायामिन्द्रमुखाद् हरिश्चन्द्रस्य स्तुतिं न सेहे ।
नृपस्य सात्त्विकतामन्यथा भावयितुमसौ कूटविधानमङ्गीचकार । शुक्रावतार-
परिसरे वनपण्डे मुनीनुपरुन्धानं वराहं मृगयमाणेन नृपेण मुक्तो वाणो वराहं
भित्त्वा गर्भिणीमाश्रम-हरिणीमपि जघान । सा च हरिणी कुलपतेर्दुहितुर्वञ्च-
नायाः प्राणप्रिया सीत् । आश्रमं प्रविष्टोऽभिनन्दितोऽपि राजा कुलपतिना
खेटको दण्डनीय इत्यादिष्ट आत्मानमेव दण्डयं घोषयामास । भ्रूणघाती
सर्वस्वदानेनैव मुच्यत इति कृतवञ्चनो राजा ददामि स्वं सर्वमपीति कृतवचनो
भ्रूणहत्यानिष्कृतिमैच्छत् । अयाङ्गारकेण तापसेन सद्वितीयः कुलपतिः राज्ञा
सह स्वर्णमुद्रां प्राप्तुं गतः । राजकोशाद् वणिग्भ्यो वा नीतं धनं, राज्ञः
स्वाभरणानि वा सर्वं ममैवेति कुलपतिर्न स्वीचकार । मन्त्री वसुभूतिः नायं
कुलपतिर्मुनिरिति तस्य व्यवसितैर्ज्ञातवान् । राजपरिचारकं कुन्तलं मुनिः
शशाप—श्मशान-जम्बुको भवेति । वसुन्धरां त्यक्तुं आमासपूर्तेः स्वर्णमुद्रालक्षं
दातुं च राज्ञे क्रूरमादिदेश सः ।

कपटमुनिना बहुविधाभि परीक्षाभि सन्तापितो नायक स्वर्ण
भास्वरता लभतेऽस्मिन्नाटके ।

बहुश पिष्टपेषण, पीन पुन्येन पुरातन घटना-सघटनमतिरञ्जना-
परतां च विहाय समीक्ष्यते चेत् तर्हि रामचन्द्रस्येयं कृति श्लाघ्यतामर्हति ।
स्यस्य कृति स्तुवन् रामचन्द्र सौमानस्यमतिक्रामति—

व्युत्पत्तिमुद्यमेव नाटकगुणव्यासे तु किं वक्ष्यते
सोरभ्य प्रसवा नवा मणितिरप्पस्त्येव काचित् वदचित् ।
य प्राणान् दशरूपकस्य सकरोत्क्षेप समावक्षते
साहित्योपनिषद्भिश्च स तु रसो रामस्य वाचा परम् ॥ १३

नेय कवेर्गर्वोक्ति सर्वथा साधु तथा हि—

गाहन्ता सरपूनटानि तुरगा स्वैर गण- सादिना
तद्बालुबहुलाधमक्षितिर्हृच्छायामु विश्राम्यन्तु ।
कुञ्जेषु व्यवधास्थितेषु दधतामाघोरणा कुञ्जरान्
वीक्षता च मृगद्युधारवनिता शक्रावतारधियम् ॥ १३१

इत्यत्र 'गाहन्ता मट्टिपा निपानसलिलम्' इत्यादिकस्य कालिदासस्य
पद्यस्यच्छायैव गृहीता ।

रघुविलासम्

अष्टाङ्के रघुविलासे नाटके कथासूत्राणि स्वयमेव रामचन्द्र कविर्ददौ ।
यथा—

सीता जाननतो जहार विहितध्यात्र पुरा रावण -
स्त व्यापाद्य रणेन ता पुनरथो राम समानोतवान् ।
एतस्मै कविमूर्धित-मौक्तिक-मणि-स्वात्म्यममते भूभुव -
स्वर्वाभोहन-कामेणाय सुक्यारत्नाय नित्य नम ॥

पितुराज्ञया वनाय प्रवसता रामेण सह गच्छन्ती सीता व्योमपयेन
गच्छन् रावणो विलोक्य कामवशागो विराघरूपेणावतीर्णं । परतो रक्षमा
कोलाहलं श्रुत्वा शमयितु गते लक्ष्मणे विलम्बमाने रामोऽपि सीतामेकाकिनी
विहाय गत । विमानेन सीता हरता रावणेन कृतयुद्धो जटायुर्हत । सुग्रीव-

प्रेषिताद् विद्याधराद् रामः 'कूटसुग्रीववपुर्धर. कोऽपि विद्याधरः परमार्थ-
सुग्रीवस्य भार्या भुञ्जानो विद्यते' इति श्रुत्वा मायासुग्रीवस्य वधं प्रतिज्ञातवान् ।
लङ्कायां रावणो मायाभिः सीतावशीकरणे विफलो बभूव । युद्धे रावण-
वाणाहतो लक्ष्मणो भरतस्य मातुलेय्या. स्नानजलेनाभ्युक्षितः पुनरुज्जीवितः ।
युद्धे-रावणो हतः ।

कविदृशा रामचरितं वैराग्यफलकं विस्मयफलकं च वर्तते—

मध्येऽस्मोधि बभूव विशतिभुजं रक्षो दशास्यं पुनः-
स्तत् पाताल-मही-त्रिविण्टप-भटांश्चक्राम दोर्विक्रमैः ।
मर्त्यस्तस्य पुनर्मृणालतूलया चिच्छेद कण्ठाटवीं
वैराग्यस्य च विस्मयस्य च पदं रामायणं वर्तते ॥

कवित्वं चापि क्वचित् क्वचिदेव मनो हरति । यथा शृङ्गार-रसाभास-
प्रसङ्गे विक्षिप्तावस्थस्य रावणस्य प्रलापः—

क्वत्राणि हे हसत गायत तार-तारं
नेत्राणि चुम्बत विहस्य च कर्णपालीः ।
दोर्वल्लयः कुरुत ताण्डवडम्बरं च
श्रीरावणं ननु विदेहसुता रिरंसुः ॥ ४.५५

राघवाभ्युदयम्

रामचन्द्रस्य कृती राघवाभ्युदयं नाम दशाङ्कं महानाटकं नाद्यत्वे
प्राप्यते । अस्य कथानकं आ सीतास्वयंवराद् गृहीतम् । रघुविलासस्य प्रस्ताव-
नायामिदं रामचन्द्रः स्वरचनापंचके श्रेष्ठमुद्घोषयति । कविनैव कृते नाट्य-
दर्पणेऽस्योद्घृता अंशा एवेदानीमस्माकं विभवः । सन्ति केचनात्नोदाहार्याः ।
यथा—

कलत्रमपि रक्षितुं निजमशवतमात्मान्वय-
प्रसूतमभिवीक्ष्य मामहह जात-लज्जा-ज्वरः ।
प्रकाशयितुमक्षमः क्षणमपि स्वमास्यं जने
प्रयाति चरमोदघो पतितुमेव देवो रविः ॥

यस्य वंश्यः कलत्ररक्षणं न क्षमते, तस्य निमज्जनमेव श्रेय इति लोक-
मतिमनुसन्दधान एवात्र रामचन्द्रः कवयति स्म । लक्ष्मणस्य ईपदुद्घतमुत्साह-
मालिखन् कविः सुतरां नावीन्यं भजति—

सीताया वदन विकासमयता, रामस्य शोकानल
शांति यातु, सगीतपश्चलभुजेर्नृत्यन्तु शाखामृगा ।
सद्यानाय विभीषण प्रयतता लङ्काधिपत्यभ्रिय
सौमित्रैश्शक्यं कण्ठ विपिन काल क्रियादिष्टदत् ॥

इत्यस्ति कश्चिद् वाग्विशेषो रमणोयार्याभिनिवेशीति दिक् ।

यादवाभ्युदयम्

यादवाभ्युदयमपि रघुविलामप्रस्तावनाया श्रेष्ठस्वरचनापञ्चकेऽन्यतम-
मुदघोषयद् रामचन्द्र । तस्यैव नाट्यदर्पणे उदाहरणाष्टकमात्रमुपलब्ध
परिचाययति तत्कृतिशीलवम् । जैनपरम्परामनुसन्धान एव कवि कृष्णं नवमं
वासुदेव कलयामास । तस्य राज्याभिषेक फलक हि नाटकम् । अस्य बीजारोपो
यथा—

उदयाभिमुख्यभाजा सम्पत्त्यर्थं विपत्तय पुंसाम् ।
ज्वलितानले प्रपात वनकस्य हि तेजसो वृद्धये ॥

मुग्धिष्ठिरमुखाद् भरतवाक्ये कविरात्मानमुल्लिखति—

कल्याण भुभुव स्व प्रसरतु, विपद प्रक्षय यान्तु सर्वा
सन्त श्लाघा भङ्गन्तामपक्षयमयता दुर्मतिवृजनानाम् ।
धर्म पुर्यात् वृद्धि सकल-यदुमन कैरवारामघट्ट
प्राप्य स्वात त्रय लक्ष्मीं मुदमय बहता शारवतीं यादवेन्द्र ॥

निर्भयभीमव्यायोग

रामचन्द्रस्य निर्भयभीमाख्यो व्यायोगो पाण्डवाना वन-प्रवास कथा-
माश्रयति । उद्धतो भीमोऽस्य नायको द्रौपदी वनश्रिय दर्शयन् प्रविशति—

एते निशंर झाल्कृतैस्तु मिलित प्रत्योदरा क्षमामृत
किं चेत फल पुष्प-पल्लव भरैर्ध्वस्तातया पादया ।
चक्रोऽप्येव बध्नुमुखाधदलितैर्तृप्ति विद्यते विसं
काता मन्द्रस्तस्तयैव परित पारापतो नृपति ॥

अहो निसर्ग-सौभाग्य-स्वभावोक्ति । अत्रान्तरे प्रविश्य पुरुष प्रतिदिन
पर्यायेण प्रेषित जन्तुमेकमश्नन्त वक नामासुर सूचयति । तस्मिन्नहनि कस्य-
चिद्युवकस्य वारो बभूव । पुत्रेण स्तुपया च सह वृद्धा मातरं विलपन्ती भीमो

द्रौपदी च पश्यताम् । युवा शिलायामुपाविशत् । स मातरं प्रोक्तवान्— मातः,
मरणकालो मे समायातः न मे रक्षकः कोऽपि' इति । तदाकर्ण्य भीम उवाच
द्रौपदीम्—

वस्तांस्त्रात् सुदति न सहो यद्यहं गाढबन्ध-
स्कन्ध-स्थाम-ग्रहिल-ललितो धिक् तदेतो भुजो मे ।
रक्षोवक्षः सपदि गदया चेन्न संचूर्णयामि
व्यक्तं विश्वव्रितयविजयो नास्मि भीमस्तदानीम् ॥

आगच्छति वकागमनवेलेति युवा वधूं कष्टं-कष्टं विसर्जितवान् । स
भीममायातं राक्षसमेव मत्वा मूर्च्छितः । द्रौपदी तमाश्वस्तं चकार । द्रौपदी
भीमेन मुहुर्विसृज्यमानापि नातिदूरे वृक्षतलस्था बभूव । वकेन सार्धमायाती
राक्षसी तां खादितुकामौ भीमस्य दिपयेऽपृच्छताम्— किमयं गोपाल इति ।
युवयोरयं काल इति द्रौपदी सूचितवती । वकासुरः कठोरकलेवरं भीमं दशनदीर्ण
क्तुं मशक्त उत्थाप्य गिरिशिखरमारुरोह । भीमस्तु वकासुरं हत्वा तत्रागतानां
पाण्डवानामपि सभाजनतां गतः ।

महाभारतीयेयं कथा नवीनतां भजन्ती व्यायोगेऽस्मिन् भीममादर्शपुरुषं
प्रतिष्ठापयन्ती पुरुषकाराय प्रेरयति ।

रोहिणीमृगाङ्कम्

रामचन्द्रस्य नाट्यदर्पणे एव तस्य रोहिणीमृगाङ्क-प्रकरणस्य कतिपयांशा
लभ्यन्ते । अत्र मृगाङ्कस्य नायकस्य रोहिणीं प्रति प्रेमा नाट्यायितः । स्त्रीकृतं
प्रेम विशिष्यत इति द्रष्टा रामचन्द्र उत्कर्षं घत्ते खलु—

उन्मत्त-प्रेम-संरम्भादारभन्ते यदङ्गनाः ।

तत्र प्रत्यूहमाघातुं ब्रह्मापि खलु कातरः ॥

मृगाङ्केण कृता सौन्दर्यवर्णनाप्यभिनवामेवाभिख्यां दधाति—

सा स्वर्गलोकललना-जनवर्णिका वा

दिव्या पयोधिदुहितुः प्रतियातना वा ।

शिल्पाश्रियामय विद्येः पदमन्तिमं वा

विग्दन्नयो-नयन-संवदना-फलं वा ॥

कौमुदीमित्रानन्दम्

कौमुदीमित्रानन्दं नाम दशाङ्कं प्रकरणं नाम्नेव कौमुद्याः (कुलपति-

दुहितु) मित्रानन्दस्य प्रणयकथा सूचयति । वरुणद्वीप निक्वा पोते भग्ने मैत्रेयेण (विदूषकमित्त्रेण) सह मित्रानन्दो दोलारूढा कौमुदी दृष्ट्वा हत । प्रार्थित कुलपतिस्तेन सुताया पाणिग्रहणमकारयत् ।

तेन कूटकूलपतिना कौमुद्या सह शयानो पुरुषो गर्ते निपात्य मार्यत इति ज्ञात्वा तस्या एव निर्देशेन जागुलीदेव्या हालाहलहरी विद्यामधिगत्य सदयित पलाय्य मित्रानन्द सिंहलद्वीप गत । तत्र चौर इति दण्डित । पश्चात् राजा तस्य सर्वं वृत्तं श्रुत्वा त मुञ्चति स्म, किन्तु मन्त्री कामरति कौमुदीकामो बभूव । अत्रान्तरे सर्पदष्टं राजकुमार शशाङ्क जागुलीदत्तया विद्यया निर्विष विधाय मित्रानन्दो राजमान प्राप्य मन्त्रिणो गृहे सकौमुदीकोञ्चसत् ।

बहुविधानि नायकसकटानि अत्र वर्णितानि । न किञ्चिन्नव्यक्तव्य भजत इद प्रकरणम् । यत्र कुत्रापि उपदेशा योजिता । यथा—

अपयञ्जीवितस्यार्थे प्राणानपि जहाति सा ।

त्यजति तामपि क्रूरा मातरं दारहेतवे ॥ ७७ ॥

मल्लिकामकरन्दम्

रामचन्द्रस्य पङ्क प्रकरण मल्लिकामकरन्द नाम भवभूतेर्मालती-माघवमनुहरति ।^१ मल्लिका चित्रलेखा - वैनतेययोर्विद्याधरयोर्दुहिता केनापि पालिता षोडशे वर्षे पितृभ्यां ग्रहणीयासीत् । ता च निशीथच्छन्ने काममन्दिरे स्वघातायोद्यता मकरन्दोऽरक्षत् । ततो मकरन्दो द्यूकरेण हीतो मल्लिकाया पालकेन मोचित । इत्य नायकयोर्वहुविधानि सकटानि प्रकरणेऽस्मिन् वर्णितानि । पद्यमस्य सोत्कर्षमास्वादनीयम्—

आस्य हास्यकर शशाङ्कयशसा, बिम्बाधर सोदर
पीयूषस्य वचाति भग्मथमहाराजस्य तेजाति च ।
दृष्टिविष्टपचन्द्रिका स्तनतटी लक्ष्मो नटो-नाट्यमू-
रोचित्वाचरण विलासकरण तस्या प्रशस्यावधे ॥

वनमाला

वनमाला नाम नाटिका नाद्य यावत् प्राप्यते । नाटयदर्पणमनुसृत्य नाटिकासु चत्वारोऽङ्का, युवतिर्नायिका, स्त्रीपात्रबहुत्व च सन्ति । राजा

कपाल ते द्विधा करिष्यतीति । अयमत्र पौरस्त्यो वृत्तान्त — गृहे तो दम्पती
मियो दन्नादति, नखानखि, पादापादि, हस्ताहस्ति कलहायमानावास्ताम् ।
अन्ते च, उल्मुकै पीठकै भाण्डादिभिश्च प्रयुक्तैर्युद्धवृत्तमानसं पति
विधाय कलहप्रिया व्यसर्जयत् । तस्या वार्धक्यकर्दायितकलेवरत्व सभासलि
शल्पमिव व्यथयति स्म । अत एवासी मदनमञ्जर्या मन्त्र्यामिव महकारस्यालि
पतित । तत्रोपस्थाय दन्तुरा श्वदष्टा दृष्ट्वा जन्तुकेतु भिषज तदुपचाराया-
कारयामास । विशेषज्ञोऽनो स्वं प्राशसत्—

ध्याघपो मद्रुपचार लालिता
मत्प्रयुक्तममृत विध भवेत् ।
किं यमेन सहजा किमौषधं—
जीवहृतरि पुर स्थिते मयि । १.२२

अजा-पालन-परस्य दिगम्बरस्य जटामुरस्यान्यत्तमामजा कदाचिद
ज्ञानराशिर्वत्सतरो-भ्रमेण भक्षणार्थं निहतवान् । भ्रमेण भारितवाननपराद्ध
एवाज्ञानराशिरिति निर्णयो मदनमञ्जर्या सभाया सभासलिना दत्त । अथ
मिथ्याराशेर्जाया सुपुत्रे । अत्रान्तरे मदनमञ्जर्या प्रीतये स्वणमयीमार्हती मूर्ति
दातुकाममागत जटामुर मललिप्त दृष्ट्वा दन्तुरा तत्क्षण द्वारादेव प्रनाड्य
अपसारयितुमादिदेश ।

द्वितीयेऽङ्के वेश्या-प्रणय समर्पितप्राणा सङ्ग्रामविसर झकटकसार—
मिथ्याशुक्ल-फुङ्कटमिश्रप्रमृतयो मदनमञ्जरी स्तुवन्ति । यथा मिथ्याशुक्ल
परमार्थमुन्दरी ता प्रशसति—

किं नेत्रघोरमृतवतिरिय विधातु—
राद्या सिमद्भुत शरीर-विघान-सेवा ।
ससार-सारमहह विजगत्पवित्रम्—
तद् रत्नमेतद्रुपसर्पति पङ्कजाक्षी । २१८

यथा वा फुङ्कटमिश्रस्य सोन्दय दर्शनप्रतिभास्फुरति—

लावण्यामृत—सरसो
ललितगतिर्विकच कमलदल-नयना ।
इत्थ न मदन शरासन—
विष्णु र-मनस्तापमनुहरति । २२०

मिथ्या शुक्ल कलहायित्वा फुङ्कटफुक्त्य शण्ड इव कृशवृष पलायन-
शरणं चकार ।

स्थूलां रजकीमुपभोगेन सम्भावयन्तं व्यसनाकरं कलहप्रियो
दिगम्बरो जटासुरः कलिं कृत्वा दवयां वभूव । जटासुरो दन्तुरथैव कामक्रीडा-
परमातुरो वभूव । तयोः परिणयं कारयञ्जङ्गमश्चतुर्वेदी मन्त्रमपठत्—

जातस्य हि ध्रुवो मत्पृष्ठुं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहायैऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि । २.३४

इति स हरीतकद्वयं दक्षिणां दीयमानां दृष्ट्वा जटासुरेण कलहं-
चकार ।

अमी कविर्निसर्ग-पर्यवेक्षण-काशालमपि व्यनक्ति

मुखकमलं परिचुम्बन्नलि-भर-दर-दलितपद्मिनी निवहः ।

अयमुपसर्पति मन्दश्चन्दनवनपावनः पवनः । १.१०

भरत वाक्येनास्य सदिच्छापि व्यज्यते—

आस्तां विद्वत्प्रकाण्ड-श्रवणपूट-चमत्कारिकाव्यं कवीना—
मस्तुव्यामोहशान्तिः मृजतु हृदि मुदं निश्चलां चन्द्रचूटः ॥

हरकेलिनाटकम्

महाराजो विग्रहराजदेवः सोमदेवकृतस्य ललितविग्रहराजस्य नायको
हरकेलिनाटकं ११५० स्त्रीष्टाव्दमभितोः विरचितवान्, पञ्चमाङ्कस्य तस्य
हरगौरीसंवादांश एवावशिष्टोऽधुना लभ्यते । शिवाभ्यां सह विद्वपकप्रतिहारयो-
रुपस्थितिः शिवार्चा च रावणकृतात्र सूच्येते । शिवस्तत्सवकश्च किरातीभवतः ।
कुतोऽपि प्रसरन्तं मुग्धं जातुं शिवो मूकमादिशत् । मूकोऽर्जुनेन क्रियमाणं
यज्ञं शिवाय न्यवेदयत् । पुनश्च समादिष्टो मूकः किरातरूपेण गतोऽर्जुनेना-
युध्यत । हरकिरातोऽपि तत्र गत्वायुध्यत । अन्ततः शिवोऽर्जुनस्य पराक्रमं
बहु मानयामास ।

किरातार्जुनीयमपेक्ष्य हरकेलिनाटकस्य कथावस्तुनि नव्यता दर्शनीया ।
शिवादयोऽत्र कूटपात्रतां भजन्ति । एतादृशानि नाटकानि परस्तात् छाया-
रूपकाणि प्रख्यातानि ।

चन्द्रलेखाविजय-प्रकरणम्

चन्द्रलेखाविजयस्य प्रणेता देवचन्द्रो विख्यातस्य जैनविदुषो हेमचन्द्रस्य
शिष्यो वभूव । अष्टाङ्कमिदं प्रकरणमजितनाथस्य वसन्तोत्सवे प्रथमं प्रयो-

जितम् । अस्यान्ते कुमारपालेना गौराजस्य विजयो वर्णित । अस्य रचना ११५०
ख्रीष्टाब्दमभिन प्रतिभासते ।

देवराजेन मानमुद्राभञ्जनमित्यपर नाटकं विरचितम् । न तदद्याव-
दधि लब्धम् ।

ललितविग्रहराजम्

महाकवि सोमदेवो शाकम्भरी-नृपस्य चतुर्थस्य विग्रहराजदेवस्य
सभाजनायामिदनाटकं ललितविग्रहराजं विरचितवान् । ११५३ ई० वर्षे
नाटकमिदं देवालयभित्तौ शिलापट्टेपूत्कीर्यं निवेशितम् । देवालयं भङ्गत्वा
मसजिदभित्तौ तां शिलां जटिता अद्यापि तात्कालिकं गौरवं गायन्ति ।
चरितनायको विग्रहराजश्चाहमानवश्यानां सम्राजामन्यतमस्तोमरान् दिल्ली
विजित्य यवनानपि भूरिशो युद्धेषु पराजयति स्म । अयञ्च ११५३ त ११६३
ई० पर्यन्तं राज्यपरिपालयति स्म । अस्य कृतिहंरकेलिनाटकं मन्दिरभित्तिपूत्कीर्ण-
मद्यापि "ढाई दिन का झोपडा" नाम्नि मसजिदभित्तौ स्वदुर्दशा व्यञ्जयति ।

नाटकीयकथानुसारेणैन्द्रपुरराजस्य वमन्तपालस्य कन्या देसलदेवी प्रति
स्वप्नदर्शन-जन्मा प्रणयो विग्रहराजस्य मानस उदित । तमागता नस्या सखी
शशिप्रभा सुतरा समुत्सुकमदर्शत् । सोऽपि कल्याणवत्या देमलदेवीं मदिशति
स्म तुरष्कान् विजित्य त्वा मिलामीति । इत पर प्रणयव्यापारं खण्डित एव ।

विग्रहराजस्य स्कन्धावारे वन्दिनौ तुरुष्कौ प्रति म्लेच्छ-राजस्य चारो
निगूढं सैन्यविवरणं ददौ । वन्दिनौ च राजानं प्रशस्य पुरस्कारान् प्रापतु ।
बलवत्तरेण हम्मीरदेवेन योद्धुमना विग्रहराजो मातुलेन सिंहवलेन मन्त्रिणा
श्रीधरेण च विमर्शयामास । अत्रान्तरे हम्मीरस्य दूतस्तत्रागत । अत
परमुक्तीर्णो लेवो नाद्यावधि लब्ध । नाटकमिदं सम्पूर्णं नोपलभ्यमिदानीम् ।

पार्थपराक्रमव्यायोगः

महाभारतीया पार्थकथामनुसृत्य प्रह्लादनदेवेन कुत्र पार्थपराक्रम-
व्यायोगाद्वादश्यां ख्रीष्टशताब्द्यां निर्घायते । अत्रुदप्रशस्तौ सोमेश्वरो महा-
कविरमु स्तौति स्म स्वस्य कार्तिकोमुद्या चापि । यथा कीर्तिकोमुद्याम्

श्री प्रह्लादनदेवोऽभूद्व्रितयेन प्रतिद्धिमान् ।

पुत्रत्वेन सरस्वत्या पतित्वेन जयश्रिय ॥

श्रीभोज-मुञ्ज-दुःखार्ता रम्यां वर्तयता कयाम्
प्रह्लादनेन साह्लादा पुनश्चक्रे सरस्वती ॥

सोमेश्वर एव सुरथोत्सवे एनं लोकोपकारपरायणं श्लाघते—

“श्री प्रह्लादनमन्तरेण विरतं विश्वोपकारव्रतम्”

“देवी सरोजासन-संभवा किं कामप्रदा किं सुरसौरभेयो ।

प्रह्लादनाकारधरा धरायामायातवत्प्रेष न निश्चयो मे ॥

कोटीश्वरप्रशस्ती चायं पङ्कदर्शनावलम्बः सकलकलाकोविदश्च-
प्रशंसितः । सूक्तिमुक्तावल्यामस्य काव्यानि संगृहीतानि जल्हणेन । मारवाटे
चन्द्रावतीराज्यस्य तदानीं गुर्जराधीनस्य राजकुमारः परमारः प्रह्लादनः
पालनपुरं प्रतिष्ठापयामास । तस्य भ्राता धारावर्षो महाधनुर्धर आसीत् ।

पार्थपराक्रमकथानुसारेण दुर्योधनेन हता विराटस्य गावः । गोपाद्यक्षेण
सूचितः कुमार उत्तरः सज्जितो युद्धाय । वृहन्नलारूपधरोऽर्जुन उत्तरस्य कातर्यं
जानाति स्म । स उत्तरस्य रथे सारथिरभूत् । मध्येभागं शत्रुसेनां वीर प्रवर-वृतां
दृष्ट्वा पलायितुमिच्छन् कुमारोऽर्जुनेन धिक्कृतः । पश्चात् तं सारथिं कृत्वा स्वयं
देवदत्तं नाम शङ्खं धमति स्म ।

ध्वजस्थं हनुमन्तं देवदत्तध्वनिं च परिजाय भीष्मद्रोणादयस्तमर्जुनं
निर्णातवन्तौ । भीष्मद्रोणयोः प्रणामार्थं तच्चरणयोर्वाणद्वये प्रहितेऽर्जुनेन,
अश्वत्याम-कर्णादिषु च पराजितेषु एकल एव दुर्योधनो रणभुवि स्थितो-
पश्यत्—

घृतराष्ट्रमुतैष्टः क्रिरीटी विश्वतो मुखः ।

एकोऽप्यनेकघा वल्गन्नात्मा नैवायिकरिव ॥

अथ क्षतकाये विराटराजे रणमुखान्निरसितेऽर्जुनः सुयोधनं रथस्थं
शरैर्जर्जरविग्रहं निष्पेष्टं कृत्वा तत्स्यन्दनमारुह्य, भीमेनायं वध्य इति विचार्य
तन्मुकुटमेव गृहीत्वा तत्पताकायां वाणेन लेखमेवं कृतवान् —

छलछूते जेतुर्जंतुमयमगारं रचयितु—

गरं दातुः कान्ता-कच-निचय-हर्षुश्च सदसि ।

स्वयं गन्धर्वेन्द्रादधिगमितजीवस्य भवतः

शिरःस्थाने मानिन् मुकुटमय नित्ये विजयिना ॥

तुरुष्कमृदिते देशे गोप्रतीकमुपादाय प्रह्लादनदेव एनं व्यायोगमरचयत् ।

पार्थमुदाहृतुं कामो विजिगीषापारता च राजन्याना दीपयितुमना लक्ष्यते लेखक ।
यथा पार्थमुखेनैव कवि सन्दिशति —

द्वार विभुवते प्रतिबन्धमुक्त कीर्त्यङ्गना-नतन-रङ्गभूमिम् ।
फल यिषासोरिह जीवितस्य क सगर प्राण्य पराङ्मुख स्यात् ॥

प्रह्लादनदेव समाधि समता-प्रसादगुणप्रियोद्भुतरसनिर्भरश्चाव-
लोक्यतेऽमुष्मिमन् वीररमप्रधाने व्यायोगे—

यत्र क्षत्र निकार-कारण-रण प्रेमा कुमार प्रभु
सदर्भ मुकुवे समाधि-समता गर्भ कुमारस्य च ।
तत्रास्माकमकुष्ठिताद्भुतरस खीत प्लुते रूपके
चेत कौतुकलोलुप तपदि तत् सम्पाद्यतामुद्यम ॥

इति प्रस्तावनायामुक्तम् । राजन्याना कृत उपदेशवचनमेवात्र भरत-
वाक्यत्वेनोपनिबद्धम्—

तद्रक्षामु विचक्षणा भित्तिभुजो राज्यं मजन्तु स्थिरम् ॥

घनञ्जयविजयव्यायोग

घनञ्जयविजयस्य रचयिता काञ्चनाचार्यो द्वादश्या शताब्द्या महाविदुषो
नारायणोपाध्यायस्य पुत्र आसीत् ।

अभ्यामिनय शारदोत्सवे जयदेशो राजा प्रायोजयत । स कान्यकुब्जाना
नरेशो भवेत् ।

महाभारतीयैव कथान्नोर्पानबद्धा । कौरवसेना दुर्योधनस्य सैनापत्ये
विराटस्य गारपाहरत् । पौराणिकी कथा किञ्चिदिव परिवर्त्यात्र नाट्यायिता ।
राजकुले नियुक्तोऽनुतो तत्रत्यराजकुमारं सारथ्ये निवेश्य कौरवान् विजितवान् ।
वीररमभावका मवादा अत्र मनो हरन्ति । यथा दुर्योधन पार्थं प्रति कथयति—

वनवास परिवर्त्तेशात् कि निविण्णोऽस्ति जीवने ।
यदमीश्वरेण एव त्वमनेकैर्योद्घमुद्यत ॥ ४५

त प्रत्युवाच कौन्तेय —

एसो निवात क्ववान् सह कालकेयभंस्मीचकार भगिनीमहरच्च शीरे ।
एकेन छाण्डबधन जुहुवेऽजले च पार्थस्य नामिनव एव रणेपु पन्था ॥ ४६

अत्र नेपथ्यस्थितैः पाद्मिणां रंगस्थितपात्रैः संवादः प्रवर्तते । नेपथ्यात् सन्देशाः श्राव्यन्ते । नेपथ्यस्य भागद्वयं प्रकल्पितम् । युद्धं रंगे न भवति ।

मोहराजपराजयम्

पञ्चाङ्गं मोहराजपराजयं नाम प्रतीकनाटकं यशःपालेन गुर्जरदेशे महाराजस्याजयदेवस्य शासनकाले ११७४-११७७ ख्रीष्टाब्देषु विरचितम् । महावीरयानोत्सवे कुमारविहारेऽस्य प्रथमाभिनयो वसूव । यशःपालस्य पिता राजमन्त्री आसीत् । यशःपाल आत्मानमजयदेवस्य चरणकमलराजहंम इति वर्णयति । नाटकस्य कथासारः पद्यैर्नैकेनागीयत—

पद्यास्य कुमारपालनृपतिजंज्ञे स चन्द्रान्वयी
जैनं धर्ममवाप्य पापशमनं श्रोहेमचन्द्राद् गुरोः ।
निर्वोराधनमुज्जता विदधता छूतादि-निर्वासनं
येनैकेन भवेन मोहनृपतिजिग्ये जगत्कण्ठकः ॥ १ ४

मोहराजपराजयानुसारेण विवेकचन्द्रो राजा जनमनोवृत्तीं राजधान्यां सदाचारदुर्गे वसन् मोहराजेनाक्रम्य दुर्गावल्दुधसंचारः कृतः । दुर्गाय पानीयं नयन्तीं धर्मचिन्तां नदीं बन्धेन निरुध्य दुर्गवासिनः पिपासाकुलीकृता मोहराजेन । विवेकसैन्येन निर्मितः सदागमकूपोऽपि दुर्गस्थैर्विपक्षिभ्यो रजोनिवहैः पूरित इति दुर्गवासिना कामनाम्ना चरेण मोहो विजापितः । कथंकथमपि प्रार्थ्यं विवेकचन्द्रो धर्मदारेण बहिर्गमनं प्रति मोहेनानुमतः शान्त्या भायंया कृपामुन्दर्या च दुहित्वा दुर्गं जहाति स्म ।

अथ कुमारपालो जैनमुनिप्रभावाद् भायं नीति, दुहितरं कीर्ति-मञ्जरीं पुत्रं च प्रतापमत्यजत् । कीर्तिमञ्जरी च मोहं संमिलति स्म । मोहः कुमारपालपक्षमुपजापयन् प्रत्यजानात् कुमारपालो वा भवेदहं वा तिष्ठेयं नोभय इति । विवेकस्य दुहितरं भार्याकृतया भवान् मोहं जयेदिति गुरुणोपदिष्टः कुमारपालो हेमचन्द्रस्य तपोवने तां कृपामुन्दरीं ददर्श । तयात्मानं विनोदयन्तं राजानं दृष्ट्वा महिषी राज्यश्रीमनिं कृतवती । सा कृपामुन्दर्याः सौन्दर्यक्षयं देवीं जगदम्बां प्रार्थयामास । देवीप्रतिमायाः पराक् स्थितेनानुचरणेन कृपामुन्दर्या विवाहेनैव राजोऽभ्युदयो विजयश्च संभावित्वाविति सन्देशं श्रुत्वा देवीवचनं च मत्वा राज्यश्रीः स्वयमेव विवेकं दुहितुहंस्तं कुमारपालाय याचितुं गता । विवेको दुहितुविवाहाय समयं पुरश्चकार—निःसन्तानेभ्यो धनादानं पापसप्तकप्रचारं च त्यक्त्वा कुमारपालः कृपामुन्दर्याः पादतामर्हतीति राजा स्वीकृते ऽनुबन्धे नगरात् पशुहिंसा-द्यूत-मद्यपानादिकं विलुप्तमेव ।

मोहस्य सैनिका रागो द्वेषोज्ज्वल क्रोधो गर्वो, दम्भ पापण्डु कलिर्मिथ्यात्वरशि पञ्च विषया प्रमाद पापत्रेतु शोक शृंगार, इत्येते चान्ये च बहव आसन् । कीर्तिमञ्जरी प्रतापश्च तेन सगती आस्तामेव । ससहायो मोहराज कुमारपालमाचक्राम । कुमारपालो योगकवच-सन्नद्ध-कलेवर पुण्यकेतु विवेकचन्द्रं ज्ञानदपण च सहायोज्य महायुद्धे मोह पराजय-तेति विवेकचन्द्रो जनमनोवृत्ति स्वा राजधानी पुन प्रपन्न ।

मोहराजपराजय नाटक प्रतीकपात्रबहुलमपि नैव सर्वथा प्रतीक-नाटकम् । कुमारपालो विदूषको व्यापारी कुबेर तत्सहायाश्च सर्वे नरा एवेति मिश्रकोटिकमेवेद रूपकम् । चारित्रनिर्माणमेवेदशा रूपकाणा लक्ष्य भवति । अत्र च यश पाल साफल्यमलभत । काव्यस्य प्रभविष्णुतापि कवि यशस्विन शसन्ति । यथा—

उद्यान फलसंग्रहेण लवणेनाग्न बपुर्जीविते -
नास्य नासिकयेन्दुता विषदलकारेण काव्य पुन ।
राष्ट्र भूपतिना सर कमलिनोपण्डेन हीन यथा
शोच्यामेति दशा हहा गृहमपि त्यक्त तथा स्वामिना ॥

विण्टरनित्ममहोदयानुसारेणनेद रूपक केवल काव्यत्वेन रोचतेऽपितु गुर्जराणा तात्कालिकीमैतिहासिकी समाजिकी चावस्था प्रकाशयतीनि महत्त्व-पूर्णम् । धार्मिक, आग्रह प्रतिबध्नात्येव काव्यचारुतामिति विषये नापवादो यश पाल ।

प्रबुद्धरौहिणेयम्

पडङ्कस्य प्रबुद्धरौहिणेयस्य प्रकरणस्य रचयिता रामचन्द्रो जैनमुनि-वादिदेवस्य जयप्रभसूरे शिष्यो द्वादश्या शताब्द्याश्वरमे भागे जन्मना भुवमलकुर्वाण स्वातन्त्र्यप्रेमस्थेमान् स्तुवन् कालकूटचतुष्टयी परिभाषते स्म—

अयासवते जने स्नेह पारवश्यमथायिता ।
अवातुश्च प्रियात्ताप षालकूटचतुष्टयो ॥ ५ २

विण्टरनित्समहाभागोऽभ्याविर्भाविकाल ११८५ ख्रीष्टाब्द निर्धारयति ।

प्रकरणानुसारेण पाटञ्चरो लोहगुरा मरणकाले स्वपुत्र रौहिणेयमुप-दिष्टवान् — महावीर-वाणी मा ते कर्णयो पतेदिति कुलव्रत त्वयानुमरणीयम् । तत पर स कुलाचारध्वसिनी जिनवाणी प्रति बद्धवैरो बभूव । रौहिणेय

पितरि मृते कदाचिद् वसन्तोत्सवदत्तोल्लासान् नागरान् स्व-स्वप्रेयसी-कण्ठ-
निपक्त-बाहून् मकरन्दोद्याने सविलासानालोक्य भूयिष्ठां सुन्दरीं कामपि
स्वार्थं हत्तुमचिन्तयत्—

वणिग् वेश्या कविर्मट्टस्तस्करः कितवो द्विज ।

यत्रापूर्वोऽर्धलाभो न, मन्यन्ते तदहर्द्वया ॥ १.१३

अथासावात्मानमन्तर्धाय कस्यापि धनिकस्य सदने मदनवतीं नामाङ्गनां
रम्यतमां पति-सौभाग्यफलया चारुतया वद्धासूयां निरवग्रह-सौभाग्यसमुन्नयन-
परेणोपपतिना सहालपन्तीं कल्लोलिनीमिव सागरं विहाय नदेन संगम्यमाना-
मपश्यत् । शीतले कदलीगृहे कामविलासं निर्वाहुकामो तौ कृतनिश्चयक्रमे
सस्पृहं वियुज्य पुष्पावचयाय मदनशयनप्रयोजनकाय पृथक्-पृथक् दिशो गतो ।
एकाकिनीं मदनवतीं मदनाभिष्वङ्गतरङ्गिताङ्गी पुष्पाण्यवचिन्वानां
वर्णयति—

पुष्पार्थं प्रहिते भुजेऽनिलचलन्नीलाङ्गिकाविष्कृतः

सल्लावण्यलसत्प्रभापरिधिभिर्दोमूर्लकूलंकपः ।

ईपन्मेघ-विमुक्त-विस्फुरद्गुरु ज्योत्स्ना-भर-भ्राजित-

द्योमाभोग-मृगाङ्ग-मण्डल-कलां रोहत्यमुष्पाः स्तनः । १.२६

ततः कियद् दूरंगते भुजङ्गे रीहिणेयः सखायं शवरमादिष्टवान्—
व्याजेनोपपतिमस्यास्तत्रैव विलम्बय, यावदहमेनां हरामीति ।

पश्चात्तां स्कन्धेनोद्वाह्य पलायते स्म ।

निवृत्य जारो भूयस्तामन्विष्यन्नलभमानः शवरेण प्रोक्तः—परिजन-
परिवृतः क्रुद्धः कांऽपि निकट एव लतान्तरे मन्त्रयत इति । असौ मदनवत्या
यदि पतिर्भवेत्तर्हि मारयेदेव मामिति सुतरां भीतो जारः पलायते स्म । मदन-
वती रीहिणेयेन स्वीकृता ।

पुनः रमणीकामो रीहिणेयः शवरद्वितीयः श्रेष्ठिगृहस्य समीपे गत्वा
नवदम्पती गृहप्रवेशमुहूर्तं प्रतिपालयन्ती परिजनं च सोत्साहमुत्सवलग्नम-
दर्शत् । प्राक् तावच्छवरो मध्ये परिजनमनृत्यत् । तावदेव रीहिणेयः कपटस्त्री-
वेशः समागतः—

“कुसुम-मुकुटोपशोभिता पट्टांशुक-कृतनीरङ्गिकानना कुङ्कुम-स्तवकाञ्चित-
ललाटा युवतिः । कक्षान्तरेऽलक्षश्चीरिकासर्पश्च ।

श्वश्रूहपधरो रीहिणेयो वरं स्कन्धमारोप्यानृत्यत्, काप्यनुचरी वधूं

स्कन्धे घृत्वानृत्यत् । नर्तकी वामनिका शबरस्य स्कन्धमारुरोह । रोहिणेयो गन्धर्वाश्चादिदेश—तारं वाद्यानि वादयतेति । एवभूते तुमुले मनोरमावेशो रोहिणेय स्वकक्षयाश्चौरिकासर्पमपातयत् । वास्नविकमर्षं मत्वा पलायमाने जने रोहिणेयो वरमपाहरत् । नातिदूरं गत्वा पुरुषरूपेण दस्युदर्शनेन रदन्त वर छुरिकया खण्डशस्त्राद्येस्त्पामीति भीषयित्वा गिरिगुहामनयत् । विलम्बनं परीक्ष्य श्रेष्ठिना कृत्रिमसर्पं परिज्ञाय वरमपश्यन् नाचिरेणैव बोधितो यत् दस्युना केनापि स हत इति ।

राजादिष्ट आरक्षको रोहिणेय निग्रहोऽनु मत्वरौ ध्रुव ।

रोहिणेयस्तावदुग्रदण्ड-चण्ड-प्रवाण्डं राजानं विदित्वापि तदागारादेव स्वर्णराशिं चोरयितुमुपक्रमते स्म ।

एकदा प्रदोषे भगवन्तं महावीरं परिपदि समागतं दृष्ट्वासी पितृ-वचनानुवर्ती पाणिभ्यां पिहितकर्णो निवार्यमाणजिनवचनश्रुतिश्चलन् पादे कण्ठ-केन विदध कर्णाभ्यां हस्तौ विमोच्य कण्ठकाकर्षणमातभंगवद्वचनमगृणोत्—

नि स्वैदाङ्गा अमघिरहिता नोरुजोऽम्लानमास्या
असृष्टोर्बोवलयचलना निनिमेयाक्षिरम्या ।
शश्वद् भोगेऽप्यमलवसना विस्रगघप्रमुञ्जना—
सिचन्तामात्रोपजनितमनोवाञ्छितार्था सुरा स्यु ॥

चौर्योपक्रमे स राजप्रासादस्य निकटे प्रहरीभिराहृतं पलायमानं चण्डिकायतन-प्राचीरमतिलङ्घयन् प्रष्टतजाले पतितो गृहीतः । राजसमक्षमुपस्थापित उपस्थितेऽमायेऽभयकुमारेऽसीं शूलारोपणं दण्डितः ।

तत्रोऽमात्योऽवदत्—नाम्मात् किमपि चोरितं वस्तु प्राप्तम् । अत्र एव नायं शूलामारोपणीय इति । पश्चात् पृष्ट्वात्मानं शालिग्रामवास्तव्यं कृपकं दुर्गचण्डनामानं कार्यतोऽत्रायात नगरे सम्बन्धिनं कस्याप्यभावेन चण्डिकायतने सुप्तमारक्षकौघ्रयमाणं प्राकारलङ्घनकृतं—विवशोऽद्यमं निगृहीतं विज्ञापितवान् । शालिग्रामे गतो दूतो ग्रामीणैर्दुर्गचण्ड इह वसत्ययं कार्येण क्वापि गत इति विज्ञापितः । दूतमुखादेतच्छ्रुत्वा राजा तद्दिवसे न्यायाधिकरणकार्यं स्वगयामाम् ।

स्वापराधं कथञ्चिद् रोहिणेय एव स्वीकुर्यादिति सकल्प्य राजामात्यां नाट्याभिनयलीलां कारयामास येन पीतवदुतरं मद्यो दस्युरात्मानं स्वर्गलोक-गतमनुभवेत् । तत्र राजकीयो नाट्याचार्यो भरत इति वाराङ्गनारचाप्सरस्य इत्यासन् । मर्त्यावचेतनस्य रोहिणेयस्य दर्शनेन चन्द्रलेखा—वसन्तलेखे वामेन च

ज्योतिष्प्रभा-विद्युत्प्रभे चोपाविशन् । शृङ्गारवत्यां नृत्यन्त्यां गन्धर्वेषु ।

च सङ्गीतं प्रतिपन्नेषु पाटञ्चरं लब्धसंज्ञमाकलय्य नटाः कलकलं चक्रुः—
देवलोकोऽद्य घन्यो यत् स्वामिबिहीनाननायानस्मान् भवादृशः स्वामी प्रतिपन्नः ।

“अस्मिन् महाविमाने त्वमुत्पन्नस्त्रिदशोऽधुना ।

अस्माकं स्वामिभूतोऽसि त्वदीयाः किकिरा वयम् ॥”

नतश्चन्द्रलेखोवाच— प्राणप्रियो मे त्वं जात इति । विद्युत्प्रभा कामातुरेव
जगाद—

जाता ते दर्शनात् नुभग समधिकं काम-द्वुःस्वावस्थेति ।

अत्रान्तरे प्रतीहारेण प्रविश्योवाच—स्वर्लोकाच्चारं विनेव युष्मानिः
मंगीतकनारवधर्मित । नवागन्तुको देवोऽत्र प्रथमं पुराकृतानि पुण्यानि पापानि
च घोपयित्वैव स्वर्भोगाधिकारी भवतीति समुदाचारः । रौहिणेयमुपगम्य
मुनेन्द्रप्रेषितमात्मानं विज्ञाप्य मानवजन्मार्जितानि शुभाशुभानि कर्माणि श्राव-
यितुमुन्माहयामास । अथ रौहिणेयो विष्वगवलोकमानः रहस्यमजानात्
स्विन्तगात्रा इमे जना भुवं स्पृशन्ति, स्तान-माल्यावेष्टितरुण्डाः कथं देवा ? इदं कपट-
नाटकमेव मत्कृते रक्षितं स्यादिति प्रोक्तवान् ।

दत्तं पात्रेषु दानं नय-निश्चित-घनैश्चक्रिरे शैलकल्पा—

न्युच्चैश्चैत्यानि चित्राः शिवमुखफलदाः कल्पितास्तोषयात्राः ।

चक्रे सेवा गुह्याननुपमविधिना ताः सपर्यां जिनानां

विन्वानि स्वापितानि प्रतिफलममलं ध्यातमहृद्भवच्च ॥६१६

इमानि तावच्छुभानि कर्माणि, अशुभान्यपि वदतु । इति प्रतीहारेण प्रोक्तः
स प्रत्युवाच—

दुश्चरित्रं मया व्वापि कदाचिदपि नो कृतम् ।

इति श्रुत्वा प्रतीहारः पुनरपृच्छत्— परस्त्रीप्रसङ्ग-परघनादान-युत प्रभृतीना-
मन्यतमं सर्वं वा स्वभावेन मानव आचरत्येव । तद् भवानपि ब्रवीतु कतममेयां पातकं
कृतमिति । रौहिणेयोऽवदत्—मम स्वर्गतिरेव प्रमाणयति नाहं दुष्प्रवृत्तिं कांचना-
चरमिति । ततो राजानमनुगच्छन्मात्य प्रविश्यावदत्—

प्रपञ्चचतुरोऽप्युच्चैरहमेतेन वञ्चितः ।

वञ्चयन्ते वञ्चनादक्षिदक्ष्णा अपि कदाचन ॥

इति प्रमाणाभावेनादृश्यममुं सत्यं पृष्ट्वा मुञ्चतु महाराज इति ।

राजामात्याभ्या रहसि पृष्ठो रोहिणेयो रहस्यमुदघाटयत्—

नि शेषमेतन्मुपित पत्तन भवतो मया ।
नाग्धेवणोय षोऽप्यग्यस्तस्कर पृथिवीपते ॥

इत्यत्र यत् किमपि मया नदित निवेदितवान्—तत्र हेतुमहावीरो जिन ।

पूर्ववृत्तं स यथा पितृस्पदेशो यथा च कण्टकनि सारणाय हस्ती कर्णाभ्या
मया सारयता जिनवाक् श्रुता, यथा च देवाना नैसर्गिको व्यवहारो निर्निमेप-
त्वादिर्ज्ञातोऽथ च कूटदेवलोको विज्ञात इति । असौ मन्त्रिण गिरिगङ्गारस्थानि
स्तेयेन सचितानि धनानि प्रत्यपयितुमसूचयत्, स्वयं च जिनस्य शरणं प्रपन्न ।
अथ गङ्गारादेव मदनवनी-मनोरथकुमारो पुष्कलश्च स्वणराशिं प्राप्ता ।
राजा चान्ते रोहिणेयमभ्यनन्दत् ।

त्व घ य सृजती त्वमद्भुतगुणस्त्व विरविविरवोत्तम—
स्त्वं श्लाघ्योऽखिलफलप च भयता प्रक्षालित द्यौजम् ।
पुण्यै सर्वजनोन्मता-परिगतौ यो म्भुव स्वोर्जवतो
यस्ती वीरजिनेश्वरस्य चरणौलोन शरण्यो भवान् ॥

नाट्यकथावस्तुनि जैनमतप्रतिष्ठापनाग्रहस्नावदन्त एव समापतति ।
संस्कृत नाट्य साहित्येऽप्य प्रकरणस्य कथानकगता प्रत्यग्रता, सङ्गीतस्य
पुष्कलता, रोहिणेयस्य दस्योर्नायकता कूट-घटना वैचित्र्यं, न्यायालय-
वसन्तोत्सव—समवसरणादीना दृश्यता सुतरा रञ्जकत्वं भजन्ति सर्वथाभि-
नवशिल्पमघटना चोन्मीलयन्ति । सानुप्रासा मङ्गीनमयो प्रसन्न गतिका
कविशैली नृत्यन्तीव मनसो मुदे कल्पते—

शबदिग्मल्ली - बल्ली - तरल-मुकुतोद्भासिन-बना
शुबचित् पुष्पामोद-अमदलिकुलाबद्ध-बलया ।
शबदिग्मत्त - क्रीडत्परमृत - बधू-श्वान-सुमगा
शबचित् पूजत्पारायत-वितत-लोला सुललिता ॥

त्रयोदश-शताब्दी

धर्माभ्युदयम्

धर्माभ्युदयस्य नामैकाङ्कस्य श्रीगदितोपरूपकस्य प्रणेता मेघप्रभाचार्यं कदा कुत्राविभूत इति नाद्यावधि निर्णोतम् । जैननाट्याना बाहुल्यकाल तावद् द्वादशी शताब्दीति मेघप्रभोऽपि तत्रैव निवेशनीय । धर्माभ्युदयस्य हस्त-लिखिता प्रति १२७३ वि० सवत्सरे प्रणीता । तत प्रागेव रचितमिद नाट्यम् ।

पुस्तकान्ते कवि स्वकृति छायानाट्यप्रबन्ध कथयति । पात्रस्थाने प्रतिमादिक निवेश्य कृताभिनय रूपक छायारूपक भवतीति नाविदितचरम् । धर्माभ्युदय प्रथम पार्श्वनाथजिनेन्द्रमन्दिरे यात्रोत्सवावसरेऽभिनीतम् । इद च श्रीगदित नामोपरूपकम् । तच्च विश्वनाथेन कृतलक्षणम्—

प्रथयातवृत्तमेकाङ्कं प्रथयातोदात्तनायकम् ।
प्रसिद्धनायिकं गणविमशाभ्या विवर्जितम् ॥
भारतीवृत्तिबहुलं श्रीतिशब्देन सकुलम् ।
मत श्रीगदित नाम विद्वद्भिरुपरूपकम् ।

इत्येवलक्षणलक्षितं धर्माभ्युदय पञ्चविंशतिकृत्व श्रीशब्देन सश्रीक पश्याम । एकाङ्केऽत्र पञ्चघा विभक्ते प्रथमे दृश्ये राजा मन्त्री च सवदत । द्वितीये इन्द्र शची बृहस्पतिश्च, तृतीये नन्दनचन्दनी, चतुर्थे राज-मन्त्रिणो पुनरपि च पञ्चमे मदनो रति प्रीतिस्तथा परस्तात् पुरन्दर-कुतूहलप्रभृतयो दश्यन्ते । जैनसमय शास्तुमस्य निर्मितप्रयास ।

बाराङ्गनाभिरुपासितो राजा दशार्णभद्रो दाने रणे तपसि च लब्धयशा सपरिजन सिंहासनमधिष्ठिनोऽमात्यमुवाच—

कदा मुदाश्रुमि प्लाव्यो मिर्यादरानकप्रमल ।

देवदेव ममसृष्ट्य घोर मम शुभोदये ॥१७

तदानीमेवांघानपालाद् वर्धमानमागतमुघानस्थे दशाणकूटे कृतविश्रम-देवेमंनुजेश्च स्तूयमान च श्रुत्वा राजा सिंहासनादुत्थाय बद्धाञ्जलि-रस्तौत् । ततोऽधिष्ठाय सिंहासन राजा शक्त्या भक्त्या चात्मानमुत्कृष्ट मन्यमान सातिशय सपनेन विधिना श्रीमहावीरमभिवाद्यितु प्रस्थानाया-मात्यमादिष्टवाद् । अथागतेन पौरमण्डलेश्वरेणानुयातोऽसौ करीन्द्रमधिष्ठो-

ऽनुव्रजद्भिश्चतुरङ्ग-सैन्य-सहस्रैः प्रस्थितोऽमात्यं पाश्वंस्थमपृच्छत्— सौधर्मन्द्रो-
ऽप्यागतो भवेत् कच्चिदिति । संभाव्यत इति प्रतिवचनेन तममात्यः सम्भा-
वयामास ।

तावदेव सौधर्म इन्द्रो दशार्णभद्रस्याभिमानं विज्ञायैरावतं नाम
स्वगजेन्द्रं तथा सज्जयामास यथा तं दृष्ट्वैव राजा कातर्यं गतः । कथमिन्द्रं
मिलेयं कार्पण्योपहृत इति स चिन्ताकुलो निर्णतवान्—

न यावदायाति पुरन्दरोऽयं वेगेन तावज्जिन-वीर-पाश्वं ।

गृह्णामि दीक्षां कृतसाधु-शिक्षां पश्चात् तथा दर्शनमस्तु तेन ॥ ३०

इति क्षणादेव दीक्षितः । तदनन्तरमेव र्यातवेपः पुत्तलस्तत्र निघापितो
राज्ञः स्याने ।

अथ रति-प्रीतिभ्यां प्रविश्य कामः सगर्वं वल्गति स्म —

हृदि घत्ते हरिलक्ष्मीमर्धनारीश्वरो हरः ।

देवा मदानां कुर्वन्ति मनुष्याणां तु का कया ॥ ३२

इति श्रुत्वा प्रीत्या निवारितोऽपि कुसुमायुधः तं शरव्यं करोति । स कामः
राज्ञो ध्यानानलेन तप्तो मूर्च्छितः । इन्द्रो विज्ञाय तं पीयूषधारया विगतज्वरं
लब्धसंज्ञं कृत्वादिष्टवान्—

सात्त्विकव्रतधारिणां चारित्रिणामन्यदापि मा स्म संरब्धो भूः ।

इन्द्रस्तावद् दशार्णभद्रं नमस्कुर्वन् प्रोक्तवान्—

अहो मूर्तिरहो मूर्तिरहो स्फूर्तिः शमश्रियः ।

वीतरागप्रमोमन्ये शिष्योऽभूदेव तादृशः ॥

रंगे मूर्तिरेव विराजमानासीत् ।^१ इन्द्रेण पृष्टो बृहस्पति व्याख्यातवान् ।

दीक्षाक्षणादारम्य केनापि साकमनाभाषमाण. समुज्ज्वलगुणकाष्ठतामास्थितः
प्रतिपन्नमौनध्यान इवोपलक्ष्यते ।

इन्द्राज्ञया राजकुमारोऽभिपिक्तः ।

१. चीनदेशे कबुकीनाटकेषु अभिनयस्य परिणतिविन्दो नायको मूर्तिवत् प्रतिभातः ।
तथाहि In Kabuki plays the climax of a piece of acting is
accentuated by an impressive pose in which the actor becomes
statuelike with his eyes wide open. Mie is the name of this
pose which heightens aesthetic appeal. Sobel : The Theatre
Handbook, Page 30.

वत्सराजस्य नाटकानि

किराताजुनीय व्यायोग, कपूरचरितं भाणो, रुक्मिणीहरणमीहामृग-
स्त्रिपुरदाह डिमो, हास्यचूणामणि प्रहसनं, समुद्रमथन समवकारश्चेति
वत्सराजस्य कृतयो विलसन्ति । कालञ्जराधीशेन परमदिदेवेन तत्पुत्रेण
लैलोक्यमल्लेन च सभाजितोऽय कविराज तयोरमात्यो वभूव । परमदिदेव
११६५ ख्रीष्टाब्दत १२०२ पर्यन्त कालञ्जर वीरभूमि शशास, ततश्च
१२०५ ख्रीष्टाब्दत १२४१ पर्यन्त लैलोक्यमल्ल प्रजापालकोऽभवत् ।

नवमी शताब्दीभारभ्य आ त्रयोदश्या कालञ्जरा मध्यदेशे वीरप्रभू-
योऽप्रतिमाना काव्यप्रतिभाना भूमयश्चासन् । अत्रत्याना चन्देलराजाना
प्रथमस्तावज्जयशक्ती राजाभूद् यस्य नाम्नाय प्रदेशो जेजाकभुक्तिरित्यगी-
मत । द्वितीयो महान् विजेता यशोवर्मा दशम्या शताब्द्या बहून् भारतभागान्
विजित्य खजूराभोगे विष्णुमन्दिर निरमापयत्, तत्रैव जलाशयमप कारित-
वान् । तस्यात्मजो घण्ट पितुरपि भूयान् प्रतापेन ८८८ ई० मध्ये राज्यसघ-
समवेत 'सुबुक्तगीन' इत्येतेन सह रणलीला चकार, खजूराभोगे देवाजया-
श्चापि निर्मापयामास । तदात्मजो गण्ड प्रतिहारनरपति राज्यपाल
दण्डयितु १०१८ अब्दे स्वपुत्र विद्याधर ससैन्य प्रस्थापयति स्म ।
विद्याधरं च १०१९ वर्षे राज्यासीने तच्छासनावधौ 'महम्मदगजनवी'
इत्यनेन द्वि कालिञ्जरा आक्रान्ता । पश्चादेतद्वश्य कौतिवर्मा
प्रसिद्धिमगाद्, यदाश्रयेण प्रबोधचन्द्रोदयस्य प्रथमोऽभिनय सम्पन्न ।
१२२८ ख्रीष्टाब्दमभितोऽस्य वशस्य प्रदीपो मदनवर्मा गीतविजयश्लोको
'महोवा' पुरे मदनसागर नाम बृहत् सरोवर खानयामास । एतेषा राज्ञा
परम्परामनुपालयन् ११६५ वर्षे परमदिदेवो राज्यधुर स्वीकृतवान् ।
बहुश स पृथ्वीराजचाहमानेनागुध्यत । १२०२ वर्षे ऐवक कृतयुद्धेन बाल
ञ्जरानाक्रम्य जितवान् । १२०५ वर्षे पुण्यश्लोकप्रतापो विजयश्रीवृत्तरत्नलोक्य-
वर्मा कालञ्जरान् स्वाधीनारचकार ।

उक्तेन विवरणेन भारतभुवस्तत्समये युद्धजर्जरतानुमीयते ।

राजामात्य कश्चि परस्पर विजिगीषून् भारतभूमे शासकानव-
लोक्यन्—

औदार्य-वीर्य-रसिकाः सुखयन्तु भूपाः । स० म० ३.१४
न्यायोपाय-प्रवृत्ता अवनिमवनिपाः पालयन्तु प्रसक्ताः । किरा० भरतवाक्यम्

इति सन्दिशति ।

क्षत्रियाणां कृते धर्मरक्षामुपदिशन्नसी तपःपूतत्वमायुधव्रतं च पुरस्करोति

एकः करः फलयति स्फटिकाक्षमालां

घोरं धनुस्तदितरश्च विभर्ति हस्तः ।

धर्मः कराल-फलिकाल-कदर्थ्यमानः

सत्क्षत्रियस्य शरणं किमिवानुयातः ॥ किरा० ३६

मध्यकाले कविरमात्य इति विलक्षणोऽयं मणिकाञ्चन-योगो वत्सराज-
मुत्कर्षभाजं विदधाति । काव्यकौतूहलो ह्यसौ समसामयिकस्य कान्यकुब्जाश्रितस्य
महाविदुषः श्रीहर्षस्य सनाभितां वहति, सान्धिविग्रहिकश्च भवंश्चाणक्यं
स्मारयति ।

किराताजुनीय-व्यायोगः

महाभारतीयां कथामाश्रित्य भारविणा कृतं किराताजुनीयं नाम-
महाकाव्यं वत्सराजस्योत्प्रेरकं लक्ष्यते । श्रद्धयस्य प्रबन्धस्य दृश्यतां कवयन्नसौ
यथापेक्षं परिवर्तयति, नवं कल्पयति, युगानुरूपं चादधाति स्वादुत्वम् । अस्त्येव
कश्चिद् वाग्विशेषो येन रसिकानां मनसि प्रत्यग्रैव कापि रसस्फूर्तिरुज्जागर्ति
सर्वाङ्गीणं परिष्वजमाना ।

वीररसोचितायां रचनायां कौशलं सन्दर्भयन् वत्सराजः कस्य प्रीतये
नास्ति । अहो अस्य प्रसादगुणाग्रहः —

अपार्थः पार्थोऽहं धनुरधिगुणं निगुणमिदं

विसारा एतेऽपि प्रसरणपराः सम्प्रति शराः ।

न यावन्नो राजा समरभुवि फौरव्य-वलव—

त्कवन्धानां नृत्यैरनुभवति नेत्रोत्सवसुखम् ॥

अस्त्येव किञ्चित् कविकर्मलाघवं यद् विरोधाभासेऽपि अविरोधि भवति
रससिद्धेः । अपि च वराहवर्णने—

कुद्दालीयति सान्द्रकन्दपटले, बाढं कुठारीयति

स्कन्धाग्रेषु, परश्वघीयति शिखाशाखासु सम्पातिनी ।

दंष्ट्रैयं विकटाफितेः प्रतिपदं मार्गद्रुमद्रोणिषु

ऋरऋरपरारक्रमप्रणयिनी किं किं न सम्पद्यते ॥

इति नामघातूना प्राचुर्येऽपि प्रासादिकता नैव हीयते ।

अपार्थाधीनामेव कामावाप्तिमुद्दिशन् वत्सराज इमं व्यायोग विरचित-
वान् । अत एवायं वीररसमेव प्रधानीकृत्य प्रस्तावयति—

येनोत्तमिमत-दुर्मन्दाद्यत्तनुच्छत्रस्य दण्डायिनं
यत् प्राप्यापुष्पमङ्गनापि दनुजद्वंसं चकाराम्बिका ।
यद् दृष्ट्वैव विद्वीजसो लिखिनवद् दम्भोलिरासीत् करे
चन्द्रार्धभरणस्य तद् भगवत शूल शिवायास्तु व ॥

कपूरचरितभाण

कपूरचरितनाख्यो भाणो वत्सराजस्यापरा कृतिनीलकण्ठयात्रामहोत्सवे
समवेतानां विदग्धरसिकानामभिनाप्युत्तममध्यनीयत प्रातःकाले । अत्र
विदेशादागतस्य कपूरकर्म्यं नाम धूर्तस्य चन्द्रमन्त्रेण सहायाप आकाश-
भाषितरीत्यावजित । छद्मप्रपाप्सारेणैव मेहान्ति कस्यसि काम-राम विष्णु-
प्रमुखा देवा अपि साधयैचक्रे । इति धूर्तस्योपहिमान् स्तुवन्नेवाकी
घृतशालामभिद्रजन् कपूरकं स्वन्दनकेनाभिमुष्वापातेन चन्द्रमन्त्रेण
पम्पितस्य ते मुखमपि न द्रष्टुमीहे, किमिव त्वमोमप्युदिवनमनुपस्थितो
घून छलयमोत्युक्तो दारिद्र्योपहृतत्वान्नागन्तुमुदसहे इति प्रमुवाच । विलास-
वत्या भमसिन-स्वनुमनीमाल्यस्य किं ते हीयते ? इति चन्द्रनकेन प्रेरित
कपूरकं क्रोडगता वीणा दशयन्नवोचत्—

अनया वादिनया मे प्रिया गायति—

रतिरमणप्रियमुहदा शशाङ्कसुभगेन निवृत्तिकरेण ।
कपूरकेण विद्योपो भगवति रक्षाणि मा भवतु ॥१०

अथ च पीनपुन्येन घृते दत्तपराजया विलासवती समाश्लेषणम-
जेषमिति, इयं विलासवती चन्द्रमसो व्याजेन मामुपालभत इति च सौभाग्य
स्वमुख-कन्दरेण बहिर्गमद्यामो भूयिष्ठ स्वाचरितपूर्वं घूर्ताचार वर्णयितुमारम्भे ।

कविकर्मकौशलमलङ्कारनैपुणीमनुष्यद्वि । सा च वत्सराजमुनुरघ्वनी
चकास्ति । यथा—

इहास्ति नूनं तुहिनाशु-बिम्बे कलङ्कधूमानुमितो हृताश ।
अस्याशुपुर कथमययासौ ज्वालावली-डम्बरमातनोति ॥१२

अनेन भाणेन कविर्घूर्तवञ्चनाजालादात्मानं रक्षितुमुपदिशति लोकम्—

उत्सङ्गे सिन्धुभर्तुर्वसति मधुरिपुर्गाढमाश्लिष्य लक्ष्मी—
मध्यास्ते वित्तनायो निधनिवहमुपादाय कैलासशैलम् ।
शुकः कल्पद्रुमादीन् कनकशिखरिणोऽघृत्यकामु न्यघासीद्
घूर्तेभ्यस्त्रासमित्थं दधति दिविपदो मानवाः के वराकाः ॥

रुक्मिणीहरणेहामृगः

वत्सराजस्य कृतिरेपा रुक्मिणीहरणाख्य ईहामृगो वर्तते । विरला एवेहा-
मृगा लभ्यन्ते । भासस्य प्रतिज्ञायौगन्धरायणमीहामृगो निगद्यते कैश्चिन्न
सर्वसम्मतिं दधाति । शास्त्रे पूदाहूतारते न प्रावाश्यमायान्तीति वत्सराजरथेयं
कृतिर्महत्त्वं भजते ।

हरिवंशपुराणे भागवतादौ च कथानकमिदमीहामृगोपयुक्तमेव वर्तत
इति तत एवादाय वत्सराज ईहामिमां रूपयति । मूलकथायां सुबुद्धि-सुवत्सला—
गरुडादीनि पात्राणि चित्रप्रकरणं च विनियोज्य स्वयंवर-गन्तुकामानां राज्ञां
यात्रावर्णनं च प्रकल्प्य नवतामभिनयोत्कर्षं च सम्पादयति कविः ।

एकोक्तयो, निरर्थं कघटनागुम्फनेन अर्थोपक्षेपवैश्च रूपकमिदं बृहदी-
कृतम् । काव्य-योजनालोभोऽपि वत्सराजं विस्ताराय प्रयोजयति । यदि
काव्यसौष्ठवमुन्मीलयितुमेवाग्रहर्त्सहि साफल्यं भजत्येव कविः । यथा गरुडः
शक्तिं विकल्पते—

पक्षानिलैः प्रसममम्बु निधिं धुनोमि
त्वं चेदधोभुवनजिष्णुतयोत्सुकोऽसि ।
उत्कण्ठितोऽसि यदि तेषु तदानयामि
तानिन्दुशेखर - विरञ्चि - पुरन्दरादीन् ॥४.२१

त्रिपुरदाहं डिमः

वत्सराजस्य चतुरङ्कोज्यं डिमस्त्रिपुरदाहं रचितपूर्वस्य कस्यापि डिम-
स्यानुपलब्धेरैतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वं भजते । पौराणिकं कथावस्तु दृश्यरूपेण
प्रणयन् देवानां संघवद्धं प्रयासं निवधन् नारदादीनि कपटपात्राणि कपट-
त्रिपुरीं च ग्रथयन् कविः तात्कालिकीं रुचिं राजनीतिकीश्च स्थितीरनुवदति ।
दशम्यां शताब्द्यां राजसंघं निर्माय घञ्जेन यथा सुबुक्तगीनः पराभूतस्तथा
देवा अपि संघशक्त्या त्रिपुरं विजेतुं प्राभवन्निति ।

नाट्यशिल्पमधिकृत्य केचन विभेषा परिलक्ष्यन्ते । यथा त्रिपुरदाहस्य प्रथमयोरङ्कयोरधमपात्रद्वयवृत्तोऽर्थोपक्षेपको विष्कम्भकनाम्ना दर्शित । शास्त्रदृशा तेन प्रवेशकेन भाव्यम् । रङ्गमवतरिष्यत पात्रस्य पूर्वसूचना केनापि व्याजेन ददत् कवि पूर्वनाट्यकारानतिशेने । अत्र चूनिकामिर्माविभूत-घटनाना सूचनापि भूयसी कृता । कपटपात्राणा कूटनारद-ब्रह्मादीना प्रयोग किमपि औत्सुक्यं वर्धयन्तीमभिख्या तनोति । तृतीयेऽङ्के सर्वतापो दानव आग्ने-यास्त्र प्रयुक्ते । तन्निवर्हणाय कुमारेण वाणवर्षा तन्यत इति रंगे युद्धाभिनयो सविशेष एव । किं च स्वप्नशकुनादय पूर्वसूचनायै प्रयुक्ता नव्य तत्त्वमेव । छायात्रिपुर्या कूटत्रिपुर्या वा समायोगेन छायानाट्यत्व स्पष्टमेव शोभते । हिमालयोऽपि मानवस्वपो भावते । यथा,

अहह किमिह कुर्मो नायकस्यामराणा
कुलिश-दलित-पक्षा पङ्कजो यत् कृता स्म ।
असम-चय-भराद्या स्वैरमुड्डीयमाना
विभूत दनुजसायं खेचरं चूणयाम ॥ १ ३५

समेया राज्ञा सध एव विजालीयेषु जयिनी श्रियमधिकरोति, नैक कोऽपि प्रभुरिति सामयिक सन्देश दधाति कवि —

वैकुण्ठ पद्मजन्मा त्रिदशपरिवृद्ध पावक प्रेतनाथो
रक्षो वारामघीश पवनघनपतो भूर्ध्वद्वी कुमार ।
धर्मं शेषाद् विराजावहमपि तरल योद्धश कौतुकार्यो
मामेवैक किमित्यं त्रिपुरवधविधौ श्लाघते नारद त्वम् ॥ ४ २२

हास्यचूडामणिप्रहसनम्

अङ्कद्वयात्मक वत्सराजस्य हास्यचूडामणिप्रहसनमनुत्तमा कृतिर्भगवदञ्जु-कीयादनन्तर प्रशस्तिमर्हति । नीलकण्ठयात्रोत्सवे प्रभातवेलायामस्याभिनय परमद्दिदेवेन कारित । प्रहसनकथानुसारेण कपटकेलिर्नाम वाराङ्गनामाता प्रातरुन्विता चेट्या तद्रात्रौ चिरसञ्चितमाभरणराशि चोरेरपहृतभूचे । न द्वार-मनावृतकपाटं न च भित्ती सन्धि कथं केन चोरितमिति चिन्तयमाना सा कल्पयति—दुहितुरनुरागभाजनेन कालकरण्डेन नाम द्यूतकरेणेद चौर्यं कृतं भवेदिति । ततो जीर्णोद्यानमठमधिवसन्त जानराशि स्तेय-रहस्य ज्ञानायानु-चरेण मुद्गरकेण सार्धं गता । मुद्गरकश्च तद् द्यूतमाकर्ण्यविदत्—

जाणताण समकथ पाअरलोभ्राण मुसदि सव्वस्स ।
हेताए अम्हं षम्भे बंधेहि चोरो अबए सरित्ते ॥

इति तौ मठमधिगतौ । मठान्तरे ज्ञानराशि पुरुषद्वयेन विवदमानं
दृष्ट्वा मुद्गरकस्तमध्यापयन्तं प्राजानात् । प्रतीक्षमाणी तौ श्रुतवन्ती—

ज्ञानराशि—श्लोकद्वयं कण्ठगतं कृतं कञ्चित् ?

शिष्य—ज्ञानराशे, न कण्ठगतमेवापितु तदुदरमधितिष्ठतीदानीम् ।

ज्ञानराशि—किं मां नामग्राहं ब्रवीषि ?

शिष्य—किं भवतो नामग्रहणमपि पातकम् ?

ज्ञानराशि—रे रे मूर्खं, गुरोर्नाम न गृह्यते ।

शिष्य—तत् किमिति पवंतानां नाम गृह्यते ? ते तु गुरुतमा ।

अथ शिष्य श्लोकं पठति स्म—

आलोष्य सर्वगात्राणि विचार्यं च पुनः पुनः ।

इदमेकं तु निष्पन्नं ध्येयो नारीजनः सदा ॥

नमस्ते पाण्डुरैकाक्ष नमस्ते विश्वतापन ।

नमस्तेऽस्तु मृपाकोश महापुरुषकूर्चक ॥ १.११-१२

पाण्डुराक्ष इति स्वस्यैव परिहासं मत्वा गुरु शिष्य ताडयितुमुद्यतः ।
दुर्भाग्योपहता अध्यापकाः स्वतो मेधीयांसं शिष्यं न सहन्त इत्युक्त्वा ततोऽप-
सरन् शिष्यः कथंकथमपि गुरुणा शमितः श्लोकानां परुषाक्षराणां रटनमुपेक्ष्य
केवली विद्यां दातुं निवेदयामास । अशुभेयं केवली विद्येति कृताभिप्रायो
ज्ञानराशिस्त्वाच—

दिव्ये शुद्धिकृता व्यलीककयनाञ्चोरेण तातो हंतो

आता मे विननाश कालफणिना दष्टो निधानं खनन् ।

युद्धज्ञान-विपर्ययान्नुपतिना हन्तुं समाकांक्षितो

जातोऽहं भगवानियं कुलरिपुविद्या हि नः केवली ॥ १.१७

तथापि ते केवल्या रहस्यं वदामि—

किं वाग्भिन्निकपो हि नः फलमिति स्याद् गूढगर्भग्रहः

प्रश्नेष्वविलमुत्तरं विरचयेन्न व्याहरेन्निर्णयम् ।

सिद्धं कार्यमवेक्ष्य निश्चितमिदं पूर्वं मयासीदिति

स्फारं स्फारमुदीरयेदुपचरेत् कञ्चिन्मृपासाक्षिणम् ॥

इति दिशा प्रवर्तते कथानकं प्रहसनस्य ।

हास्यचूडामणि-प्रहसनं परिगणितेषु संस्कृत-प्रहसनेषु चूडामणि चुम्बन्-

नामसार्यक्यं दधति । शृङ्गाराभासोऽन्तः सलिल इव प्रवाहो न क्वापि हास्यरस-
मतिशयानो मर्यादामतिक्राम्यति । इदं च रूपकं लोकस्य दुष्टप्रवृत्तिमलानां
भाण्डमिव स्फोटयन् कलुषं पुरत एव स्फारयति । क्वचित् क्वचिदेकोकयो-
मतो हरन्ति यथा मदनसुन्दरी कामावेशवशीकृता वदति—

भुञ्जता सहकारकोरकत्रिय प्राणन्ति पृथग्धया
कण्ठं क्वचित्तयोयिना नव-कूट-शब्दाग्निना दह्यते ।
धीखण्डानिल-कालकूट-पवनेर्मुच्छन्ति नेना तना
धिद् मृत्योरसमर्थना स्मरशरैर्विद्धापि जीवाम्यहम् ॥

समुद्रमथन-समवकार

वत्सराजभ्याङ्कुत्रयप्रथितं समुद्रमथननामा समवकारकोटिक प्रथम
रूपकम् । परिमर्दिदेवस्य परितोपायैष प्रत्यूषेभ्यनीयत । कथानकं तु पुराण-
प्रसिद्धमादाय कविना रूपकापिनम् ।

देवा अरुराश्च समुद्रमथनेन भूमिष्ठा रत्नोपलब्धिं सम्भाव्य ब्रह्मा-हरि-
हरैः सम्मन्त्र्य मन्त्रेण मन्यनीकृतेन प्रात्रामन्त यथाविनियोगम् । विष्णुपत्नी
समुद्रपत्नी लक्ष्म्यारिचित्रं विष्णु तस्य च ता दशयिन्वा परस्परेण स्मृत्नीयता
निनाय । जलकुञ्जरमाणा लक्ष्मी रत्नाणीं पूजयितुं नज्जाघृतिभ्यां समुद्रा-
दुज्जगाम । अचन्ती च मा गाथा पपाठ —

तह अचिचिदा सि पचदि लच्छीए विविहकुमुममात्पाहि ।
अचचेदु त्प्र पमात्रा अह क्कह मअणकमलेहि ॥ ११०

इत्यनन्तरं परिचरेणापिते चित्रे सा कृष्णमपूजयत् । ततो बान्धावक्रेणा-
न्धीकृन्दशादिशा वृक्षानुत्पाट्य नभो नयता भीषिना लक्ष्मी सागरोत्सग गता ।

अथ वृत्ते मन्यने लक्ष्मीविष्णुमभिः, अमूनममुरानभिः, विपं च जिवमभि
वृत्तम् । नाम्ना मोहिनिक्का कपटकामिनीरूपो हरिरमुरान् प्रवञ्च्य नुष्ठा
ग्रहीतुं गरुडेन निपुणिकानाम्ना मद्ययानुयातो ययो । तत्र च वनि कुजम्भेन
परिचरेण मद्धितीयं प्राप्तं । कामिनो ता प्रेक्ष्योत्कमना स निपुणिकमा सूचित —
लक्ष्म्या इयं स्वमेति । पुनश्च ता स्वप्नदृष्ट युवान प्रत्यासक्तानमवोचत् —

अग्धादि क्कणअं का अंपदि का मलअंघवह ।
का जीविदे सतया कलअट-कूट मृणि मुचद ॥ २३

किञ्च, त्वामेव ननु सा स्वप्ने ददर्शति च निशम्य वले रागोऽवर्धत ।
 अत्रान्तरे सुधाप्राशनायाहूतो वलिः । तत्र शुक्राचार्यो वलेर्मुखात् प्रणयवृत्तं श्रुत्वा
 तं सम्यक् प्रोत्साहितवान् । नेपथ्ये तावदेव श्रूयते स्म - युद्धे दानवाः सर्वे
 पराजिता देवैर्दिशो नीताः, समुद्राच्च लब्धं रत्नजातमाच्छिद्य स्वायत्तीकृतमिति ।
 आकर्ण्य च वलिः सुधाकुम्भं मोहिनिकायां निक्षिप्य देवान् विजिगीषुः स्वसैन्यान्
 सर्वांश्च सहायानामन्त्रयां वभूव । सा मोहिनिकां संप्रणयमुवाच—

पीयूषमेतद् दधिते गृहाण
 त्वमेव पीयूषमिदं वृथा मे ।

सम्पूर्णकामा फतिचिन्मुहूर्त—

भवं प्रिये, यामि रणोत्सवाय ॥ २.१२

इति कलशमादाय सा द्वित्वाणि मुहूर्तानि त्वां प्रतीक्ष्यानागते त्वयि
 निरुपायमिदं शरीरमग्निंसात् करिष्यामीति तं सान्त्वयां वभूव । गते वली
 विलम्बिते च तत्प्रत्यागमने मोहिनिकाग्निमाहूय कृततत्प्रवेशनिश्चया वभूव
 शुक्राचार्येण प्रत्यागमिष्यन्तं वलिं प्रतीक्षितुमुक्तापि मैवं वदाचार्य, इति
 ब्रुवती प्रवेशं च नाटयन्ती प्रविलुप्ता । शुक्रोऽशोचत्—

धिग् धिक् सुधां वाधि-विलोडनोत्थां धिग् धिक् च तद् दुर्लभ-वस्तु-जातम् ।

किं नाम नाप्तं दनुज-प्रवीरैः—वैकुण्ठ यत् त्वं महिलोकृतोऽसि ॥ २.१६

ततः शुक्रः शिवरूपमात्मनो विधाय विष्णुं प्रति प्रावोचत्—

कृष्ण कृष्ण विलीयन्ते समाङ्गानि विषोष्मणा ।

देहि देहि तदेतन्मे पीयूषं किं विलम्बसे ॥ ३.७

इति शृण्वन् भगवति शिवे कः कालकूटस्य प्रभाव इति विमृशन् ध्यानेन
 शुक्रं कपटशिवरूपं जानन् निर्भर्त्स्यपिसारयामास हरिः ।

अथ समुद्रः शिवेनानुज्ञातो विष्णवे लक्ष्मीं कौस्तुभं च, वरुणाय वारुणीं,
 सर्पेभ्यो विषमग्नये च पीयूषं विभज्य ददौ ।

प्रसन्नराघवम्

सप्ताङ्कस्य प्रसन्नराघवस्य नाम नाटकस्य कर्ता जयदेव पीयूषवर्ष-
कवीन्द्रोपाधिभूषित स्वकृतेश्चन्द्रालोकस्य कृते ख्यातिं बहूस्त्रयोदश्या स्त्रीष्ट-
शताब्द्या प्रादुर्बभूव । सिंहमूपाल (१३३० ई०) स्वकीये रसार्णवसुधाकरेऽस्या-
वतरणद्वयं संगृहीतवान् ।

अत्र रामविवाहात् रामायणी कथा रावणविजयपर्यन्तं
विलसति ।

प्रत्यङ्गुमङ्गु रितसर्वरसावतारं नभ्योल्लसत्कुमुमराजिधिराजिबन्धम् ।

धर्मतरायुमिव वक्रतयातिरम्यं नाट्यप्रबन्धमतिमञ्जुलसविधानम् ॥

—इति स्वयमुद्गिरन्नपि जयदेवो नैव स्वकीये नाट्यप्रबन्धे निर्वाहगन्ध
बध्नाति । काव्यबन्धाग्रहो न हृदयग्राही भवति दृश्यकाव्येषु, नापि कार्यव्यापार-
मनादृत्य पाठमात्रेण घटतेऽभिनय-नीति । यथा शिवघनुपि स्वबलपरीक्षमाणो
बाणो रङ्गमनवतार्यं मञ्जीरकभाषणेनैव सदब्ध —

बाणस्य बाहुशिखरं परिपीड्यमानं नेदं धनुश्चलति किञ्चिदपीन्दुमौले ।

कामातुरस्य वचसामिव सविधाने—रम्ययितं प्रकृतिचारं मनसतीनाम् ॥

प्ररोचनापराणि वाक्यानि निर्गन्ध्यं निर्गन्ध्यत्वं निगूहयति कवि । यथा
कुब्जको वदति—“कथमयं मासस्तवकोऽपि पुनः सीभाग्यलक्ष्म्या उपघान-
गेन्दुकः” इति । इयं च परिहासवृत्तिः कविमसंबुतलोभं चकासयति । यथा
परशुरामो राममाशिषां सर्वधर्मयति—

इयं चास्तां युष्मच्छर-शमित-सङ्कोशं शिरः

भितोत्सङ्गा मन्दस्तुर नरभुजङ्गा त्रिजगती ॥ ४४८

वीणावासवदत्तम्

महानाटकप्रायमष्टाङ्कान्तमुपलब्धं वीणावासवदत्तं केन कदाच्यदिति
न सुनिश्चितम् । बल्लभदेव षड्विंशत्यां शताब्द्यां स्वकृतौ सुभाषिताबलो
वीणावासवदत्तस्य नान्दीमुदाहरति । ततः प्राचीनतामेवास्य सूचयति । द्वादश्यां
शताब्द्यां रामचन्द्रेण रचितस्य नलविलासस्य नायकयोः समागममनुहरति
वीणावासवदत्तमिति ततः परस्तात् त्रयोदश्यां शताब्द्यामिदं रचितं भवेदित्यनु-
मीयते । स्यादेतत्—गर्भनाटकं व्यक्तिद्वैधमौत्सुक्यसातत्यमित्येवमादि वीणा-

वासवदत्तं परां कोटिमाटीकयति । भासस्य रूपकेषु वा मुद्राराक्षसे वा न तथा वस्तुविन्याससामञ्जस्यं गाढनाट्यवन्धनैपुण्यं च पश्यामः ।

अत्र कथानुसारेणोज्जयिन्या राजा प्रद्योतश्चित्रमण्डपे मन्त्रिणं शालङ्कायनं सूर्यदत्तं वसुवर्माणं भरतरोहतकं च समेत्य स्वप्नमकथयत्— शिवो मम दुहितुर्वासवदत्तायाः सर्वगुणगणालंकृतेन राज्ञा विवाहं भाविनमसूचयत् । वसुवर्मा वत्सराजमुदयनमेव तथा योग्यं निवेदयामास । अभिमानिने तस्मै न कन्या देयेति प्रद्योत उवाच । तस्य गर्वोऽपनेयः । तमत्र निगृह्यानीतं परीक्षेत भवान्— के वा गुणा अवगुणा वेति भरतरोहतकस्य मतमभूत् । हस्तिनो ग्रहीतुं वत्सराजो वनाय प्रस्थित इति विदितवृत्तः शालङ्कायन एव तत् सम्पादयितुं राजा नियुक्तः ।

आखेटको वत्साधीशो यमुनातीरस्थं शिलीन्ध्रकवनं प्राविशत् । तन्मन्त्री यौगन्धरायणः कार्यतः कौशाम्ब्यामेव विलम्बितः । सैन्याध्यक्षो रुमण्वान् पुलिन्दान् शमयितुं व्याघ्रवनं गतोऽभूत् । यान्त्रिकं नीलगजराजमारूढे शालङ्कायने सचतुरङ्गसैन्ये तत्रायाते राज्ञः प्रद्योतस्य चरो वत्सराजं संगम्य सालवने योजनद्वये भ्रमन्तं नखदन्तवर्जित नीलं गजराजं प्रति सूचयामास । विष्णुप्रातं मन्त्रिणं तत्रैव विहाय नीलगजं ग्रहीतुमुदयनः प्रहरशेषेऽहनि सालवनं प्राप्तश्चरेण नीलगजो दर्शितः । पटहादिकं वाद्यमानं श्रुत्वा कृतकं च गजराजमकलय्य प्रद्योतसैनिकान् पुरतो निभाल्य निग्रहीष्यमाणमात्मानं विचिन्त्य वीणामीपगायकाय समर्प्य युद्धाय समुद्यतः ।

ततो वत्सराज-शालङ्कायनौ क्लृप्त-वार्ताचर्यायां निष्फलायामयुध्यताम् । सर्वेषु वत्सराजसैनिकेषु पराहतेषु विक्षत उदयनो निगृहीत उज्जयिनीमानीयत । सांस्कृत्यायन्याः परिव्राजिकायाः पत्रेण हतशेषेण वत्सराजसैनिकेन हंसकेन च निवेदित-वृत्तान्तो यौगन्धरायण उदयनस्य मरणं प्रति डिण्डिमघोषमकारयत्, स्वयं च क्लृप्ताक्षरवद्धं पत्रं रुमण्वते प्रेष्य मन्त्रवद्धदृष्टीनां जनानां समक्षमात्मनोऽग्निपातं नाटयित्वा भृशं निगूढ उज्जयिनीं गतः ।

आपन्नविक्रवां कौशाम्बीं पाञ्चालाधीश्वरो हस्तगतविभवां चकार । युद्धात् पलायनमभिनीय रुमण्वान् आ कौशाम्ब्या आ चोज्जयिन्याः स्वसैनिकान् कृपिकर्मादिव्याजगूढान् सर्वत्र नियोजयामास । अन्तर्भेदकुशलो यौगन्धरायणो मायाच्छन्नस्वरूप उज्जयिन्यां चारेण सह वसन् विशाखेन सेनानायकेन प्रतिपालितानां सैनिकानां पञ्चशतीमाज्ञाप्रतीक्षापरायणान् स्थापयति स्म । प्रद्योतस्य प्रियं गजराजं नलगिरिं च तथोपधैर्मत्तमकारयद्, यथा सोऽतिक्रान्तसकल-

वन्धनोपायो राजपथे निरातकं घावन् सकलं पौरजनं गतागतव्यापारेषु
निखिलेषु च कार्यजातेषु निरुद्यन् मातङ्गु गृहपुहानिलीनमकाशयत् । उदयन
एव केवलस्त वश्यतां नेतुं प्रभरिति विज्ञापितोऽवन्तिनाथस्तमेव गजमाधिरुह्य
जात्वसो पलायेतेति शङ्कमानो निग्रहीतुं दशमाह्वी सैन्यानां नियोजयामास ।
इत्येवमुदयन एव नलगिरिं वशीकर्तुं दत्ताधिकारो बभूव ।

वीणा शिक्षणे वासवदत्तायै न कतमापि वीणा रोचते स्म, इति पितरौ
चिन्तापरावभूताम् । पतिरेवास्ये वीणा सम्प्रदास्यतीति पितुरभिमतमासीत् ।
अत्रान्तरे कञ्चुकिनानीतामुदयनस्य निग्रहावसरे प्राप्ता वीणामवलोक्य
वासवदत्ता म्नेहाधीनहृदया तत्पिताकथयत्—तुभ्यमेवेयमानीतेति । नलगिरिं
वशीकर्तुं मियमुपयुज्येतेति कञ्चुकीं तामाराय गत । कोऽयमुदयनो नामेति
पृष्टवती राज्ञी राजा प्रत्युवाच वीणाया अस्या असावेव पतिरिति । तदाकर्णं
यन्ती राजपुत्री तस्मै म्नेहिनी सजाता ।

राज्ञी राज्ञा सूचिता—मृगयाव्यसनाद् विमोचयितुमहमिमं निगृहीत
वान्स्मि । वातायनेन यत्पराज गच्छन्त पश्यन्ती वासवदत्ता तदायत्तचित्ता
बभूव । ता चावलोकयासावचिन्तयत्—

सत्नेह सवित्तस सद्ग्राह सेद्भित सविभ्रान्तम् ।

दृष्टि निपातयन्ती मयि स्थिताप्रे मणि स्निग्धा ॥ ४ २२

पित्रोर्मुखाद् वासवदत्तेति नाम श्रुतिनिपीत कृत्वोदयन 'वासवेन विना
कोऽन्यो दद्यादेनाम्' इति पदनिष्पत्तिं प्रति व्याकरणं संस्मार—'वासवा
देयादिति वासवदत्ता' इति । तस्य दृशा सा हि—

अमृतसमयीव हृद्यभावा—इतिमवनीयतया सुरामयीव ।

शक्तिहरणमयीव कान्तिलवण्या कुवलयरेणुमयीव सौकुमार्यात् ॥ ४ २३

प्रशस्त वीर्योऽसौ प्रद्योनेन मनसि पुत्रीकृतोऽपि तदजानन् हस्तिना तेन
वामवदत्तया सह पलायितुं कृतं निश्चय उदयनो विक्षिप्तवेपेण यौगन्ध-
रायणेन पञ्चभिः स्वसैनिकशतैः कृतमाह्वोऽपसर्तुं सूचितावसरोऽपि सम्प्रात
श्रान्तोऽस्मि प्रतीक्षस्वेति निगद्य तत्रैवारमत । अथ प्रथमेन प्रणयज्ञञ्जावेगेन
पतनोत्पतनधूर्णनाकुलहृदया वासवदत्तामस्वस्थशरीरा पितृभ्यां भूताविष्टा
मत्वा साकृत्यायनी समञ्जसयितुमाहता । देवकुलं नीत्वा सा समन्त्रोच्चार
देवावेशमात्मनि दर्शयन्ती तामुपगम्य मनोरथस्ते प्ररथिष्यत इत्या

श्वासितवती । पश्चात् राजानं तां गन्धर्वगृहीतामावेद्य 'गन्धर्वाचार्य उदयन-
स्तुम्बरोः शापेन मनुष्यतां गतः, तत्समीपे गन्धर्वा न प्रभवन्ति' इत्युपायं च
प्रशस्य सा वत्सराज स्वतन्त्रं कारयामास ।

तत उपचितवात्सल्यस्य प्रद्योतस्य सद्यमु लब्धबहुमान उदयनो विदूषक-
मेकदा नाटकमेकं प्रयोजयितुं प्रोक्तवान् । तत्र यौगन्धरायणः सूत्रधारस्य,
सांकृत्यायनी नट्याः, उदयनो नायकस्य, वासवदत्ता च नायिकायाः पात्रतामभि-
नेष्यन्तीति विदूषकस्तद् योगन्धरायणस्यानुमतं विज्ञाप्य नायिकया सह
नर्तनेच्छां प्रकटयामास । पाञ्चालराजेनारुणिनाधिकृतां च कौशाम्ब्रीमनूचयत् ।
अथ भर्तरोहृतकोऽधिगम्य प्रद्योतो भवता गान्धर्वविद्यां शास्यमानां वासव-
दत्तामिच्छतीति निवेदितवान् । ततः कन्यान्तःपुरं प्रविष्टाः सर्वे । उदयनश्च
वासवदत्ताया अन्तःपुरं भूपयन् गान्धर्वं शिक्षयति स्म । सांकृत्यायनीसमुप-
स्थितौ प्रथमं वीणां वादयन् राजा संगीतकमारभत—

चतुर्दधि-जलाम्बरां परां फलभर-पिञ्जर-शालि-भालिनीम् ।

त्रिरभवत् नृपो हताहितां हिमगिरि-विन्ध्य-पयोधरां धराम् ॥ ७.६

हृविपा कृष्णवर्मेव वीणाशिक्षणेन प्रणयोन्मादः सानुदन्धमवर्धत ।
विदूषकः सुहृदमाचार्यं घोषयित्वा वासवदत्तां तस्य भाविनीमाचार्या सम्भाव्या-
नृत्यत । वासवदत्तायाः पारितोषिकाङ्गुलीयकात् प्रतिमोदकान् ग्रहीतुकामाय
तस्मै मोदकान् प्रदाय नायिकाङ्गुलीयकं स्वीचकार । तेन स्पृष्टेन प्रियास्पर्श-
मुखमनुभवन्नसौ चिन्तितवान् प्रणयव्यतिकरोऽयमनुमतो यदि नाम प्रद्योतस्य न-
स्यादिति स कामजनितमवसादं च गोपायितुं विदूषकेण नर्मदया नाम
बन्धक्या सह स्वप्रेमव्यापारं प्रचारयामास, तस्यै चोपायनानि प्रेषितवान् ।
चेटीमुखात् तद् विदित्वा वासवदत्ता तत्प्रियस्यैव लेखमाहरन्तीं सांकृत्यायनीं
पृष्ट्वा रहस्यमजानात् । उदयनो हि सांकृत्यायनीं यमुनाहृदे निमज्जन्ती-
मरक्षदिति सा राजे सदाशयास्ति । राजा तु प्रयोजनवशादेव नर्मदायां
प्रेमाम्बिनयं दर्शयतीति सान्त्वयित्वा सा नायिकार्यै पत्रमपितवती । तत्र च
लिखितं पद्यद्वयमभूत्—

दृष्ट्वा यदा त्वमुद्राल-समान-वस्त्रे नष्टा तदाप्रनृति मे क्षणदा मुनिना ।

सर्वेष्वमूदरतिरेव मनोहरेषु जातं निदाघदिवसैः श्वसितं समानम् ॥

दहति मदनवह्नि स्नेहहृद्यो मनो मे
 प्रतिवचनजलेस्त साधु निर्वापय त्वम् ।
 वरतनु तव शय्या वेश्मदाहेरुपेक्षा
 भवति हि सुदति त्वा तेन विज्ञापयामि ॥ = ६१०

इति प्रकाशितमष्टमाङ्कान्त कथानकम्--

उदयनवासवदत्तयो कथा भासेन प्रतिज्ञायोगन्धरायणे स्वप्नवासवदत्ते
 चादायोत्कर्ष गमिता । कालिदासेनापि 'उदयन कथाकोविदान् ग्रामवृद्धान्' इति
 तस्या लोकख्यातिमुररीचक्रे । वीणावासवदत्त तामेव परम्परामनुसन्धदभि-
 नयमयेन नाट्यविन्यासेन मवादाश्च कार्यव्यापार समर्थितान् विधायोपनिबद्ध-
 मित्यनुत्तमं कौशलम् । अयमपरो विशेषो यदिद् कूटघटनाभिरोत्सुक्य कौतूहल
 च जागरयत् स्वान्त तन्मयीभाव नयति ।

पारिजातमञ्जरी

मालवेषु धारावास्तव्यस्य मदनकवे पारिजातमञ्जरी चतुरङ्गा नाटिका
 विजयश्रीरित्यपि प्रसिद्धाङ्कद्वयावशिष्टा धारानरेशस्य भोजस्य सरस्वती
 मन्दिरे समुत्कीर्णा वर्तते । । शोषी द्वावङ्गौ कुत इति न ज्ञातम् । अर्जुनवर्मणा
 भोजवश्यस्य प्रशस्तये १२१३ ख्रीष्टाब्दमभित इय नाटिका रचिता । तत्रैव
 वर्षेऽस्या अभिनयोऽभूदित्यपि प्रायावाद । मदनो गौडदेशे कविराजो बभूव ।
 बालसरस्वतीनि स उपाधि दधार । मदनेन कृतमर्जुनवर्मणस्ताम्रत्रय १२११,
 १२१३, १२१४ ई० वर्षाणामुपलभ्यते । एतेन प्रमाणीभूत मदनस्य नाटिका-
 कर्तृत्वम् ।

नाटिकाकथानुसारेण सग्रामधुरि गुर्जराधिराज जयसिंह विजयेनाभि-
 भूय द्विपेन्द्रमारुढो राजाजुनवर्मा देये पुष्पनिचयेनावकीर्णो वक्षसि निपतिता
 पारिजातमञ्जरी दृष्टवान् । तेन स्पृश्यमानैव सा सर्वाङ्गसौभगकान्तकलेवरा
 कुमारी समभूत् । नभसि चाशरीरिणी वागुत्थिता—

मनोज्ञा निविशन्नेता वल्गुणां विजयधियम् ।

सदृशो भोजदेवेन धाराधिप भविष्यति ॥ १६

इति श्रुत्वा राजा ता कञ्चुकिन कुमुमाकरस्य हस्ते न्यासीकृतवान् ।
 धारागिरिमधिवसन् भार्यया वसन्तलीलया सद्वितीय कञ्चुकी प्रमदवनमपा-
 लयत् । अर्जुनवर्म-पारिजातमञ्जर्यां प्रणयव्यापारस्तन्नावर्धत । पौरेषु वासन्ति-
 कोत्सये व्यापृतेषु पत्यै देवी राज्ञी सर्वकला वसन्तस्य प्रथमा मञ्जरी दत्तवती ।

कुमुममञ्जरीति नामग्राहेण विदूषकेण स राजा पारिजातमञ्जरीं स्मारितस्तामेवा कामयत ।

ततो मृगमद-सिन्दूर-पाटीरक्षोद-घनसार-मिश्ररागरञ्जिते हिन्दोलक-
रामन्दोलितदशदिशि चैत्रोत्सवे राजे सिन्दूरमर्पयन्ती महिषी माधवीसहकार-
योरुद्वाह अद्यैव सम्पादनीय इति स्मरतिस्म । अथ तत्र विवाहमङ्गलोत्सवे
पारिजातमञ्जरीदर्शनोत्कण्ठाकुलमानसो विदूषकेण सह स्वाभिलापमालपन्
देव्यै दाक्षिण्यं दर्शयितुं गतः । तत्र च राजदर्शनकृतमर्ति निगूढं स्थितां पारिजात-
मञ्जरीं तत्मखी पालिका एवं स्थापितवती, येन सा देव्यास्ताटङ्के नायकेन
दृश्येत छायाद्वारेण । तां राजादर्शत् । दृष्ट्वा च स तामवर्णयत्—

उच्छ्वासि स्तनयोर्द्वयं तदपि यत् सीमाविवादोत्सवणं

लोलोल्लेखि गतं तदप्यनुपमश्रोणिश्रिया मन्वरम् ।

दीर्घं दृग्गुलं तदप्युपगतं लास्येन किञ्चिद् श्रुवो—

रेतस्यास्तनुमध्यमं विजयते सोमाग्यवीजं वयः ॥ २.५१

तदनन्तरमन्याहितमनस्कं प्रवञ्चनाञ्जितावस्थानं राजानं परिजाय
देवी मानावेशं गता ततोऽपामरत् । नायिकापि दूरं गता । 'यद् भूतं तद्
भूतम् । भवानिह नवप्रेयसीमेव सम्भावयतु इति वदता विदूषकेण निर्दिष्टमार्गो
राजा मरकतमण्डपं गतः । तत्र राजा पुष्पाणि पुनः पुनरवचित्य नायिकाया
उपरि प्रक्षिप्तवान् । पुष्पप्रक्षेपमोहं गता सा वाणैरवकिरन्तं पञ्चवाणमेव तं
मन्यमाना सख्या प्रतिबोधिता—नासी पञ्चेपुः साक्षात्ते प्राणप्रियोऽर्जुनवर्मा
महाराज एव ते समक्षमिति एनं त्वं प्रणयेन संभावयेति च । परवशस्यास्य कि
प्रेम्णेति गन्तुमेव दत्तपदां तां भुजयोरादाय मानं मोक्षयितुं प्रणतो बभूव । यावत्
कोऽपि महिष्याः परिजनोऽन्तरा वाद्येत् तावदेव कण्ठग्रहेण गृहाणेमामिति
विदूषकेणोक्तं राजानं परिष्वङ्गव्यापृतं महिष्याश्चेटी कनकलेखा तदेव
ताटङ्कमर्पयितुमुपस्थिता यत्र विजयश्रीः (पारिजातमञ्जरी) प्रतिविम्बिता
सती राजा दृष्टाभवत् । राजापि क्षणं द्वैविध्येन ग्रस्तः प्रेयस्यै प्रणयं निवेद्य
देवीमेवानुनेतुं निर्गतः ।

अस्या नाटिकाया ऐतिहासिकं महत्त्वं विद्यते, यत्रार्जुनवर्मणो गुर्जरवि-
जयस्य भोजकृतस्य गाङ्गेयविजयस्य च प्रासङ्गिकी चर्चा विलसति । अत्र
प्रासादिकी शृङ्गारीचित्यं बहन्ती गीतिप्रवणा शैली हर्षस्य रत्नावलीमनुहरति ।
नायकस्य पूर्वरागगीतिर्यथा—

या शारदी शशिकलेव कलेवरं मे

संग्राम-डामर-समुल्लसित-प्रतापम् ।

लावण्यज्ञान्तिसुधया स्नपयावहार

सा मे हृदि स्थलति भ्रमय विह्वलाङ्गो ॥११६

भवतु, पारिजातमञ्जरी, विजयश्री, कुमुमाकर, वसन्तलीला इत्येवमादीनि नामानि उत्पाद्यतामेव प्रकटयन्ति कथानकस्य । भोगप्रदया विजयश्रिया संवर्धनमपि प्रतीकार्यमिदं द्योतयति । अमूर्तान्येव तत्त्वानि मानवता नीतानि कविनेति तत्प्रतिमा प्राक्तनानतिशेते एव ।

उल्लाघराघवम्

उल्लाघराघवस्य नाटकस्य कर्ता सोमेश्वरश्चालुक्यनरपतेर्भोमदेवस्य सभामणहिलपट्टनेऽल्लचकार । अस्य मित्रं धवलकराजो वस्तुपाल एनमस्तौत् ।

यस्यास्ते मुखपत्रे सुखमुच्चा वेद स्मृतीर्वेद य —
स्वेता सद्मनि यस्य यस्य रसना सूते च सूक्तान्तम् ।
राजान शिष्यमजयन्ति महतीं पत्नूजया गुञ्जरा
कर्तुं तस्य गुणस्तुतिं जगति च सोमेश्वरस्येश्वर ॥

उल्लाघ० १८

आशुकवि स्वयमात्मान प्रशशंस—

काव्येन नव्य पद-पाङ्-रसास्पदेन

यामार्घमात्रघटितेन च नाटकेन ।

श्रीभोम-भूमिपति-ससदि सभ्यलोक—

मस्तोक-समद वशावदमादये य ॥ सुरयोत्सव १५४०

सुरयोत्सवं नाम महाकाव्यमनेन १२२७ ख्रीष्टाब्दमभितोऽरचयत् । वस्तुपालमधिकृत्य कृतम्य कीर्तिकौमुदीमहाकाव्यस्यैतिहासिकमहिमा सविशेष राजने । कर्णामृतप्रपाया २१७ सूक्तान्यमौ स्वरचितान्येव समकलयत् । रामशानकेनासौ यथानाम राममस्तौपीत् । अम्याबुर्दमन्दिरप्रशस्ति ७४ पद्यैरुत्कीर्णा राजते । धवलके वीरधवलेन निवृत्त वीरनारायणप्रासादम् १०८ पद्यैरमो प्रशशंस । शैवं शाकन च धर्ममाश्रितोऽपि सोमेश्वरो वैष्णवाञ्जेनाश्च सविशेष ममानयति स्म ।

उल्लाघराघवस्य प्रथमोऽभिन्नयो द्वारकामन्दिरे प्रबोधिन्वामेकादश्या सम्पन्न । स्वपुत्रेण लल्लशर्मणा प्रार्थितोऽसाविद नाटकभरचयत् । राघवान्तनामसु नाटकेषु मुरारेरनर्धराघवं माधुराजस्योदात्तराघवं जयदेवस्य प्रसन्न-

राघवं सोमेश्वरस्यचेदं नाटकमुल्लाघराघवमायान्ति । उल्लाघराघवस्य रचना-
सृती यत्र तवानर्घगघवस्य शाकुन्तलस्य च प्रभावः परिलक्ष्यतेतराम् । समसाम-
यिकं दूताङ्गदं नामच्छायानाटकं पर्यालोच्य जातु सोमेश्वरोऽस्य चतुर्थाङ्गन्य
पुष्पिकायां छायानाटकं धोषयति । मायासीताया अङ्के प्रवेशः रामलक्ष्मण-
योश्च चित्रपट्ट के रावणं प्रति समुपस्थापनं छायारूपकत्वं नार्थयतः ।

ऋवेः सोमेश्वरस्य वाग्मिता चारित्रं चित्रयन्ती भुवं स्तुवती रस-
परिपाकं च वितरन्ती सम्यग् वित्तसति । यथा नायकस्य स्वरूपवर्णनम्—

न क्रोधेऽपि चक्षुसावनधुरं, कृत्वापि लोकोत्तर ।
न स्याद्दुःखुर-कन्धरो, न विधुरोऽप्यालम्बते दीनताम् ।
किं भूयः कथितेन लोचनपथं काकुत्स्थघोरः स चेत् ।
सम्प्राप्तः कुरुते रिपोरपि ततः श्लाघासु घूर्णं शिरः ॥६.१०

शङ्खपराभवः

शङ्खपराभवव्यायोगस्य यशस्वी प्रणेता वस्तुपालाश्रितानां कवीना-
मन्यतमोऽभवत् । कीर्तिकीमुद्यां सोमेश्वरो हरिहरं वर्णयति—

स्ववाक्पाकेन यो वाचां पाकं शास्त्यपरान् कवीन्
कथं हरिहरः सोऽभूत् कवीनां पाकशासनः । १.२५

हरिहरस्त्रयोदश्याः शताब्द्याः प्रादुर्भूत आत्मानं शङ्ख पराभवं
प्रशंसति—

एकेनैव दिनेन यः कवयितुं शक्तः प्रबन्धेषु च—
द्वाचः कर्कश-सर्क-शाण-निशिताश्लिष्टन्दन्ति वैतण्डिकान् ।
येनानेकनरेन्द्र-बन्धित-पदद्वन्द्वेन वन्दोहृता
विद्वांसः नृश्लैकभाजनमसावस्मिन् प्रबन्धे कविः ।

प्रस्तावनुसारेणा सो गोडाभिजनो गोत्रेण भारद्वाजः सोमनाथं तीर्थं
पर्यट्य निवृत्तो वस्तुपालस्य गुणानुरागवशवद् इमं व्यायोगं रचितवान् ।
अस्य च प्रथमोऽभिनयो वस्तुपालस्यैव निर्देशेन विजयमहोत्सवमुपलक्ष्य
प्रयुक्तः ।

‘नाटानां राजा शङ्खो देवगिरिभूपतिना सिंहणेन युद्ध-पर आनीत् ।
तावदेव वीरघवनः स्कम्भतीर्थमधिकृतवान् । स्कम्भादित्यतीर्थं नाटानाम-
वयव इति कृताभिमानः शङ्खः कटकूपं निकृपा वस्तुपालेनायुध्यत । अन्ततो-
ऽसौ पराभूतो भरकच्छे प्रति पलायांवभूव ।’ इति कथा ।

हम्मीरमदमर्दनम्

हम्मीरमदमर्दनं नाम पञ्चाङ्क नाटक वीररसप्रधानमस्ति । एतत् जयसिंहसूरेर्भस्वच्छन्ध-मुनिसुव्रत-मन्दिराचार्यस्य वीरसूत्रिशिष्यस्य कृति रचनाकालश्चाम्य १२३० ख्रीष्टाब्दमभितोऽनुमीयते, यदा धवलपुरे राजा वीरधवलो मन्त्रिभ्या वस्तुपालेन तेज पालेन च ससहायो गुजरानपालयत् । एवदा तेज पालो मुनिसुव्रतमन्दिरं गत । तत्र प्रभूतं च धनमदात् । तेन तुष्टो जयसिंहसूरिः प्रशस्तिपरं नाटकमिदमरचयत् । वत्सराज-नाटक-पटकस्य स्थाने स्थाने गुप्तचराणां राजपुरुषाणां कापालिकानां च यानि चरितानि दिङ्मात्रं निर्दिष्टानि, तान्येवामुष्मिन्नाटके प्रत्यक्षदृष्टानीवालिखितानि । अत्र सामाजिका राजनीतिकाश्च घटना साक्षात्कृता इव भासन्ते । इतिवृत्तं चापि सर्वथैतिहासिकमेवेति दृष्ट्यापि हम्मीरमदमर्दनस्य महिमा सविशेषं राजने ।

अत्र कथानुसारेण धवलपुराधीशो वीरधवलो मन्त्रिणा तेज पालेन मन्त्रयन् विततं शत्रुजातं प्रति शङ्काभीत इव दृश्यते । तथा हि गुर्जरदेश-मण्डलेश्वरेण सग्रामसिंहेन लाटाधिपेनोद्योतितो देवगिरिनृपालः सिंहण आक्रमणाय कृन्नोद्यमोऽस्ति । अपरतोऽश्वसेना महती पुरस्कृत्य तुष्का अपि आक्रमणकामा लक्ष्यन्ते । अन्यतश्च मालवानामधिपतिराक्रमिष्यन् प्रायादिति । तावदेव प्रविश्य तेज पालाग्रजं प्रधानामात्यो निवेदयति—तेज पालतनयेन लावण्यसिंहेन निपुक्ताश्चरा परराष्ट्रेषु भ्रमन्तो राज्ञा गतिं जालयन्त्रिता विदधतस्तान् विद्रावयन्ति । कथं नाम हम्मीरो मर्दनीय इति ते विचारयन्ति स्म ।

हम्मीरस्य चमू मरुणामुपरि मण्डलयन्ती स्वसेनया परिभाष्य वस्तुपानो मरुदेशस्य नरपतीनां मनः मुः प्रत्याशाभाशङ्का च जनयित्वा तान् स्वपक्षे विधाय वीरधवलस्य नेतृत्वेन सोमसिंहोदर्यसिंहघारावर्षान् सगमय्य चतुरोऽभून् सन्धीकरोति स्म । ततश्च सौराष्ट्रो भीमसिंहो महीतटस्य विक्रमादित्यो लाटानां च सहजपालो यदृच्छया राजानं वीरधवलने सह मिलन्ति । अन्ये च राजानं सधीभूता कूटकौशलेन निपुणको नाम चरः सिंहणदेवस्य स्कन्धावारं प्राविशत् । तस्यानुजं मुवेगो दैवपालम्य मालवभूषस्याश्वपालो भूत्वा तुरङ्गोत्तमं ततश्चोरयित्वा सिंहणस्य सेनापतये सग्रामसिंहायोपानयत् । इत्थं प्रवञ्चिते सग्रामसिंहे निपुणकः सिंहणाय हम्मीरं प्रति प्रयास्यन्तं वीरधवलं ससूच्य तमाक्रान्तुं प्रोत्साहयति स्म । हम्मीरं योधयित्वा ह्योनबलमेव धवलकं प्रयानुमर्हति भवान्, तावत् त्वाप्तीवनान्ते कृतसेन्यसन्निवेशस्तिष्ठतु । यतो मालवान् गुर्जराश्च

यातुं राजमागौ मिलत इति । यावत् सिंहणस्तत्र यथोक्तं गतस्तावदेव तापसदेवस्य मुद्गेस्य जटाजूटात् कूटपत्रं लब्धवान् । पत्रस्य तात्पर्येण तु देवपालो मालवाधिपः संग्रामसिंहायाश्चप्रकाण्डमुपहत्य प्रार्थयामास यद् गुर्जरात् प्रति कृताक्रमणं सिंहणमवसरमुपलभ्योत्सादयतु । अनुसन्धानेन सिंहणोऽवागच्छद् देवपालनामाङ्कमश्वं संग्रामसिंहेनोपयुज्यमानम् । एवमुपजापे सफलतां गते निपुणकः संग्रामसिंहं ततः पलायितुं परामृशद् येनासौ स्कम्नादित्यमनि प्रतस्ये ।

अथ स्वभुजवीर्यगवितो मेरुवाटपतिर्जयतलो हम्मीरं क्रियमाणाक्रमणमपि बुद्ध्वा वीरधवलकेन सन्धिं नैवास्यापयत् । अकाण्ड एवाक्रान्तः सोऽपामरत् । हम्मीरस्य चतुर्मेरुवाटं सर्वयांत्सादयामास ।

तदानीं कमलको नाम धवलकस्य चारो मिथ्या प्रवादं व्यापयामास यत् वीरधवलकः सैन्यैरायातः । अनेन विधिना हम्मीरसेनां प्रभंशयाञ्चकार तं देशं चारक्षत् । धवलकः कण्टकं हम्मीरं तुदन्तं निष्कासयितुमचिन्तयत् । “अहमेव निराशीकरोमि रिपुनुपति-गुडचर-चक्रवालम्” इति ।

तत एव तेजपालो वगदादराजं (खलीप) प्रति चरं शीघ्रकं नाम खर्परखाननाम्नो भारतीयशासकस्य दूतं कृत्वा व्यसर्जयत् । ततोऽसौ मीलच्छीकारं निगडयन्निर्गतं कर्तुमादेशं खलीपस्य व्याजेन दर्शयित्वा खर्परखानं मीलच्छीकारायाकोपयत् । मीलच्छीकारस्य पुत्रं प्रवञ्च्य खर्परक्रमणं सन्दिश्य स्वयं तद्दूतत्वमधिगम्य मीलच्छीकारं युद्धस्य वार्तां श्रावयामास । अत्रान्तर्गुडवलकको नाम चारो हम्मीरपक्षपातिनो गुर्जरमण्डलेश्वरानुपजाप्य वीरधवलकस्य पक्षे पातयित्वा महासंघनिवृत्तौ प्रायस्यत्, सफलश्च वभूव । खर्पर-प्रयागमात्रेण मीलच्छीकारस्य सैनिका हतोत्साहा अभवन् । खर्परक्रमणात्पूर्वमेव कृताक्रमणो वीरधवलको मीलच्छीकारं प्रद्वंसयति स्म इत्येवं हम्मीरस्य सपरिकरस्य मवं हत्वा वीरधवलको यशसा धवलयति स्म भुवम् ।

हम्मीरमदमर्दनं नाम नाटकं वस्तुतो विराावदत्तस्य सुद्रागधर्मेण समानमेव । अत्रापि कूटनीतिप्रवञ्चनाप्रपञ्चस्य तथैव विनिर्यागो दृश्यतेतराम् । ऐतिहासिकानि द्विविधानि वृत्तानि संगुम्फन् कविनितरां यशो भजते । तुलुकैः कृतो नरमंहारो नापरां प्रतिमां वांगलादेशं विहाय क्वचिदपि बहेत् । यथा—

“ततो मलिन-जन-हस्त-मरणेन न भवति गतिरिति चिन्तयित्वा गननिगडित-रुद्वालानि कूपेषु पतितानि कान्यपि मिथुनानि ।.....” छनु प्रेक्षिष्ये मार्यमाणस्य

निजजनस्य दुःखमिति केऽपि कण्ठसस्थापित-रज्जुग्रहा कृतक्रन्देषु कुटुम्बेषु
मरणं प्राप्ता । " इत्यादि ।

वस्तेषु तेषु सुमतेषु विमो च भाने
मगनासु कीर्तितु निरोश्य जन भयातम् ।
यो मित्र - बन्धव - यधुजन वारितोऽपि
वल्गत्परोन् प्रति रसेन स एव वीर ॥३,१५

करुणावज्रायुधम्

करुणावज्रायुधं नाम श्रीगदितप्राय रूपक बालचन्द्रस्य सूरैर्वन्तुपाल-
समकालिकस्य यशोध्वज इव वर्तते । अस्यामिनय प्राथमिको वन्तुपालस्य
वसन्तपालापरनाम्नो गुर्जराणा महामन्त्रिण आदेशेनायोजितम् । अतोऽस्य
रचना १२४० ख्रीष्टाब्देत किञ्चित् पूर्वमभूत् ।

कथानुसारेण जिनाधिपस्य क्षेमकरस्य पुत्रो राजा वज्रायुधो मन्त्रिणा
मह धर्मचर्चापर मद्धर्मस्य स्वरूपमुदघोषयत्—

एवं जैन विना धर्ममये धर्मा कुधीमताम् ।
सदृता एव शोभन्ते षट्चक्रपटा इव ॥४०

विदूषकश्चार्वाकमतमुत्नासयन् हासं सृजति । अमात्योऽप्यनुमोदयतीव—

प्रत्यक्षमनवेक्ष्यापि किञ्चित् तत्फलमुद्भवलम् ।
हित्वा विषयज शम तप कर्म करोति च ॥४४

तावदेव पूर्ववैरिणो विद्वद्दण्डस्यासुरस्य भायया राज्ञ परीक्षावसर-
आगत । त्रायध्व त्रायध्वमिति कोलाहलो नेपथ्यादथूयन् । श्येनेनानुसृत
कश्चित् कपोतो राज्ञ उत्तमगे शरण्योऽभूत् । राजान श्येनोऽपि कपोतमासेन
स्वोदरपूतये निवेदितवान् । मूर्च्छितोऽसौ राज्ञा जलेन सिक्तं सज्जामलभत ।
दत्तान् मोदकान् 'अहं मासाशी' इति श्येनो नादत्ते । तं राजावदत्—

तुभ्य श्येन श्दे वारावतेन तुलितं पतम ।
निजमेवाधुना तेन सुहितीभव मा मया ॥५६

इति श्येन सत्वर स्वीचकार । महिष्या वारितो राजाब्रवीत्—

याथावरेण किमनेन शरीरकेण
स्वेच्छान्नपान परिपोषण पीवरण ।

सर्वायुचिप्रणयिना कृतनाशनेन
कार्यं परोपकृतये न हि कल्प्यते तत् ॥६८

स्वयं कृत्वा तुलायां स्वमांसं ददति महीपतो न पारावतेन तुल्यत्वं गतः ।
म शरीरेण तुलामारोहत् । तदानीं देवाः पुष्पवर्षेण राजानमवाकिरन्तः
प्राशंसन् ।

जैनमतप्रचारस्तावत् तथातिशेते यथा जैनादृते जनस्यादरं न जातु
सहते ग्रहीतुम् ।

अत्र विदूषककोपनिबन्धः सर्वथा वेयर्थ्यमेव पुष्णाति । राजनि स्वमांसं
कृन्तत्यपि स पुरोभागी हासयत्येवेति 'सर्वे स्मयन्ते' इति स्वयमेव कविनिव-
ह्नाति ।

एकाङ्कं श्रीगदितमुपरूपकं सदप्यथ सविस्तरेण विष्कम्भकेण नाट्य-
शास्त्रं व्यभिचरति । रङ्गमञ्चे कपोतश्येनी संस्कृतेन भाषेते उड्ढीयेते चेति
न संभवति न वा परम्परामनुरुणद्धि ।

द्रौपदी स्वयंवरम्

द्रौपदीस्वयंवरस्य कविः विजयपालो गुर्जरप्रदेशस्य महाकवीनां कुले
जातः । तस्य पिता सिद्धपालः पितामहश्च श्रीपालो वभूवतुः । अयं श्रीपाल-
बचालुक्यनृपतीनां संमतो जयसिंहसिद्धराजस्य बालमित्रं विद्वत्परिपत्प्रमुखरुचा-
सीत् । वैरोचनपराजयस्य नाम महाप्रबन्धस्य कर्तुः लब्धयशसः श्रीपालस्य
यशस्वी पीत्रो विजयपालो भीमद्वितीयस्य काले ११७६-१२४२ ख्रीष्टाब्दमध्ये
संवभूव । रूपकं चैतद् भीमाज्ञया वसन्तोत्सवेऽभ्यनीयत ।

कथानकं तावत् सुपरिचित्तमपि कामपि नवकल्पनाकमनीयतां वहति ।
स्वयंवरे राधावेधाय कृष्णोदीरितो भीमो विप्रवेपः कर्णं परशुरामदत्तेपु
वाणेषु द्वयं याचित्वागतः । कृष्णस्तत्र द्रुपदेन राज्ञा आकारयितुं नियुक्तो
द्रुपद-प्रतिज्ञां वेदयांचकार---

स्तम्म सोऽयं गिरिरिव गुरुर्दक्षिणावर्तमेकं
वामावर्तं विकटमितरच्चक्रमावर्ततेऽत्र ।
आस्ते लोलस्तदुपरि तिमिस्तस्य वामाक्षितारा-
लक्ष्यं प्रेक्ष्यं तदपि निपुणं तैलपूर्णं कटाहे ॥
चापं पुरो दूरधरोपमिदं पुरारे—
रारोप्य यो भुजबलेन मिनन्ति राधाम् ।

रुपातराम्युपगमा जगता जयश्री

पञ्चालजा खलु भविष्यति तस्य पत्नी ॥११२-१६

दुर्योधननिर्देशेन राधा भेत्तुं गच्छति भूमि पतिने दुःशासने शकुनि-
ग्रनम्त्वरयामाम, किन्तु कृष्णेन तत्पुरतो वेतालजाल कृन्मसौ दृष्टवान् ।

घिराल-वाचाल-जटाल-काल—

कराल जङ्गल-फटाल भालम् ।

उत्तालमुत्ताल - तमाल - काल

वेतालजाल स्थलयत्यल माम् ॥१२१

इति द्रोण कर्णं चापि निरघ्नोत् कृष्णो मायया । शिशुपालमपि
नगूढं चपेटया भ्रशयित्वाजुं नायासौ दत्तवानवसरम् । अजुं नो वाणाभ्या
कर्णदत्ताभ्या माफन्त्य प्राप्तवान् मत्स्यनेत्रभेदने ।

वीराङ्गुतरसप्रवणेऽत्र रूपके शृङ्गारचेष्टा अपि चमत्कार वहन्ति ।

वीराद्भुतप्रधानमिदं नाटकं भ्रान्त्या समालोच्यते यदिदं जैनमम्प्रदा-
यानुसारि वर्तते । नात्र मनागपि जैनतत्त्वम् ।

दूताङ्गद छायानाटकम्

दूताङ्गदस्यच्छायानाटकस्य चतुरङ्गस्य कर्त्ता सुभटस्त्रयोदश्या
शताब्द्या पूर्वार्धे गुर्जरेषु भीमद्वितीयस्य शासनकाले (११७०-१२३६ ख्रीष्टाब्द-
मध्ये) प्रातिभमालोक प्रसारयामास । तदनन्तर त्रिभुवनपाले शासति १२४३
ई० वर्षे कुमार पाल-यात्रामहोत्सवस्य प्रथमप्रयोगोऽभवत् । गुर्जरराज-
सभाजित सुभटशिवर सोमेश्वरेण सुरयोत्सवे नाम स्वमहाकाव्ये कविप्रवर
इति प्रशमित । अस्य नाटकस्य प्रस्तावनाया सुभट पद-वाक्य-प्रमाण-पाग-
वरीण इति वर्णित । दामोदरो हनुमन्नाटकेन हनुमन्त नायकमुपनिबध्द्य यथा
यशो लेभे तथानेन रूपकेणाङ्गद प्रमुखनामापाद्य सुभट ।

अस्य रूपकस्य कथा युद्धकाण्डस्योत्तरवृत्तमनुसृत्य दृश्यचतुष्टयेन
सक्षिप्य निबद्धा । रामोऽङ्गदेन रावण सन्दिशति—सीता प्रत्यर्पय अन्यथा रक्षो-
वंश उमाद्यने । अन्येद्युरङ्गदो रावणं मबोधयति—

रे रे रावण रावणा कति, बहूनेतान् वयं शुश्रुम

प्रागेकं किल कातंवीर्यं-नृरतेर्दोदण्ड-विण्डीकृतम् ।

एकं नतन दापितान्-कवलं वंद्येऽह दासोजने—

रेकं वक्तुमपन्नपामह इति त्वं तेषु कोऽप्योऽयवा ॥

इत्युक्तवन्तमभि रावणेन कृतोपस्थापना मायामैयिली प्रत्युवाच—

एषाभुपरि कस्मात् विद्यसे राघव तद् व्रज निजं नगरम् ।
दत्ताहं निजहृदये साक्षीकृत्य मदनमेतस्मै ॥

मदर्थं चिन्तां विहाय राक्षसैराक्रान्तं भरतं रक्षेति च रामं प्रति सन्देशं जगौ । नैवं सीताऽभिजातवालोचितां लज्जां जानु विस्तृजदिति वितर्कयत्येव बालिमृते कापि राक्षसी रावणमुवाच-रक्षोराज, रक्ष-रक्ष सीताम् । तत्र लतापाशे-नात्मानं सा घातयति । तदा रावणो दूरं गतः ।

युद्धे रावणो हतः रामः पुष्पकेणायोध्या प्रत्यावर्तत ।

किमिदं छायानाटकं नाम ?

नुभटः स्वयमिदं छायानाटकं प्रख्यापयति । मेघप्रभाचार्योऽपि स्वकृतं वर्मान्युदयं नाम रूपकं छायानाट्यप्रबन्धं घोषयतीति कोऽत्र हेतुः छायाशब्द-सन्निवेशस्य । नैतादृशेषु रूपकेषु इतरूपकेभ्यो भेदकं किमपि तत्त्वं पश्यामः रङ्गेऽभिनयं छायाया कृतं वक्तुमपि न युज्यते । अन्येषामपि हि तादृशोऽभिनयः सम्भाव्यते । इति वितर्के छायाशब्दस्य कोऽयं इति विचारः प्राथम्यं भजते । किन्तु ततोऽपि पूर्वमितराणामाचार्याणां संमतान्यत्र स्मरणमर्हन्ति । यथा—

डॉ० डे महोदय. स्व-संस्कृतसाहित्येतिहासग्रन्थे (पृ० ५०२-४)

छायानाटकमिति सर्वात्मना-संशयितं मन्वानोच्छायाभिनेयत्व-वैशिष्ट्यम-पश्यन् नास्तिच्छायानाटकं किञ्चिदिति घोषयति । तस्याशयोऽयमास्ते यत् तान्येवच्छायानाट्यत्वं भजेरन् यानि पटप्रतिविम्बिताकारमात्रैस्तिरोहित शरीरैरेव पात्रैरभिनीयते ,

विलसनमहोदयश्छायाभासेनाभिनेयानि वा रूपरेखात्राणि वा रूप-काणिच्छायारूपत्वेन सन्तुने, येन डेमहोदयेऽपि गड्डलिका—पतितः कृत इति प्रतिभाति ।

कीथमहाभागो नैव दूताङ्गदे विशेषं पश्यति येनेदं छायानाटकनाम्नः सार्थक्यं वहेत् ।

नैतेऽधुनातना मनीषिणः परम्परामनुरन्वन्ति न वा वितर्कयन्ति कथंकारमोदशानि रूपकाणिच्छायानाटकान्यमन्यन्त तैस्तेः कृतिभिर्नाट्य-कृत्भि रिति । अयेदानीं रहस्यं त्रिवृणुमः । प्रतिकृतिरत्रच्छाया मता नैव प्रतिविम्बम् । यथा च श्रुतिः—

यादृगेव ददृशे तादृगुच्यते सं छायाया दधिरे—ऋग्वेदे ५.४४.६

अत्र प्रतिकृति छायामाह । यथा वा—

यस्यच्छायामृतं द्रव्यं मृत्यु — ऋग्वेद १० १२१ २

इत्यमृतमृत्यु हिरण्यगर्भस्य प्रतिकृतिन्वमेव भजत । अपि च—

छायेव विश्वभुवनम्—ऋ० १ ७३ ८

इति आङ्गल-शैडो-पर्यायत्व नैव सर्वथापूरयतिच्छायाशब्द । यदि तथा मन्येतापि, नैव हानि । कालिदाम उपमाद्वारेण ममर्थयति—

रत्नच्छायाव्यतिकर इव प्रेक्षयमेवत्, पुरस्ताद् ।

वत्सोराघात् प्रभवति धनुष्वण्डमाक्षण्डलस्य ॥

इति रत्नानां छायाकिरणानां निगदिता । सा च प्रतिमा रूपैव । अतएव मूर्तिरपिच्छाया वक्ष्यते । प्रतिमापर्यायत्वेऽधिगते भामकृत्स्य प्रतिमानाटकस्यापि छायानाटकत्व स्थितम् । अयो वितन्यने—

दिङ्नागस्य कुन्दमालास्याभिनवमविधानस्योदाहरणम् ।

उत्तररामचरितस्य तृतीयोऽङ्कश्छायाङ्गत्वेनोपनिबद्धो भवभूतिना । तत्र हि सीताछायारूपमनुहरति । दर्शकास्ता पश्यन्ति, किन्तु रामेण सा प्रत्यक्ष नावलोक्यत इति । राजशेखर शानभञ्जनामायोज्य स्वकृत्य नाटिका विदुष-शालभञ्जिना संकापयति ।

सिंहभूपाल वृबलयावली नाटिका रत्नपञ्चालिकेति नामान्तरेण व्यवहरति—तत्र हि प्रतिमानाटक इव रत्नपञ्चालिकाया अभिनव प्रयोग ।

मायामयी सीतामुपलक्ष्य हनुमन्नाटकमपि छायानाटकमिति निगद्यन् इव ।

उत्नाधराघवे मायासीतायाश्छिन्नशिरो रावणेन रामस्य पुरस्तात् कृत इति तन्नाटकमपिच्छायानाटकमाह सोमेश्वर ।

यशोवर्मणो रामाभ्युदये रावणो मायासीताया गिरश्छिनति ।

सर्वथा प्रतिमा वा प्रतिकृतिर्वा मायाकृतिर्वा पुस्तनिका वा छायापदेना-भिमता नाट्यकृताम् । अत्र पौराणिकी परम्पराऽपि सर्वथा पोषयति न सिद्धान्तम्—सूर्यस्य तेज सोऽमुपारयन्ती सूर्यमार्या मंज्ञा गृहादपसत्वार । तया स्वप्रतिकृति 'छाया' गृहे नियोजिता । सूर्यश्च ता छाया सज्जाममन्यत । इति मन्स्यपुराणे ११५ वर्णितम् । अत एव इतिदस्यच्छायानाटकत्व प्रति सर्वथाश्वासिमो साधुनामकरणमिति । अत्र हि प्रहस्तो रङ्गमञ्चमधिष्ठापयति मायामेधिलीम्—

“(ततः प्रविशति प्रहस्तेन सह मायामैथिली) मैथिली—जेदु जेदु अञ्जवत्तो
(इत्यनिदधाना रावणोत्सङ्गमारोहति)”

प्रकाशजनितं प्रकाशाभावकृतमाकाराभासमेव छायां मन्वाना वभ्रमुरेव
यच्छायानाटकत्वं न कुन्नापीति ।

हस्तिमल्लस्य नाट्यानि

दाक्षिणात्येऽयं ब्राह्मणो हस्तिमल्लो महाकवितल्लजः, सरस्वती-स्वयंवर-
वल्लभः सूक्तिरत्नाकरः इत्यादिभिरुपाधिभिः समलंकृत आसीत् त्रयोदश्यां
शताब्द्यां तेन विपुलं नाट्यमाहित्यं संवर्धितम् । अयं हि जैनकविश्चतुर्भौ रूपकैः
विक्रान्तकौरवं मैथिलीकल्याणमञ्जनापवनञ्जयमिति नाटकैः सुभद्रति नाटकया
च ख्यातः । मल्लयुद्धे बाहुवलेन हस्तिनं भुवि शयानं विधायायं स्वनामार्जित-
वान् । तथात्वं स्वयं श्लाघते—

श्रीवत्स-गोत्र-जन-भूषण-नोपमदट्—
प्रेमैश्वरामतनुजो भुवि हस्तियुद्धात् ।
नाना-कलाम्बु-निधि-पाण्ड्य-महेश्वरेण
श्लोकैः शतैः सदसि सत्कृतयां वभूवे ॥

पाण्ड्यभूपसम्भावनमपि अञ्जनापवनञ्जये घोषयति कविः —

श्रीमन्पाण्ड्यनहेश्वरे निजभुजादण्डावलम्बोकृतं
कर्णाटावनिमण्डलं पद-नतानेकावनीशेऽवति ।
सत्प्रोत्यानुसरन् स्वबन्धुनिवहैर्विद्विद्धिराप्तैः समं
जैनागार-समेत-संततगमैः श्रीहस्तिमल्लोऽवसत् ॥

मन्ततगमः, सरण्यापुरं, गुडिपत्तनं, दीपगुण्डिर्वाऽस्य निवासभूमयोऽभूवन् ।
उदयनराजं, भरतराजं, मेघेश्वरमर्जुनराजं चेति तत्रवार्यपराण्यपि रूपकाण्यसौ
प्रणिनाय यानि नाट्यश्रावणदुपलब्धानि । कर्णाट्या भाषया आदिपुराण-श्रीपुराणे
तेन विरचिते ।

अस्य कृतिषु जैनधर्माग्रह्लेशोऽपि न लक्ष्यत इत्ययमतिशेते प्रभूता-
ञ्जैनकवीन् । सर्वत्र पूर्वानुरागं स्वयंवरं च समायोज्य रससिद्धिं प्रकर्षन्सौ
नाट्यकौशलेन सह परिचाययति काव्यप्रतिभाम् । अनुप्रासप्रियता तावत् कवये
सुतरां रोचते । यथा—

अङ्कुरान् किसलयानि कोरकान्
कुङ्मलानि कुसुमानि च क्रमात् ॥ सुभद्रा० १.२४

शृङ्गारवृत्ति कवि प्ररोचयति । यथा सुलोचनाया सौन्दर्यं वर्णने—

शृ गारस्य गरीयसी परिणतिर्विश्वस्य समोद्दिनो
विद्या वाप्यपरा परा च पदवी सौन्दर्यं सार-श्रियाम् ।
उद्दामो भदनस्य यौवनमद कुल्पा रतिघ्नोतसा
केलोविभ्रमसपदामधिकलो सावध्यपुण्यापण ॥

विमान्त० १.२४

कविदृशा मर्यादापुरुषोत्तमो रामोऽपि बेशवनिता पश्यति—

प्रत्यङ्गोद्दिष्टमान -स्तनमुकुल-कृत - प्रामृताध्वरोमि—
दं तोन्मेषोपहारै प्रहसितवदनैर्लालनीपैश्चोमि ।
विभ्रा तोत्फुल्लनेत्रा सनित भुजलता-मन्द-विक्षेपलीला
वन्दर्पं दपयन्धो भृशमिह गणिका-दारिका सचरन्ति ॥ मैयिली०

सन्तु नाम गणिकादारिका यथाभूतमेव दृष्टा, स्मरपीडितोऽपि रामो
वदति—

रचय कुसुमे शय्या स्वैर विवेष्टन-दायिनां
सरस-वदलोपव — प्रानानिलैर्यवीजय ।
स द्विस-वलयान् मुक्ताहारान् मुहुर्मुहुर्गर्षयन्
गुह्यतरममु स ताप मे वयस्य तपूकुह ॥ २१२

उभयैस्तथोक्तैस्तु ताप एव विधो वर्धनेतरामेव । हारास्तावन्मुक्ता-
श्रयिता एव भवन्ति, किमेतेन साधित मुक्तापदेनापितेन ?

विक्रान्तकौरवम्

अत्र कथानुसारेण काशीराजस्याकम्पनस्य दुहितु सुलोचनाया स्वयवरे
वह्वी राजान समभ्यागमन् । तेषु मुष्यो जयकुमार कुहराजो दिनादेकात्
प्रागेव स्वयवरयात्रामहोत्सवे म्रुलोचनया दृष्ट । सा च तेन दृष्टेति पूवराग-
उभयोरन्तरजायत । गगाया सौभाग्यस्नानाय नवमालिक्या सद्यया सद्धितोया
पुनरपि विदूषकानुयातेन कुहराजेन ददशे । स्वयवरे च मवान् कृतस्तुनीद्
राज्ञ विहाय सा जयकुमारमवृणोत् । पश्चाद् युद्ध परिणमितम् । तत्र नायको
विजयी बभूव ।

मैथिलीकल्याणम्

पञ्चाङ्गे मैथिलीकल्याणनाटके सीतारामयोर्द्वहाहकथा वर्तते । वसन्तो-
त्सवं नानयन्ती काममन्दिरे दोलागृहं गता सीता रामेण दृष्टा । तयोः पूर्वरंगः
सपदि जनि नेत्रे । सखीभिराहूतायाः सीतायाः पुनदर्शनायोत्सुको रामो विदूषकेण
सह राज्ञाऽन्नादान्तिकस्यं माधवीवनं गतः । तत्र विनीतया सहागता सीता
राममनावर्जितमवधार्य मोहं गता पुनः संजां प्राप्ता रामेणानुनीता । प्रणयपर-
वशा सीता केतकीपत्रस्यलेखेन कलावत्या रामं संदिशतिस्म माधवीवनं दक्षिणेन
चन्द्रकान्तधारागृहेऽद्य सायं समागम्यतामिति । तस्मिन् विलम्बमाने विनीता
कृतगमवेषा सीता च माधवीवनघटनामभिनयन्तिस्म । अस्मिन्नन्तराले
आगतो रामः सीतायाः पाणिमगृह्णात् । अनन्तरं स्वयंवरे चान्येषु राजसु धनुर-
धिज्यं कर्तुमक्षमेपु गतेषु रामः समयं निर्वाह्य सीतां विधिनोपयेमे । रामस्य
चारित्रमत्र नोत्कृष्टम् । तथापि सत्यमेव वदति कविः

श्रुत यद् वा तद् वा नयति मदनोटीपनपदे
प्रकृत्या यच्चित्तं गणयति च तत् तापजननम् ।
यदेवादौ वाञ्छेत् तदनु तदपि द्वेषि सहसा
कथं पाश्वंघ्राहो न हर्षति जनः कामुकजनम् ॥ १.८

अञ्जनापवनञ्जयम्

सप्ताङ्कमञ्जनापवनञ्जयं जैनपरम्परातः कथानकमुपजीव्य ग्रथितम् ।
महेन्द्रपुरं संपत्स्यमानस्याञ्जनाकुमार्याः स्वयंवरस्य पूर्वत एव पवनंजयो
विद्याधरकुमारस्तां प्रति संसक्तमना बभूव । पवनञ्जयमभिनयन्तीमञ्जनाम-
ञ्जनाभूमिकां निर्वहन्ती वसन्तमाला कृतकस्वयंवरे यावदेकदा वरमालां वर-
कण्ठसात् करोति, तावदेव पवनञ्जयोऽन्तर्हितपूर्वः स्वं प्रकटय्याञ्जनां पाणाव-
ग्रहीत् । अनिच्छन्ती सा मात्राहूता निर्गता । भूतार्थे स्वयंवरे स्त्रीकृतामञ्जना-
माद्राय पवनञ्जय आदित्यपुरं गतः प्रमदवने तथा सह विहरति स्म ।

अथ पाताले दण्डेनोपरुद्धी रावणस्य सेनान्यां रावणकृतेनानुनयेन
मुमोञ्चयिषुः पवनञ्जयस्य पिता प्रह्लादः प्रायियासत्, किन्तु पित्तानुमतः पवन
एव प्रयातश्चतुरो मासान् युद्धरत एवासीत् । एकदा कुमुद्वत्यास्तटे विश्राम्य-
न्नासी पत्या विद्युक्तां चक्रवाकवधूमुद्दिग्नां वीक्ष्य प्रियां स्मृत्वा विमानेन गत्वा
जायां संगम्य पातालं प्रत्याययी । तेन चाञ्जना गर्भमादधे । सखीविना न
कोऽपि तयोः समागमवृत्तमजानात् । श्वश्रूश्च तां पितुर्गृहं प्रातिष्ठिपत् ।

युद्धभूमौ लब्धजयो विहितनिघ्नेय पवनञ्जय प्रत्यागतो भार्या पितृगृहगतामश्रौ-
पीत् । गर्भवती' ता द्रष्टुकामोऽसौ कालमेघेन गजराजेनोत्पत्य यावन्नाभि-
गिरि गत तावद् वनेचरात् ता वन प्रविष्टामवगम्य विदूषक विद्याघरानानेतु
निवर्त्यान्विष्टवान् । ततो हताश त मतङ्गमालिनीवने चन्दनपादपच्छाया-
पविष्ट तन्मातुल प्रतिसूर्यस्तमेवान्विष्यन्नागत्याञ्जनया सगमयामास । सा हि
गन्धवराजेन मणिचूडेन रक्षितप्राणा पुत्र हनुमन्त प्रसूतवती । सम्प्रानि पतिप्राणा
पति प्राप्यपुनरञ्जीविताभवत् ।

अथादित्यपुरेऽभिषिक्ते पवनञ्जये प्रतिसूर्यस्तस्मै हनुमन्त तनयमानीय
ददौ । सर्वे सुख प्रपन्ना ।

सुभद्रा

सुभद्राया नाटिकाया विद्याघरराजस्य नमे भगिन्या च सुभद्रया सह
भरतस्य विवाहकथोपनिबद्धा । रजताचले परस्पर दृष्ट्वा प्रणयासक्तौ
सुभद्राभरतावालपन्तौ वीक्ष्य राज्ञी त व्यनिकर गन्धर्वरीतिविपर्यय मेने । एकदा
विदूषकेण मह नगरी प्रविष्ट भरत सुभद्रा मिनिता । भरतेन च तस्या
आलेख पुरस्कृत । तावदेव तन्निमित्तं सुभद्रायाश्चित्तमालोक्य राज्ञी सिंही-
निपात निपतिताक्रुध्यत् । तौ च पृथगकरोत् । अन्येद्यु प्रियविप्रयोग-
कातरामशोकमालतीलतयोविवाह सम्पादयन्ती मपरिवारा तामुपवने भरत
पाणिग्राह्ण संभावयतिस्म । तथा तौ वीक्ष्य पुनरपि राज्ञी क्रुप्यतिस्म । इत्येव
राज्ञ्या सन्निपातितप्रत्यूहावपि तौ नमिना विवाहार्यं दत्तवचनावास्ताम् ।
आहूतो भरतो राज्ञी कथ कथमपि सुभद्रापतिश्चक्रवती भवितेति दैवशवचन-
च्छलेना नुनीय सुभद्रामपरिगृहीतवान् ।

रम्भामञ्जरी

रम्भामञ्जरी नयचन्द्रेण विरचिता । नयचन्द्रो हम्मीरकाव्य सन् १२८३-
१३०१ ई० मध्ये रचितवान् । हम्मीरराज्याश्रित कपूर्वमञ्जर्या साम्येनेद रूपक
सट्टर्क भवितुमर्हति, किन्तु प्रणयकथाविन्यासविशेषेण सस्कृतभाषाप्रयोग-
प्राचर्युण च नाटिकात्वेनोपनिबद्ध प्रतीयते । सूत्रधारानुसारेण—

यद्भाषा-मुकवित्व युक्तिकुशलो य शारदादेव्या
दत्त प्रौढघरप्रसादवशातो राजा यो रञ्जक ।
य पूर्वोवा कथोना पथि पथि एतस्य स कारको
विद्ययातो नयचन्द्रनामसुखविनि शेषविद्यानिधि ॥

प्रतापरुद्रकल्याण सस्कृतनाट्येषु उभयथा वैशिष्ट्य भजते । प्रथमतस्ता-
 वदिदमेतिहासिकमिति वृत्त किञ्चित् परिवर्त्य यथादेशकालं यथास्थित प्रस्तौति ।
 अत्र प्रतापरुद्रस्य वंशपरम्परा वर्णिता । गणपते १२५८-५९ ईसवीये वर्षे
 शासनसाहाय्यमाचरन्ती प्रायेण १२६१ वर्षे गणपतो दिवगते १२६० ई०
 पर्यन्त शासनसूत्र सञ्चालयन्ती, तदनन्तरञ्च दौहित्रेण प्रतापरुद्रेण कृत-
 साहाय्या रद्राम्बा वर्णिता । १२६६ ई० वर्षे प्रतापरुद्रस्याभिषेकरच मुख्यो
 विषय । अधिकृतशासन एव प्रतापरुद्र शत्रून् विजेतुं नियुक्त । अधिकृत-
 पूर्वमपि रद्राम्बा-राजत्वकाले कृतप्रभुभिसन्धेयंल्लूरीपट्टनसामन्तमम्बदेव
 प्रख्याव्य काञ्च्या रविवर्माणः योऽयनरेशः राज्ञः भूत । तस्य द्वादशभ्यः शिला-
 लेखेभ्यो वृत्तामिदं समर्थितम् ।

अपरञ्च नाटकमिदं नाट्यशास्त्रमनुस्येयं चोच्यते । तथा हि अर्थो
 पक्षेपकाणामङ्गुभ्यो बहिर्निवेशः प्रवेशकानामङ्गुद्वयमङ्गु निपात कृतोऽङ्गेषु
 अर्वाचीनेषु ज्योति प्रभाकल्याणप्रभृतिष्वनुगच्छति । हास्यमल्लस्य मैथिली-
 कल्याणमपि तामेव परम्परामनुसरति ।

अत्र नाट्यशास्त्रीयाणि लक्ष्यपदानि प्रतिपद सोदाहरणानि स्पष्टी-
 कृतानि ।

सस्कृतभाषया प्रणीतेषु विरल विरल-चरितात्मकेषु रूपकेषु नाटकमिदं
 शोभते । योरपीयभाषाभिः Biographical नाटकानां परम्परा वर्तते एव ।^१

कादम्बरीकल्याणम्

सौगन्धिकारहरणस्य कवेर्भ्राता, दशविघ्नरूपकप्रणयनद्रक्षेणनरसिंहेन
 विरचिते कादम्बरीकल्याणे नाम नाटके बाणभट्टकृता कादम्बरीकथा अष्टा-
 भिरङ्गै रूपकायिता ।^२ नाटकमिदं सर्वथा प्रकृतिवर्णनादिकं बाणकृतमेवा-
 नुहरति । पञ्चमेऽङ्केऽन्तर्नाटिकामुपनिबध्य कादम्बरी चन्द्रापीडयो मगतं
 वर्णितम् । करुणरसपरिपाको यथाप्रसंग प्रभावेनातिशेते ।

नरसिंहकाकतीयचरितमिति महाकाव्यमरचयत् । मलयवतीति गद्य-
 काव्यमपि तेन रचिता । तस्य भ्राता सौगन्धिकारहरणव्यायोगस्य रचयिता वार-
 गलाना काकतीयस्य राज्ञः प्रतापरुद्रस्य सभाकविर्बभूव । उभावपि प्रायः

१ अस्त्योदाहरणम् Brutus by Howard Payne वर्तते ।

२ कादम्बरीकल्याणस्य प्रकाशनं मद्रासतगरत १९३६ ख्रीष्टाब्दे डॉ० कृष्णमाचार्येण-
 सम्पादितमभवत् ।

१३०० स्त्रीष्टाब्दमभितः काव्यप्रतिभाविलासं पुरस्कृतवन्ती । वेमभूपालेन साहित्यचिन्तामणौ कादम्बरीकल्याणस्य पद्यानि उदाहृतानीत्यनेन नाटकस्य प्रतिष्ठा व्यज्यते ।

सौगन्धिकाहरणव्यायोगः

सौगन्धिकाहरणस्य व्यायोगस्य प्रणेता विश्वनाथः प्रतापरुद्रकल्याणस्य कवेः विद्यानाथस्य भागिनेयो बभूव । साहित्यदर्पणस्य लेखकाद् विश्वनाथ-महापात्रादयं कविः प्रायः शतवर्षैः प्राचीनतरः । तथा हि प्रस्तावयात् सूत्रधारः ।

“राज्ञः प्रतापरुद्रेण संभावितैः... सभासद्भिः सबहुमानमादिष्टोऽस्मि ।”

विश्वनाथ इति ख्यातः कविरस्ति यदुक्तयः ।

आकाञ्चनमरत्नं च विदुषां कर्णमूषणम् ॥३

इत्यसौ चतुर्दश्याः शताब्द्या आरम्भ एव क्वचित् स्थितिं लेभे । अयं हि कवेर्गङ्गादेव्या गुरुरासीदिति तथैव प्रशंसितः—

चिरं स विजयो भूयाद् विश्वनाथः कवीश्वरः ।

अस्य प्रसादात् सार्वरयं समिन्धे मादृशीष्वपि ॥

मधुराविजय १.१६

इति प्रतापरुद्रस्य समयस्तत्कल्याणनाटकप्रसङ्गे निर्णीतः तेनैव सुधियोऽवधारयन्तु ।

पाण्डुतनयेषु वने वसत्सु कदाचिद् वातानीतं सौगन्धिकपुष्पं दृष्ट्वा द्रौपदी तादृशमेवान्यल्लब्धुकामासीत् । भीमस्तदभिलापं विदन्नेव तत्पुष्पगन्धवाहमभिसरन् गन्धमादनं गतवान् । तत्र हनुमान् पूर्वोपस्थितो लाङ्गूलेनास्य मार्गं बाधतेस्म । भीमस्तेन कञ्चित् कालं विवदति स्म । हनुमान् भीमाग्रजं हनुमन्तमेवानिन्दत् । भीमश्चाजानन्नेव तं प्राशंसत् । अन्ततो भीमस्तमभिज्ञाय तत्रागमनकारणं जगौ । तेन निर्दिष्टो यक्षान् विनेतुं लब्धविद्यश्चासौ सरोवरं प्राप्य यक्षैरयुध्यत । भीममागतं विज्ञाय कुबेरस्तं प्रत्युद्गतः तावदेव युधिष्ठिरादयोऽपि भीममन्विष्यन्तस्तत्रागताः कुबेरेण सम्मानिताः । सौगन्धिकं द्रौपद्यै भीमोऽदात् । तदा देवाः पुष्पाणि वर्षन्ति स्म ।

अत्रालपीयांसः कार्यव्यापारा भूयांसश्च संवादाः सौगन्धिकाहरणस्य रङ्गमञ्चीर्यं विफलप्रायत्वं सूचयन्ति । भीमहनुमतोः संवादो हास्यस्फोटकरो यत्र हनुमानात्मानमेव निन्दति, भीमश्च तमज्ञात्वा तमेव प्रशंसति ।

चतुर्दश-शताब्दी

प्रद्युम्नाभ्युदयम्

प्रद्युम्नाभ्युदयनाटकस्य पञ्चाङ्कस्य कर्ता रविवर्मा कुलशेखर कोलम्ब-
राजस्य महाराजजयासहस्य यादववंश्यस्य पुत्र १२६६ ख्रीष्टाब्दे जात ।
समुन्नतो योद्धा विजेता चेति सग्रामधीरोपाख्य , परस्तात् पाण्ड्याश्चोलाश्चाधि-
कृत्य सम्राट्पदमाधिष्ठितवान् । दक्षिणभोज इति उपाधिना भूपित काञ्चीदेवा-
लयोत्कीर्णलेखानुसारेण धर्मतस्मूलकन्द सद्गुणालकारश्चतुर्षु पट्टिकलावल्लभ
इत्यादिरूपेण प्रसिद्धोऽभवत् । स पद्मनाभस्य यादवकुलेष्टदेवस्योपासकोऽभवत् ।
समुद्रबन्धेन कविभूषणेन च कविभ्यामाश्रित , स्वयं कवि सगीतादिकोविदश्च
शोभने स्म । इदं च नाटकं चतुर्दश्यां शतान्या प्रथमे पादे पद्मनाभयात्रा-
वसरेऽभ्यनीतम् । हरिवंशपुराणात् कथामादाय नाट्यौचित्येन परिवर्त्य भृङ्गार-
वीर-रम प्रधानेऽत्र नाटके रविवर्माऽभिज्ञानशाकुन्तलमनेकत्रोपजीवति ।
हरिवंशगतमन्तर्नाटकं रम्भाभिसारं यथावत् प्रयोज्य हम्पक्षिणं स्थाने हसाख्य
चारणं नियोज्य सर्वान्मना परवर्तिषु नाट्यकृत्षु काव्यकौशलेन रङ्गव्यापार-
शिल्पेन च गौरवमादधाति ।

कथानुसारेण दुष्प्रवेशं वज्रपुरमधिवसन्नमुरो वज्रनाभस्त्रैलोक्य
पीडयन्निन्द्रमप्याकारयत्—“देहि मे जगदेश्वर्यं नो चेद् युध्यस्व वासव” इति ।
देवानां दानवानां च पितामहं कश्यपो यज्ञं वितन्वान् आस्त इति कलहो
नोत्पातं दधानि । नारदेन समीरितं कृष्णं प्रत्यब्रवीत्—

प्रद्युम्न एव भगवन्नचिरेण वत्सो
बाणनिहत्य तमिमं पुंश्चि वज्रणामम् ।
नेत्राम्बुभिस्तदवरोध - नितम्बिनीना

निर्वापयिष्यति जगत्त्रितयस्य तापम् ॥ १ १७

इत्याकर्ष्यं नारदं कृष्णमुत्कथयामास—प्रद्युम्नस्ताहि वज्रणामकन्या
प्रभावती स्वयंवरे पितृविरोधे सत्यपि ग्रहीष्यति ।

अयं कृष्णो भद्रं नाम नटमाहूय प्रोवाच-भद्र, वज्रपुरं हि नानादिष्ट
प्रविशेदिनि त्वा नियुनज्मि कृताधिकृतप्रवेशं प्रद्युम्नं गदं साम्बं च प्रवेशय, येन
ते वज्रणाभं हन्युरिति । तथादिष्टो भद्रो हतेन नाम चारणेनात्मानं वज्रपुराधी-
शम्य पुरतो गीतकीर्तिं कारयित्वा लब्धप्रवेशं प्रभावत्यां सगीताचायपदे
नियुक्तं । तत्र एकदावसरं प्राप्य प्रद्युम्नस्य रम्यां प्रतिकृतिं चित्रफलेन निर्माय

कलहंसिकया प्रभावतीमदर्शयत् । गोचरीकृतसौन्दर्यातिरेका हृतहृदया प्रभावती बभूव । कृष्णतनयं प्रद्युम्नं प्रत्यक्षमिव दृष्ट्वा स्वनगरे कृतप्रवेश-
मपि तथा तमाजानती प्रणयपराधीना सोत्कण्ठा सासीत् । भद्रनटेनाश्वासिता स्वविद्यामहिम्ना तमिहानयामीति कथं कथमपि नायिका प्राणानधारयत् ।

अथ प्राप्ते वसन्तोत्सवे वज्रणाभेनादिष्टो भद्रनटो रम्भाभिसरणं नाम प्रेक्षणकमभिनयति स्म । तच्च सकुटुम्बः सपरिवारो वज्रनाभोऽदर्शत् । तत्रैव प्रद्युम्नः प्रभावतीं भद्रेण संकेतितां वीक्ष्य साक्षात् कामतप्तो रम्भोत्कण्ठितस्य नलकूवरस्य भूमिकामभिनयति स्म । प्रेक्षणकनायकयोर भिसारेण संगमं प्रेक्ष्य प्रभावत्यपि अभिसारमभिनवेशितवती । ततः कमलिनी-तीर-लतामण्डपे तौ मेलयित्वा भद्रस्तयोर्गन्धर्वविवाहमकरोत् ।

वज्रनाभः प्रद्युम्नस्य दूषणं श्रुत्वा तं हन्तुमयुध्यत । युद्धे सुदर्शनचक्रेण वज्रनाभो प्रद्युम्नेन हतः । कृष्णात्मजं देवाः पुष्पवर्षेण सभाजयांचक्रुः ।

धूर्तसमागमः

धूर्तसमागमस्यैकाङ्कस्य रूपकस्य प्रहसनभूयं श्रितस्य रचयिता धनेश्वरस्य पुत्रो रामेश्वरस्य पौत्रो मिथिलायाः कर्णाट-राजं हरसिंहं चतुर्दश्याः शताब्दयाः प्रथमे पादे शासतं समाश्रितो बभूव । कामशास्त्रीयः पञ्चसायकनामा ग्रन्थो मुदितप्रहसनं च द्व्यङ्कं रूपकं ज्योतिरीश्वरेण कृतमिति आहुः ।

धूर्तसमागमस्य नायको विश्वनगरनामा दाम्भिको जङ्गमसाधुर्वभूव । दुराचारोऽस्य शिष्योऽनङ्गसेनां वेश्यां निभाल्यानङ्गवश गतो विश्वनगराय निवेदयां बभूव । उभयोः सा कस्य भवेदिति निर्णेतुमनङ्गसेनयैवानुमतोऽसज्जा-
तिमिश्रो नियुक्तस्तां स्वेन सहोषितुं निर्दिश्याभियोगग्रन्थिं समाघातुं कालाति-
क्रमं चकाङ्क्ष । तावत्येव काले मिश्रमहाभागस्य विदूषकोऽनङ्गसेनां चक्रमे । अत्रान्तरे मूलनाशको नाम नापित ऋणशोधनायाधमर्णां तां वेश्यामभ्यागतो-
ऽनङ्गसेनयोक्तः—अहं तावन्मिश्रस्य संवृत्तेति यदहं तुभ्यं धारयामि तत् तस्मा-
देवोद्ग्राह्यमिति । शिष्यादृणममादाय तदृणमोकं विधाय मिश्रो नापितं समादिदेश—मां परिचरेति । तेन च पार्श्वेऽङ्गमेनं विदूषको मोचयामास ।

संकल्पसूर्योदयम्

संकल्पसूर्योदयस्य नाम दशाङ्कस्य महानाटकस्य प्रणेता वेङ्कटनायो वेदान्तदेशिकस्त्रयोदश - चतुर्दश-शताब्दयोः शतादधिकान् ग्रन्थान् रचितवान् । वेङ्कटेशतीर्थोत्सवाहनि लब्ध-जन्मा रामानुजाचार्यस्य भोगिनेयः पङ्कटदेशी-

योऽसौ रामानुजगुरोर्वरदाचार्यस्य विद्यालयं श्रीभाष्यगोष्ठी श्रोतुं गतः । तत्र विस्मृतं कमपि प्रस्ताव स्मारयन् वरदाचार्येण दत्ताशी ख्यातोऽभवत्—

प्रतिष्ठापितवेदान्त प्रतिक्षिप्तबहिर्भन ।

भूयास्त्रं विद्यमायन्त्व भूरिखल्याणभाजनम् ॥

बहीन्द्रनगरे लब्धहृदयवदनप्रसादोऽयं सर्वतन्त्र-स्वतन्त्रविरोधिमतानि निराकर्तुं भारतभुव पर्यटत् । तदैव ग्रन्थानपि विरचितवान् । पुनराचगाम श्रीरङ्गम् । तत्र वादैविद्दधमतावलम्बिनो विजित्य वेदान्ताचार्यपदवीमलभत । तत्रत्यशास्त्रार्थसचया शतदूषणीग्रन्थे सगृहीता विद्यन्ते । परमतभङ्गनाम्ना स्वग्रन्थेनाधिगतयशाश्चाहीन्द्रनगराधीशेन कवितार्किकसिंहोपाधिनालकृतः ।

स डिण्डिमसार्वभौम पराजित्य तं शिष्यता नीतवान् । पश्चात् विष्णु-घण्टावतारोपाधिना तस्य महिमावर्धत । स रामानुजसिद्धान्तान् प्रचारयन् १३२६ ख्रीष्टाब्दे पुनः श्रीरङ्गमध्यवसत् । तत्र च १३३६ ख्रीष्टाब्दे मलिक-काफूरेण श्रीरङ्गमन्दिरं लुण्ठनमिति मन्दिराधीक्षकेण सुदर्शनसूरिणाम्भै श्रीभाष्यब्राह्म्या श्रुतप्रकाशिका च ग्रन्थौ समर्पितौ । तौ रक्षन्नेष स यादवा-चलमध्युवाम । वेङ्कटोऽसौ वेदान्तदेशिक १३६६ ख्रीष्टाब्दे दिवङ्गतः ।

दशाङ्केन सुकल्पसूर्योदयमहानाटकेण प्रबोधचन्द्रोदयमनुसृत्य वेङ्कटो विशिष्टाद्वैतं प्रतिपादयितुं ब्रह्मसूत्राध्यायान् रचितवान् । तदयथा प्रथमेनाङ्के न समन्वयाध्याय, द्वितीयेन विराधाध्याय ततः सप्तभिरङ्कैर्वैराग्यादिपरक चतुर्थ्या-ध्याय निबध्नाति स्म । बीजनिर्देशो यथा—

दुर्जनं प्रतिपन्नं च दूरदृष्टिरयं जनः ।

विवेकश्च महामोहं विज्रेणु प्रभवित्यतः । १०६

यथा च कथानकमक्षेप —

मूलच्छन्दमयोऽग्निनेन महता मोहेन दुर्मेघसा

क्तेन प्रभुप्रसेन इव न कारागृहे स्थापितः ।

विरम्यतेन विवेकभूमिपतिना विशोपकारार्थिना

कृष्णेनेव बलौतरेण घृणिनामुक्तयिय प्राप्स्यति ॥ १०६

षष्टेरधिकानि प्रतीकपात्राणि विवेकादीनि प्रतीकभिर्विवेदिभि-रेक्ये भजन्ते । गुरुशिष्यादयोऽपि मध्येवृत्तमुपनिबद्धाः । प्रबोधचन्द्रोदयमेवानु-हरतीदं नाटकं, यत्र विवेक ससैन्यो महामोहं ससैन्यं जयति । वेष्णव प्रस्थान-स्थापका आचार्या अप्यत्र पात्रता भजन्ते । मध्ये मध्ये शास्त्रार्थविवादा

गुम्फितः । महामोहेनेव बौद्धजैनादिमतानि प्रवर्तितानीति वेदान्तदेशिकस्याग्रहः । विवेकस्तस्य समस्तां व्यूहरचनां भङ्क्त्वा जयमुपलभ्य मोक्षमार्गं प्रशस्तं करोति ।

वेदान्तदेशिकः शिल्पीव नवनवकल्पनाविकल्पकुशलः काव्यप्रतिभां प्रतिभोन्मेषविशेषेण प्रकाशयति । अनुप्रासच्छटाविकटापि रचना प्रसादं नैव जहाति । यथा—

मुधारम्मे दम्ने मयि च मदने मुवतकदने
मितोत्साहे मोहे वृजिनगहने व्याप्तदहने ॥ ४.२५

आत्मीयां भर्णति सुन्दरीं च स्तौति कविः —

निवृताखिलदोषा निरवधि-पुरुषार्थ-लम्भनप्रवणा ।
सत्कविभर्णतिरिव त्वं सगुणालंकार-भाव-रस-जुष्टा ॥ १.६४

इतीह काव्यपरिभाषेव शोभते । रूपकरूपणमपि यथा—

पदः पद्माकान्तः प्रणिपतनमस्मिन् हिततमं
शुभस्तत्संकल्पश्चतुक्रयति संसारजलधिम् ।
झटित्येव प्रज्ञामृपजनयता केनचिदना—
वविद्यावेतालीमतिपतति मंत्रेण पुरुषः ॥ १.६३

इत्यहो संगीतकं, विस्मयकरी निसर्गच्छटा, वर्णनाकौशलं च । तत्र मेघमालाया मनोहारि वर्णनम्—

अक्षणोरञ्जनवर्तिका यवनिका विद्युन्नटीनामियं
स्वर्गञ्जायमृना - वियज्जलनिधेर्वेला—तमालाटवी ।
वर्षाणां कवरी पुरन्दरदिशोऽलंकारकस्तूरिका
कन्दर्प-द्विप-दर्प-दान-लहरी-कादम्बिनी जृम्भते ॥ २.५०

यथा वा काव्येयां वर्णनम्—

खेलच्चोलवधू - विधूत-कवरी-शंखालितामन्वहं
पण्येम प्लवमान-हंसमियुन-स्मेरां कवेरात्मजाम् ॥

आस्तां तावद् वेदान्तदेशिकस्य वेदान्ताग्रही निर्वेदकलितो रामानुजाचार्यदर्शनादर्शः प्रतिभाप्रकर्षः, शब्दार्थयोगनेपुणी पुण्या च रससम्भृतिः कामपि प्रत्यग्रतामग्रे सारयति । पद्यप्राया संवादा उपदेश-प्रधानानि पद्यानि वेदान्त-देशिकाश्चोपदेशारस्तनूकुर्वन्ति रङ्गमञ्चव्यापारान् । एतानि काव्यसारस्य स्व।रस्यमात्रं तन्वन्ति ।

उन्मत्तराघवम्

भास्करकवेरुन्मत्तराघवं प्रेक्षणकमेकाङ्क प्रथमतो विद्यारण्यमहोत्सवे-
ऽभिनीतम् । अयं विद्यारण्यो माघव एव चेत् सायणस्य भ्राता, तदोन्मत्त-
राघवस्य रचनाकालश्चतुर्दशी शताब्दी भवेत् ।

अत्रोन्मत्तराघवे सीतया कियत्काल विद्युवतस्य रामस्योन्मत्तालापास्त-
थैवोपनिबद्धा यथोर्वश्या वियोगेन पुनरवसो विक्रमोर्वशीये । रामलक्ष्मणयो-
र्मृगया विहृतुं गतयो पुष्पाप्यवचिन्वती भीतान्तर्घन्ते । मधुरिकायास्तथा
विज्ञाय रामो विलपति । दुर्वासस शापेन हरिणीत्वं गता सीतागम्येन
निरस्तशापा पुनः राम मिलति ।

भास्करस्य सानुप्राप्ता सरणि काव्यपान्यान् सविश्रम गमयन्ती
पादन्यासकोमला जातु मनोहरति । यया

मास्दाति मलयपवना मन्दमादोलयन्त
मञ्जत्यस्या मधुकरयुवा मञ्जरीणा मरुदे ॥४

भीमविक्रमव्यायोग

मोक्षादित्यो भीमविक्रम व्यायोग १३२८ ई० वर्षेऽरचयत् । तस्य पिता
भीमो गुरुश्च हरिहरोऽभवताम् । मन्ये शङ्खपराभवस्य कविरेवास्य गुरुर्भवेत् ।
मोक्षादित्यो महाभारतशुपजीव्य कथानकमत्र गृह्णाति । जरासन्धेन भीमस्य
युद्धमधिकृत्य कथा प्रसरति ।

कथानुसारेण जरामघस्य वधाय कृष्णोऽर्जुनो भीमश्च तस्य राजधानी
गिरिव्रज गच्छन्ति । तत्र ब्राह्मण परित्यज्य नान्य प्रविशतु इति राजानानु-
सारेण भीमसेन आचार्यश्चन्द्रशेखर इति कृष्णश्चक्रघरस्नातक इति अर्जुनश्च
धवलस्नातक इति ब्राह्मणवेपगूहितात्मानस्ते प्राविशन् । अरुणोदयात् प्राक्
कृष्णाजुनयो सिद्धेश्वर देवमाराधयितु गतयोर्भीम एकल स्थित कस्यापि
राजकुमारस्यार्तवाणीमश्रुणोत्—अहमेवात्मनोऽन्त करिष्ये—

धिरमकारि मया मुनिवत तप
श्रुतिजपद्वय समाधिममञ्ज्वता ।
दृढमन तहवित्तव तुष्टये
न हि महैत मनापि तत्फलम् ॥२२

तावदेवास्य माता वधूश्चागच्छताम् । को अत्रियेतेति तेषु विवाद शृण्वन्

भीमस्तत्र शिवोऽहं विप्ररूपो वो रक्षार्थं तुष्टः सन्नायातोऽस्मि । यूयमितो व्रजतेति । इदमत्राकृतम्—जरासन्धेन शिवाय होतुं गृहीती पितरं भ्रातरं च मोचयितुं स राजकुमारः शिवतपश्चरन्नपि किमपि फलमनवाप्य प्राणाहुति करिष्यन्नासीत् । भीमेन ते त्रयोऽपि ततो निःसारिताः । तावदेव कृष्णार्जुनौ तत्रागतौ ।

भीमाहूतेन घटोत्कचेन नगरपालिकायां जरायां दूरीकृतायां, दुर्गभङ्गाय चैत्यकगिरिशिखरे च निपातिते ते राजाजिरं गताः ।

अथ परिचयं पृष्टास्ते यथावदेवात्मानं विज्ञापितवन्तः । तदा पुत्रं सहदेवं राज्येऽभिषिच्य राजा युद्धाय सज्जोऽभवत् ।

जरासन्धः कृष्णमवदत्—

त्वं	पुरंव	विजितोऽसि	वाक्पटुः
फाल्गुनोऽपि	किल	फल्गुयुद्धकृत् ।	
संयुगेषु		भुजवीर्यशालिनं	
भीमसेनमहमुद्यतं		वृणे	॥६४

ततो मागधराजं तं पराजित्य भीमसेनस्तद्, हितु.पाणिग्रहणं कृतवान् । तदा वन्दीभूता राजानः सर्वे मोचिताः ।

कुवल्यावली

कुवल्यावल्या नाटिकाया रचयिता सिंहभूपालो रसार्णवसुधाकरस्य प्रणेता चतुर्दश्याः शताब्द्याः पूर्वार्धेऽभवत् । इयं नाटिका रत्नपञ्चालिकेत्यपि पुष्पिकायां संज्ञिता ।

पूर्णेयं सिंहभूपेन कवितामधुजल्पितैः ।
रत्नपञ्चालिका नाम नाटिका रसपेटिका ॥

यथा भासस्य प्रतिमानाटकं, यथा वा सुभट्टस्य छायानाटकं तथेयं नाटिका रत्नपञ्चालिकेति संज्ञिता । कथानकेन प्रतिमायाश्छायाया वा योजना स्पष्टतरं प्रतीयते । अस्यां कुवल्यावल्यां कृष्णस्य विवाहमालक्ष्य कल्पितैव कथोपनिबद्धा ।

भूमिरात्मानं कुवल्यावलीं नाम कन्यारूपिणीं कृत्वा रुक्मिण्या सहावसत् । नारदप्रदत्ताङ्गुलीयकेन सा स्त्रीभिः स्त्रीरूपेण पुरुषैश्च रत्नपुत्तलिकारूपेणादृश्यत । एकदा सा चन्द्रलेखया सहालपन्ती कृष्णेन साश्चर्यं दीक्षिता—

कथं नाम रत्नपञ्चालिकया सहालपति चन्द्रलेखेति । तस्या पतितमङ्गुलीयक प्राप्य कृष्णस्ता स्वरूपतोऽपश्यत् । अयमेव प्रणयोपक्रम । मत्यभामा रहस्य विज्ञाय ना प्रामादे बन्दीकृतवती । तावदेव कोऽपि दैत्यो जहार ताम् । कृष्णस्ता मोचयामास । नारदेन विदितवृत्तान्ता रुक्मिणी ता कृष्णाय समर्पयामास ।

कपूर् रमञ्जयामिवास्या नाटिकाया गीतसभार प्रचुर कलयामास कवि ।

कमलिनीराजहंसम्

कमलिनीराजहंसस्य रचयिता पूर्ण सरस्वती बहुशो रचनाभि ख्याति गतश्चतुर्दश्या शताब्द्या प्रादुर्भव । अस्य नाटकस्य प्रथमोऽभिनयो राजपरिवारेण दृष्टो वृषपुर्या (त्रिचूडे कोचीनस्ये) शिवालयेऽभूत् । इद वस्तुनो गीति नाट्यत्वमेव भजते । नाट्यापेक्षया गीतितत्त्वस्य प्राधान्यमत्र विलसति ।

अत्र कथानुसारेण कन्या कमलिनी नायिकास्ति राजहंसस्य नायक । कुमुदिनी कलहसश्च तयो सखायो वर्तते । एकश कुमुदिनीमालपन्ती कलहसोऽश्रुणोत् । कमलिनी राजहंसस्य प्रथमदर्शनात् प्रभृति मदन-सन्पता प्रनिभानि । सा कलहम परस्ताद् तद् व्यतिकर न्यवेदयत् । अत्रान्तरे विद्य-गिरेर्नागराजो द्रुत्या सन्दिशति स्म मह्यं कन्यका दीयतामिति । तरङ्गावली ता दूती ततो विद्रावयति स्म । इद वृत्त कलह साच्छ्र त्वा राजहंसो गोदावरी-नट-नतामण्डपे मिलित्वा कमलिनी पाणौ चकार । आक्रमणोद्यन नागराज पम्पा मकरीभि कृतेन प्रत्याक्रमेण विद्रावयति स्म ।

ब्रह्मणाहृतो राजहंसो मानसे (सरोवरे) राज्य क्तु मारेभे । कमलिनीमाशवासयितु तत कलहस प्रैषयत् । स चावृत्य कमलिन्या विरहदुर्दशा निवेदयामास । उभौ ता रक्षितु गतौ । इह तावत् पम्पाया ब्रह्मलोक गन्तव्या राजहंसप्रतिपालके च शरत्काले मानसमधिवसति कालमेघ सन्नद्वैव मयूर राजानमभिषेक्तु सोपद्रव प्रायतत । कालमेघो वदति—

शरण क्रिणा भवतु भानो शरदा साङ्गधोसित् छगानाम् ।

ननु जोवति चाहिनो घनाना नदराजोदक-पण्य नैपमानाम् ॥

मयूरामिपेकसभारो यया—

धारानीपे सूरभिरमित सहता पुष्पलक्ष्मी—

रध्ररम्म पृषुतरघटैरामृत सागरेभ्य ।

शब्द पुष्यो विसरति दिशरत्तातकाना द्विजाना

पायोद्योत दधति च पुरो भूमत शृङ्गरीठम् ॥ ४१८

मयूराभिषेकोद्यते शत्रौ कालमेघे चक्रवाक-हंस-शुक-कलकण्ठादयो
राजहंससेनायकाः ससैन्यं योद्धुमुपस्थिताः । कलहंसो राजहंससेना-
वर्णयति—

वक-शुक - रङ्कु-भृङ्ग-पिक-कौशिक-संकलितां
चल-कलविङ्क कङ्कु-जलरङ्कु-कुलिङ्ग-कुलाम् ।
चटुल-पतत्र-पत्रचय-चित्रित-दिग्बदनां
कलयितुमोहते क इव ते महतीं पृतनाम् ॥

ब्रह्मणादिष्ट. शरन्मुनि. कालमेघसेना विनाश्य कमलिनीममोचयत् ।
राजहंसः पुनरायात् पम्पया कृतसभाजनो निजया प्रियया सह सुखमुवास ।
नाडीजङ्घमुखेन नाटकरहस्यं एतदुपस्थाप्यते—

कालमेघ-महामोहे शापश्रुत्या निवारिते ।
हृद्यां कमलिनीं विद्यां दिष्ट्या शिष्यो ममाप्तवान् ॥

कमलिनीराजहंसमिदं प्रथमत्योपलब्धं नाटकं यत्र पशु-पक्षि-वनस्पति-
प्रतीकानि मानवा अभिनयन्ति । पञ्चतन्त्रशैलीमनुगतमेतन्नाटकं मानवेतरद्
वस्तुजातं मानवतां नयति, आध्यात्मिकं च भावप्रभावं भावयति । वर्षा
तावदविद्यारूपां शरदं च विद्यारूपां चित्रयन् विद्यायां विजयमातनोति कविः
पूर्णसरस्वती । वेदान्तोपदेशायास्य रचना प्रसूता प्रतिभाति । व्याख्यानप्रायाः
प्रलापा अभिनयव्यापार-परिपन्थिनोऽपि उपदेशप्रवणस्य मन्व्यासिनो लक्ष्यं
पूर्यन्त्येव । कतिपये प्रसङ्गाः कवेः लोकानुभवमहिमानं प्रकाशयन्ति ।
तथाहि —

रमयतु सुमनोगणः प्रकानं
पिशुन-शुनां वदनेरद्वपितानि ।
कविभिरुपहृतानि दीप्तजिह्वै —
रतिरसितानि हवीपि वाह्मयानि ॥

अत्र पिशुनाः श्वभिरुपमिताः कवेर्वीक्षानेपुणीं प्रकटयन्ति । स्वस्य वाणीं
मङ्गल्यामाशानानोऽयं श्लाघते—

वाणी मनास्तु वरणीय-गुणोघ-वन्द्या
श्लाघ्यां तथापि विदुषां शिवमाश्रयन्ती ।
वासी नृपस्य यदि दारपदं नियुक्ता
देवीति सापि बहुमानपदं जनानाम् ॥

शृङ्गारपूरस्यन्दिनि नाटकेऽस्मिन् मनोहारीणि निसर्गं सुधमा वर्णनानि मनो हरन्ति । यथा,

विपति विततिरेषा चक्रिणा चक्ररूपा
 क्लपति क्लतनादं कर्णयो पूणपात्रम् ।
 दिनकर-कर समे दिग्बधूना स्खलती
 विविध-भणि-निबद्धा मेखला-मालिकेव ॥ २ १६

यथा वा युद्धवर्णनम्—

उग्रं पक्षाप्रपातेस्तृणमिव विपति भ्रामयन् सामयोनि
 ऋडंस्तुण्डप्रहारे सतिनिमिव हया हृक्षमुत्सोम्य चक्षु ।
 पाद-त्रोटी-चपेटा-वृटित कट तट-स्फार नियन्मदोरस
 सादम्पाकीर्णपादं पविरिव मलय हमातले पातयामि ॥२ २८

अपि शृङ्गारवर्णना नैपुणो—

मिञ्चन्तो व्यूतङ्गुणाभूहिता वाण्याम्भसा दीलता—
 मेकेना यतर स्तुनि गुण्णा सेम्पीइपिन्ती स्तुम ।
 पाडवेनैकतरेण इहल शायिता पायोजिनोसस्तर
 चित्रस्थेध विमाण्यने मम सवी वित्त यते प्रयमि ॥२ ३१

क्वचिन्निर्गर्गशोभा सालंकारा सर्गसा वधूरिवाघिशेते पदशय्यम्—

शतमधमणिमूमि संस्पृशती करार्थं
 स्फुरति झरनिगूढा पधरागस्यंतीयम् ।
 जलविहरणकाले दुग्धमिधौ निलीन
 मधुमयमपकण्ठे मार्गमाणेव ससमी ॥

पद्युपक्षिणा सव्यवहारेण योरपीयदेशेषु प्राचीनकालतो नाटकानि प्रणीतानि । कामेडीनाट्यस्याविर्भाव विशदयता सोबेन महोदयेन प्रोक्तम्—

Comedy was an outgrowth of the comus or festive procession in honour of Dionysos in which performers disguised as birds and animals wound their way through the streets of the town to the temple ²

'वडं' इत्याख्ये नाटके कवि पक्षिमुखेन सत्य व्यापयति—

Is there any one amongst you
O spectators who would lead
With the birds a life of pleasure ?
Let him come to us with speed

‘वर्ड्स’ नाटकस्य रचना ४१४ ख्रीष्टाब्दपूर्वं अरिष्टाफेन्स महोदयेन निष्पन्ना ।

जावादेशेऽपि पात्राणि पशु-पक्षिणां भूमिकायां तेषां वेवेणाभिनयन्ति ।^१

कमलिनीराजहंसमपरं केरलीयं नाटकं सुवाला-वज्रतुण्डं सम्यक् स्मारयति ।

सुवाला-वज्रतुण्डम्

सुवालावज्रतुण्डस्य अस्य प्रणेता श्रीरामोज्ञातकालकुलवृत्तोऽपि हास्यरस-परायणऋविः शोभते । नायको वज्रतुण्डो मूपक एव । तस्य पाणिगृहीती भार्या सुवाला रक्ताङ्गदेन सर्पेण वलाद् हता । वज्रतुण्डो मूपकाणां महतीं सेनां समाहृत्य रक्ताङ्गदमाक्रामति स्म, तं हत्वा स्वपत्नीं पुनर्लभते च ।^२

विटनिद्राभाणः

विटनिद्राभाणश्चतुर्दश्यां शताब्द्यां कोचीनराजाश्रये प्रणीतः । अत्र महोदयपुरस्य रामवर्मणस्तन्मातुर्लक्ष्म्याश्चोल्लेखं चर्चयताऽस्य प्रणेतुर्नाम न विद्यते । अत्रोपनिबद्धो विटो लावण्यमूर्तिं कामपि स्तौति—

तलोदरि तवापाङ्गः क्रीतमेतज्जगत्त्रयम् ।
त्वां विना स तु कन्दर्पः कं दर्पमवलम्बते ॥

भरतवाक्येन राजा रामवर्मा कृताशीः स्तूयते स्म—

यावत् खण्डेन्दुमूर्ति श्रयति गिरिसुता यावदास्ते मुरारे-
र्वक्षस्यक्षीण-हार-द्युति-मणि-शबले देवता मङ्गलानाम् ।
यावद् वक्त्रेषु मैत्रीमुपनयति गिरामीश्वरी पद्मयोने-
स्तावल्लक्ष्मोप्रसूतिः स्वयमवतु भुवं रामवर्मा नरेन्द्रः ॥

१. The Theatre the East p. 210 by Faubion Bowers.

२. पुस्तकमिदं प्रकाशितं लेखकस्य सविधे वर्तते ।

चन्द्रकला

चतुरङ्गिकाया चन्द्रकलानाटिकाया कवि महापात्रविश्वनाथ कनि-
ङ्गाधिपस्य सान्घिविग्रहिक साहित्यदर्पणकर्तेति सुविदित एव । अस्या
नाटिकाया प्रस्तावनामनुस्रष्ट्यास्य रिता चतुर्दशभाषाज्ञो महापण्डितश्चन्द्र-
शेखर आसीत् । परमवैष्णवो विश्वनाथ पितु साहित्यशास्त्रमधीतवान् ।
राजकीयसेवाया स गजपति सान्घिविग्रहिकश्च बभूव ।

कविराजकविसूक्तिरत्नाकर-भगीतविद्याविद्याधर-विद्यार्णवकर्णधारकला-
विद्यामालतीमधुकर-प्रभृतिभिस्पाधिभि विश्वनाथ ममलकृत । पाण्डित्यपरा-
म्परानुबन्धने अस्थ कुले नारायणदास उल्लासदासश्चन्द्रशेखर इति प्रमुखा राज्ञा
मता पण्डिता पूर्वतर बभूवु । अन्यामपि प्रभावतीपरिणयनाटिकामसौ चकार,
राघवविलास महाकाव्यं कसवध चापि काव्यम् । साहित्यदर्पणे स्वग्रन्थानामु-
दाहरणानि नियोज्यासौ स्वप्रातिभज्योनि स्तुवन् प्रतीयते । प्राकृतनिबद्धं
कुवलयारवचरितं नाम काव्यमप्यस्य वैदुषी तनोति । प्रशस्तिरत्नावल्यामसौ
षोडशभाषाविचक्षणत्व प्रकाशयति ।

इय च नाटिका चतुर्दश्या शताब्द्याश्चतुर्थे पादे रचिता । अत्र चन्द्र-
कला-चित्ररथदेवयो प्रणयो विवाहश्च वर्णितौ ।

भैरवानन्दम्

पटङ्कस्थ भैरवानन्दस्यापूर्णप्राप्तस्य प्रणेता कविर्मणिको नेपालाधी-
श्वरस्य जयस्थिते (१३८५-१३९२ ई०) सरक्षणमाश्रितवान् । मणिको राज-
वर्धनस्य पुत्र नटेश्वरस्य शिष्यश्च बभूव । जयस्थिते पुत्रस्य जयधर्ममल्ल-
देवस्य परिणयावसर इदं प्रथममभिनीतम् ।

अत्र भैरवानन्दो नाम तान्त्रिको नायको मदनवती नाम नायिका
स्वीकर्तुं यतते । राज्ञ क्रमादित्यस्य भार्या नायिका ऋषिशिष्येण मानवीभता ।
न प्राप्तुं बहुश कृतप्रयत्नोऽपि नायको विफल सन् दिवङ्गतो बभूव ।

पञ्चदश-शताब्दी

वामनभट्टस्य-रूपकचतुष्टयम्

पार्वती परिणय - शृङ्गारभूषण - कनकलेखा कल्याण - बाणासुरविजय-
रूपकचतुष्टयस्य कवि चतुदश्या शताब्द्या परास्मिन् पञ्चदश्याश्च पूर्वस्मिन्
भागेऽस्थात् । शृ गारभूषणस्य प्रस्तावनायामसावात्मानं स्तौति—

सौभाग्यस्य निधि श्रुतस्य वसतिविद्यावधूना वरो
लक्ष्म्या ज्ञेतिगृह प्रसूतिभवन शोतस्य कीर्ते पदम् ।
नि सामान्य विकासया कवितया जागति वत्सावय
धोमान् वामनभट्ट-बाणसुकवि साहित्यचूडामणि ॥१॥

कविना महाकाव्य द्वय नलाभ्युदयं रघुनाथचरित च विरचितम् ।

पार्वतीपरिणयम्

पञ्चाङ्क मिद नाटक कालिदासकृतस्य कुमारसम्भवस्यैव कथानकमुप-
जीवति ।

अभिनयोपयोगिनो निर्देशान् ददद् धन्यतामहति नाट्यकृत् ।

शृङ्गारभूषणभाग

भागोऽय शृङ्गारभूषणारब्धो वंशवाटवर्णनादिकमाकाशभाषितेन
निरूपयन् कामपि प्रीदता वहति । वसन्तोत्सवे विलासशेखरो नाम विटो
वारविलामिनीमनङ्गमञ्जरीमभिनन्दयति ।

कनकलेखाकल्याणम्

वामनभट्टबाणस्य चतुरङ्गिकाया नाटिकाया कनकलेखाया वीरवर्मणो
दुहितु कनकलेखाया व्यामवर्मणा सह विवाहो वर्णित । उभौ विद्याधरो
ऋषिशापान्मानवलोकमवतीर्णवास्ताम् ।

बाणासुर-विजयम्

नाटकेऽस्मिन् वामन आत्मान प्रशसति^१—

पद्ये पटीयान् किल कानिदास
गद्ये पटीयान् किल बाणभट्ट ।

१ नाटकमिदम् जडयार पुस्तकालये वर्तते ।

गद्ये च पद्ये च परं पटीयान्
वत्सान्वयो वामनमट्टवाण ॥

यथानाम नाटकेऽस्मिन् उपानिरुद्धप्रणयपूर्वकं कृष्णेन वाणासुरस्य विजयो वर्णितः ।

ज्योतिःप्रभाकल्याणम्

ज्योतिःप्रभाकल्याणनाटकस्य प्रणेता ब्रह्मसूरिर्नाट्याचार्यस्य हस्ति-मल्लस्य वंश्यः प्रतिष्ठातिलकस्य त्रिवर्णाचारस्य च ग्रन्थयोः रचयितासीत् । स चतुर्दश्याः शताब्द्याः पञ्चदश्याश्चापरपूर्वभागयोरात्रिर्वभूव । शान्तिनाथः पूर्वभवे विद्याधरोऽमिततेजा ज्योतिःप्रभां विवहति इति कथावस्तु गुणभद्र-कृतादुत्तरपुराणाद् गृहीतम् । शान्तिनाथजन्ममहोत्सवे नस्य प्रथमाभिनय आयोजितः ।

विवाहाहं वयः प्राप्ताये पुत्र्यै ज्योतिःप्रभायै वरमुपयुक्तं चिन्तयमानं वासुदेवं प्रति बलदेवो विद्याधरममिततेजसं नाम प्रास्तोषीत् ।

तयोर्विवाहकथा नाटके वर्णिता । नेदं नाटकं सम्पूर्णं हस्तगतम् ।

नाटकेऽस्मिन् प्रवेशकविष्कम्भकी प्रागङ्घ्येभ्यो मुद्रितानि । प्रतापरुद्र-कल्याणवदत्रापि नाट्यशास्त्रीय-लक्ष्यपदानामुदाहरणानि प्रस्तावितानि ।

गोरक्षविजयम्

कीर्तिनिककोटिकं प्रेक्षणकमिदं गोरक्षविजयं (कीर्तनविरहितं) विद्या-पतिना शिर्वासिंह-राजेन (१४१२-१४१६ ई०) सभाजितेन रचितम् । संस्कृत-प्राकृतवद्धसंवादमयं मैथिलीभाषावद्धैः पञ्चविंशत्या गीतानां समवायेन नाटक-मिदं शोभते । मैथिली-गीतप्राधान्येऽपि नेदं सजातीयं वा नाटकं मैथिली-रूपकमिति-संज्ञापयितुं शक्यते, यतो हि नाम प्राकृतांशबहुलमपि संस्कृतनाटकं प्राकृतं न भवति ।^१

अत्र कथानुसारेण कदलीपुरे भूमिपतीभूतं भोगलिप्तं मत्स्येन्द्रनाथम-न्विष्यन्तो योगिनो गोरक्षनाथः काननियश्च राजसभाद्वारि प्रवेशं याचमानो दौवारिकेण निषिद्धौ । आवां राजः परिचितौ इति तेषां परिचयोक्तिं श्रुत्वा

१. भरतेन प्रमाणितम्—

अथवा छन्दतः कार्या देशभाषाप्रयोक्त्रुभिः ।

नानादेशसमुत्थं हि काव्यं भवति नाटके ॥ ना० शा० १७.४८

महामन्त्रिणा दत्ताभ्यनुजौ तो अन्तः प्रविश्य मत्स्येन्द्र रमणीभिरात्मानं विनोदयन्मपस्यताम् । राजाज्ञया तो लास्य च नृतं प्रदर्शयामासतु । नृत्तेनाद्भुतेन प्रीतोऽपि राजा 'एभिरेव राजकुमारो बौद्धनाथो हृत' इति पिशुनेर्निर्वोदतस्ताभ्या प्राणदण्डं घोपयामाम् । तदनु नटाश्च राजकुमारं पुनरुज्जीव्यं राजानं प्रमादयामासुः ।

प्रसन्नो राजाद्भुतव्यवसायेषु तेषु गोरक्षनाथं प्रत्यभिजानात् । अथ मत्स्येन्द्रो योगपथत्वागेन कृता हार्ति परिगणय्यापि युवतीभिः प्रसाधितसुकुमाराङ्गमणीयाभिरनुनीतो न सहसाशक्नोद् विलासान् मोक्तुम् । अन्ते च स्वपुत्रमपि योगिना सद्यर्माणं दृष्ट्वा कथमपि राजपदमत्यजत् । एतदर्थं मत्स्येन्द्रो गोरक्षेण घिक्कृतः —

“अत्रापि धमिताजनानुरागो न त्यजति” इति ।

सोमवल्लियोगानन्दम्

सोमवल्लियोगानन्दमिति प्रहसनस्य प्रणेता अरुणगिरिनाथ प्रथम डिण्डिमद्वितीय इति पर्याय १ विजयनगरस्य प्रोढरायस्य देवराय द्वितीयस्य वा (१४२०-१४४८ ई०) राजसभामलङ्कृतवान् । अत्र नायको योगानन्द परिव्राजक मन्त्रापि सोमवल्लीति नाम कुलटासुद्धा स्त्रिय प्रणयपाशेनावद्धुः समुत्सुकोदर्शितः ।^१

नरकासुर-विजयम्

नरकासुर-विजयं व्यायोगवर्गीयं रूपकं धर्मसूरेधर्मसुधो धर्मभट्टोभया-परामित्रस्य रचना । मन्थासाश्रममधिगम्यासी रामानन्दमरस्वतीति गोविन्दा नन्दमरस्वतीति चाभिद्रे दधौ । अथ हि पर्वतनाथस्य पुत्रं कृष्णायास्तटे पेदपुल्लिनरूपत्तने जातः । बहुकालं मन्थाश्रममीमध्वसति स्म । साहित्य-धुरीणस्य वेदान्तादिपारगो बभूव । अस्य वश्या वृद्धम्विनश्चापि लब्धयशस आचार्या अभूवन् । धर्मसूरे रचनाकाले पञ्चदश्यां शताब्द्यां प्रथम पादो निश्चीयते । अन्येष्वस्य सप्तग्रन्थाः सन्तीति विविधविषयनैपुण्यमस्य प्रकटयन्ति । तथा हि

१ कवे विशेषणं प्रस्तावनायामुन्निखितमघोवित्रं वर्तते —

मन्थाश्रमरायकटकवि-कुलसर्वरत्नपवि

२ प्रचण्डतरकाहलघण्टाडिण्डिनादि रचितयोपण । नाटकमिदं हस्तलिखितं Triennial Cat of Skt Mss in Oriental library, Madras, Vol I—VII भागे चचितम् ।

- १—कंसवधरूपकम् ।
- २—सूर्यशतकम् ।
- ३—कृष्णस्तुतिः ।
- ४—वालभागवतं ।
- ५—रत्नप्रभा शांकरभाष्यटीका ।
- ६—हंससन्देशः प्राकृतवद्धं दूतकाव्यम् ।
- ७—साहित्यरत्नाकरम् ।

नरकासुरविजयव्यायोगस्यास्य प्रथमोऽभिनयः शरदुत्सवे प्रातर्विद्वत्परिपदा
आयोजितः । कविनास्य व्यायोगस्य भूमिकां विदधाति । यथा—

विख्यातेऽजनि पवतेऽग्वरसुधीः श्रीवारणस्यान्वये
पष्णां दशानकारिणां सुमनसामेकात्मलीलायितः ।
धर्मान्धेन मनोपिणा विरचितस्तत्सुनुना तादृशो
व्यायोगो रसजृम्भितोऽस्ति नरकध्वंसामिधो नूतनः ॥१३

अस्मिन् व्यायोगे प्राग्ज्योतिषपुरस्य राजा नरकासुरः कृष्णेन हन्यते,
यतो हि नाम स देवानपि पीडयतिस्म ।

कवितालहरीप्रोह्यमानमतिनाट्यसंविधामतिवर्तते धर्मसूरिः । वर्णना-
वर्तेषु सामाजिकान् निमज्ज्य कृतकृत्यमन्योऽसौ कार्यव्यापारान् वृणाय मत्वा
सानुप्राससंवादच्छटासुदवाटयति ।

यथा—

दङ्कारैर्घनुषो हरेः श्रुतिपुटातङ्कावहैर्विद्विषां
भांकारैर्मुवनक्षयाम्बुद-रवाशङ्कावहैर्दुन्दुभेः ।
अंकारैः कारिणां समग्रसमराहंकारिणां रक्षसां
हृंकारैरपि मांसलः कलकलः संकागते साम्प्रतम् ॥४८॥

विरुपाक्षस्य नाटकद्वयम्

उन्मत्तराघवं नाम प्रेक्षणकं रचयित्वा विजयनगराधिपतिविरुपाक्षो यशो
लेभे । इदं तृतीयमुन्मत्तराघवम् । प्रथमं तावद् हेमचन्द्रस्य काव्यानुशासने
निदिष्टमात्रं नाद्य लभ्यते । द्वितीयं भास्करस्य कृतिरत्र ग्रन्थे प्रागेव वर्णितम् ।
विरुपाक्षस्यापरं नारायणविलासं नाम नाटकं मद्रासस्य हस्तलिखितग्रन्थागारे
समास्ते ।

कवीनां विदुषां चाश्रयभूताः स्वयंमपि कवयो विद्वांसश्च विख्याता

विजयनगरस्य राजान् । तेष्वन्यतमो विरूपाक्ष पञ्चदशशताब्द्यामुदियाय ।
महाविजेता कुशलश्च शासकोऽसौ सिंहलान् विजित्य कर्णाट तुण्डीर-चोल-
पाण्ड्यादोन् वशे कृत्वा तुण्डीरस्थ मरकतपुरं राजधानीमधिवसति स्म ।

उन्मत्तराघवम्

उन्मत्तराघवस्य प्रथमोऽभिनयोऽष्टणावले तिरुवण्णामलय-स्थाने शिव-
रथोत्सवावसरे कृत आसीत् । वाल्मीकि-रामायणोपजीव्या कथासु किञ्चित्
परिवर्त्य योजिता सीताविरहोन्मत्त राम प्रलपन्त चित्रयति । रावणे लक्ष्मणे-
नेव हते राम सीतया पुनः संगच्छत इत्यन्तमस्य कथानकम् । यथा स्वयमेव
निर्दिशति विरूपाक्ष —

वालिन्युन्मूलिते द्राक् प्रमुदितमनसः सूर्यपुत्रस्य साह्याद्
बद्धे सेती कपोन्दैलवणजलनिधिं लक्ष्मणो लङ्घयित्वा ।
हत्वा पौलस्त्यमाजो सह रजनिचरं सेन्द्रजित्कुम्भकर्णं
देवीमादाय भूयस्तव सविधमसावागतं पुष्पकेण ॥८८॥

लक्ष्मणेनेव लंका जिता, रामस्तु समुद्रं न ततार न वा रावणं
जघान ।

उन्मादप्रधानेन हि नायकेनात्र भवितव्यं नामसार्थक्याय । कोऽयमु-
न्मादो नाम ?

उत्प्रेक्षाकारितोन्मादः सन्निपातप्रहादिभिः ।

अथवा यथा सिंहभूपाल —

अतस्मिंस्तदिति भ्रान्तिरुन्मादो विरहोद्भवः ।

इत्येव प्रेक्षणकञ्च विरहतप्तो राम एवोन्मत्तो लक्षयते । शृङ्गारप्रधा-
नेयं रचनेति नात्र विचारमर्हति । हेमचन्द्र उन्मादं लक्षयन् अकारणं स्मिर्तं,
रुदितं, गीतं, नृत्यं, प्रधाकिनं, प्रलापादिकं च समावेशयति । तदनु रूपैव रचनात्र
दृश्यते । किन्तु सत्यप्युन्मादे रामो निसर्गं प्रति सचेतन एव लपति । नैव
मुग्धा प्रलापास्तनोति । न वा मूढ इव विचेष्टते । हसमिथुनं दृष्ट्वा वदति —

अन्योन्यं दत्त - मृदु - जग्ध मृणाल-मङ्गल —

मुत्पदमल - प्रमृत - पक्ष - कृताङ्गुपालि ।

क-दर्प - केलि - कल - कूजित-कान्तमेत —

दामाति हसमिथुनं सवित्तासमप्रे ॥७२॥

सत्क्षणमेव जानमीतास्मरणोऽसौ निमर्गव्याप्ता प्रिया पश्यन् श्रूते—

अम्भोजं वदनेन सीरममृता, विम्बाघरच्छायया
 वन्धूकं, कुमुदं स्मितेन, शररव्यावर्तनं चक्षुषा ।
 आलापैः शुकजल्पितं स्तनतटीहारेण तारावलि
 सा वेलास्वपि वार्षिकीषु युवयोर्निर्माय तुष्टिं व्यधात् ॥७४

हंसयूनोरेव तोषाय सीता सृष्टिमातनोन्न तु रामस्य । यथा च कालि-
 दासो मेघदूते—

श्यामास्वङ्गं चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपातं
 वक्त्रच्छायां शशिनि शिखिनां बर्हभारेषु केशान् ।
 उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु न्नू विलासान्
 हन्तैकस्यं यत्रचिदपि न ते सुभ्रू सादृश्यमस्ति ॥ (मेघ)

इति च्छायां गृह्यणन्नपि कविर्नवामेव योजनां नवमेव प्रसङ्गं समा-
 कलय्यावर्जयति मनः । अनेकत्र कालिदासं भवभूतिं चानुहरन्ती शैली कयापि
 वैदग्ध्यभङ्ग्या प्रौढिमानं भजते । निसर्गो सूक्ष्मेक्षिकापात एव साफल्यस्य हेतुः ।
 यथा—

इयं हि नवमातिका तरुरयं नवश्चम्पको
 ययोचितमिमावुभौ दयितया कृती दम्पती ।
 मियः सति समागमे मधुमिपाद् बधूः स्वेदिनी
 पतिः पुलकजालकं वहति कोरकव्याजतः ॥

सीतायाः कामपि नवामेवामिच्छयां रामो गायति—

तस्या गण्डतले मया विलिखिता पत्रावली धातुना
 वासन्ती पुलके सति स्मितवती सा वञ्चयन्ती सखीम्
 सीता - निर्दर - नारुतानपदिशन्यभ्यर्ण-रत्नस्यले
 संक्रान्तप्रतिमं निरोक्ष्य च मुखं स्वित्न्नं भृशं लज्जिता ॥६१

अत्र वासन्ती तावदुत्तरगमचरितादेवेह नीता सीताया उत्तमनायिका-
 त्वमधिकृत्य प्रत्यग्रतां दधाति । भवभूतेर्गजेन्द्रलीलां नवया छटया संयुनक्ति
 कविः —

करधृत - नलिनी- दलातपत्रो
 मृदु-तरलोक्त-कर्ण-तालवृन्तः ।
 चलदलिवृन्द-चारु-गीत-चाटुः
 प्रियकरिणीमनुवर्तते गजेन्द्रः ॥ ६२

श्रीवाभङ्गाभिराममित्यादि कालिदासीय पद्यमनुहरन्तपि कवि स्वप्रति-
भया नव्यतामदधाति । यथा

पुरस्तादाघावत्यतिजवभृदस्ताप्रचरणो
विवृतप्रोव सन्नसदृदयमालोकयति माम ।
क्षणाद् दृश्य पाशवै निवसति करग्राह्य इव मे
क्षण भूयो दृष्टेरपि न विषय याति हरिण ॥१६

प्रसङ्गान्तरमेवात्र जयति । शाकुन्तले हि मृगो दुष्यन्ताद् भय नाटयति ।
अत्र तु तस्य नैर्मगिकी गतिश्छलयति राम स्वर्णमृगविग्रहेण । यथा वा तस्मिन्नेव
मारीचप्रसङ्गे—

मरुतहवा जघाकाण्डेन शाह्वतयन् मर्हो
कुञ्जतयमयीराशा कुवन्नपाङ्ग-विवर्तनं ।
गगनमखिल गात्रोद्योते सविद्युदिबावहन्
वनह्रहरिण बोध्य मेरो विशोर इयागत ॥१७

नारायणविलासम्

पञ्चात्मके नारायणविलासमिति नाटके यथानाम नारायणलीला
वर्णिता । नाटकेऽस्मिन् कविरयं वर्णाटि चोल-पाण्ड्य प्रान्तानां शासनक आसी-
दिति वर्णितम् । अथ च तेन सिंहलद्वीपे विजयश्री स्थापिता ।^१

रामदेवव्यासस्यच्छाया नाट्यानि

रामदेवो व्यासस्त्रीणि रूपकाणि सुभद्रापरिणयनम् रामाभ्युदयम्,
पाण्डवाभ्युदयम् च प्रणीय स्वयमेव तानिच्छायानाट्यानि कथयति । एतानि
छायानाट्यमिति दूताङ्गदप्रस्तावे विवेचितम् । अमौ कविर्मध्यप्रदेशस्य रान-
पुराञ्चले (रायपुर) पञ्चदश्या शताब्द्या पूर्वावै स्थिति लेभे ।

सुभद्रापरिणयनम्

राजनि हरिवमणि कलचुरिवश्ये रत्नपुर शासति तदादेशानुसारेण
रामदेवव्यास सुभद्रापरिणयनमरचयत् । अस्य कथानक महाभारतादेशु हीत
सुपरिष्कृतञ्च ।

पाण्डवाभ्युदयम्

अङ्गद्वयात्मकं पाण्डवाभ्युदयं नामरूपकं रामदेवव्यासेन हरिवर्मपीठं
रणमल्लदेवमाश्रयता रचितम् । द्रौपद्या आजन्मन आ च स्वयंवरादव
कथोपनिबद्धा ।

रामाभ्युदयम्

रामदेवस्य मेरुमहाराजाश्रयं गतस्य रामाभ्युदयं रूपकं लङ्काविजयमारभ्य
रामस्यायोढ्यां प्रत्यागमनान्तां कथां निबध्नाति । इदमप्यङ्गद्वयात्मकमेव ।

चन्द्रिका-कलापीडम्

चन्द्रिकाकलापीडस्य लेखको रामवर्मा केरलदेशे कोलराज्यस्याधिपति-
रासीत् । तस्य रचनाकालः १४२३ ख्रीष्टाब्दतः १४४३ ख्रीष्टाब्दपर्यन्तो बभूव ।
१४४३ ख्रीष्टाब्दे स दिवङ्गतः । तस्य मामकः केरलवर्मा कोलत्तुनाडस्य
राजा बभूव १४२३ ख्रीष्टाब्दे । तेन मामकेनादिष्टो रामवर्मा भारतसंग्रहं
महाकाव्यं विरचितवान् ।^१

चन्द्रिकाकलापीडस्य प्रस्तावनानुसारेण महाराजस्य रविवर्मणः कनीयसी
मूर्तयेव कोलभूभागधेयस्य केरलवर्मणः सहोदरीसंजातेन रामवर्मानिधेयेन विरचितं
शृङ्गाररसमयिष्ठं चन्द्रिकाकलापीडं नाम नाटकम् ।

पंचाङ्कस्य नाटकस्य चन्द्रिकाकलापीडस्य नायकः काशीवासी राजा
कन्दर्पशेखरो नायिका च कलिङ्गराजकुमारी चन्द्रिका स्तः । अस्य प्रथमा-
भिनयः पेरिन चेल्लूरपुरस्य नीलकण्ठायतने चैत्रमहोत्सवे आयोजितः । माल-
विकाग्निमित्रमुपजीव्य नाटकमिदं प्रहृषितं प्रतिभाति । सरलसरला संस्कृत-
भाषायां विलसति । यथा भरतवाक्यम् ।

देवि प्रसन्नहृदया सततं मयि स्याः
स्वाचारमग्नमनसस्तकलाः प्रजाः स्युः ।
ब्रह्माचलोकरसिका मुनयो भवन्तु
राज्ये धसेत् स्थिरतरानुपमा च लक्ष्मीः ॥

गंगदासप्रतापविलासम्

गङ्गादास-प्रतापविलामस्य नामैतिहासिकस्य नवाङ्कस्य नाटकस्य
रचयिता गङ्गाधरो मूलतः कर्णाटकवास्तव्यो विजयनगरनृपतेः प्रतापदेव-

१. महाकाव्यमिदं केरलानां ग्रामकीय संस्कृतं ७० नि० पुस्तकालये ४४८३ संख्यकं
विद्यते ।

राज्यस्य सभातो गुर्जरानागम्य कञ्चित् कालं मुहम्मदद्वितीयस्य राजसभामलञ्चकार । पश्चाच्च जूनागढराजेन गङ्गादासेन सभाजित । सभाव्यते यदमावेव मण्डलीक नाम महाकाव्यमरचयद् यत्र जूनागढस्थान्तिमो हिन्दू नरेशो वर्णित ।

अस्मिन्नाटके अहमदाबादसुलतानेन मुहम्मदद्वितीयेन सह चम्पानगर-राज्यस्य गङ्गादासस्य प्रतापदेव्या समहिपीकस्य पावागढदुर्गमधिकृत्ययुद्धवर्णितम् । गङ्गादासस्य विजयम् १४४६ ई० वर्षीयमधिकृत्य १४५० ई० वर्षेऽप्य रचना कृता स्यादिति प्रतीयते । चम्पानगरस्य महाकालीमण्डपेऽस्य प्रथमोऽभिनय प्रयोजित ।

अत्र कथानुसारेण मुहम्मदो गङ्गादास तस्य कन्यामयाचत । याञ्चामपमान मत्वासी युद्धाय कृतसक्तपो निष्ठुरमुत्तर प्रेषितवान् । पुरोधसो विजयाय महाकालीमपूजयन् । राजा कान्भीमस्तौत् । स तथा दत्त प्रमादरूप हार प्राप्तवान् । महानवमोपूजनावसरे राजा विदूषकेण मह सभामण्डपे सगीतकेन प्रसादित । अथ तावदेव बहुरूपो नाट्यकार समागत्य राजानमात्मपरिचयमवदत्—

“कर्णाटकेभ्योऽस्मि । राजा मल्लिकार्जुनो विजयनगरे शास्ति । स च स्वपितृरिपुद्वय दाक्षिणात्य सुलतान गजपतिमोद्गाघोशं चाजयत् । एकदासो परिषद गतो गङ्गाघरस्य क्वेविषये क्वासौ गत इति पृष्ठवान् । पारिपदास्त श्वेदयन्—अत्र सम्मान लब्ध्वासौ दिग्विजयकाम गुजरेण सुलतानसविधे यष्मासानुयित्वा सम्प्रति पावाचलभृपति गङ्गादासमाश्रयति । तेज गङ्गादास-चरित नाटकायितम् । तदेव नाटकमभिनेतुमहमत्रोपस्थित” इति ।

गङ्गादासस्य यौवराज्यादारभ्य कथा प्रसरति—

“युवराजो राजकुमारीमश्वमारोह्यापहरति । एकत्र विश्राम्यन्नसो प्रेयसीमाह —

त्वदेकमनसो मुग्धे न मे स्फुरति किञ्चन ।

चिदानन्द कला तत्त्वभाविनो योगिनो यथा ॥ २ १६

इति नाट्यकारेण रटित पाठं रटन् विनोदशुको महिषी उत्कथति स्म राजान्यामिच्छतीति ।

“यो मामनामञ्च किमपि न करोति सोऽप्यायपुत्र कर्णाटनाट्यकारेण बहुरूप कृत्वा वित्तस्थितयवतिष्ठपाभिनय दृष्ट्वा तामेव चिन्तयति ।” इति निभूत श्रुत्वा राजा ता प्रसादयामास ।

अथ रणचङ्गेन नाम वीरेण सुरत्तानस्य सेनाधिपे नरोजे हते, मुनीरस्य सेनाया अशवारोहिणां पञ्चसहस्र्यां क्षयं गमितायां वीरमभूपो नानभूपश्च गङ्गदासाय पत्रे प्रेषयतः—मुहम्मदाय स्वकन्या दत्त्वाधीनो भवेति । तौ च प्रागेव तस्मै कन्या दत्तवन्तौ । गङ्गदासः पत्रमुत्तरयति स्म—

म्लेच्छाय कन्यां ददतो स्वस्य जीवनहेतवे ।

नान-वीरमयोः कस्य सम्पर्को नोपजायत ॥ ५.२

इति वाचयित्वा सुरत्तानः नानवीरमयोरपमानं स्वशिरसि दत्तं पादं मन्वानः सेनया पावाचलदुर्गमाक्रामति ।

पराभवपथेऽपि वीरमो गङ्गदासं सन्दिशति स्म —

मुञ्चामिमानं सकलं यथान्ये पृथिवीभुजः ।

दत्त्वा निजसुतां मह्यं राज्यं कुरु निरामयम् ॥ ८.१२

इति श्रुत्वा गङ्गदास तं प्रत्याह—

समिति मम दृषाणो देवकन्यां ददाति ॥ ८.१३

अथ नानभूपं सहायमुपलभ्य दुर्गे कृताक्रमणं सुरत्तानो विवृद्धमनोबलः पुनराह—

रे गङ्गदास ते दुर्गं पातयाम्यद्य सर्वतः ॥ ८.१६

गङ्गदासः प्रत्युवाच—

यत् कर्तुं शक्यते तत् कर्तव्यमिति ।

अन्ततो गङ्गदासो विजयी बभूव । तदा मुहम्मदस्यापकीर्तिर्वणिता । यथा—

एषा फाक-वराह-माहिष-सना मृद्धावली- सोदरा

निर्मेषाम्बर-सन्निभा निज-भया न्यक्कुर्वती कञ्जलम् ।

मूर्ताभावस्यातानसोव खनिर्नोलानां रत्नानां कि

संग्राम-प्रविभग्न-महमद-सुरत्तानापकीर्तिः स्थिता ॥

इदं नाटकं गुजंरदेशस्य राजनीतिक-सांस्कृतिक-परिचयं पुरस्करोति । तदा तुरुष्कादयः प्रमुतां प्रतन्वाना आसन् । रङ्गे पात्रपरिचयो निवेदकमुखेन नेपथ्याद् दीयते । यथा आगच्छन्तं सचिव हरिदासं निवेदकः सूचयति—

स्फायत्प्रोज्ज्वल-कञ्चुकावृततनुमंध्यस्य शोणांशुक-

श्वञ्चन्मस्तकवेष्टितेन्दुकलिका-संकाश-चीनाम्बरः ।

कसे लेखनिका दघत् तदितरे हैम मयीभाजन
पाणी पुण्यमतोनृपालसचिव प्रत्येति सतोपवान् ॥ १ ३२

यथा वा पुरोहितागम —

प्रात स्नान पश्चिम-यात्र-विलसत्क्षालन प्रोलसद्
घोत्र-स्फारित-यज्ञमूत्ररचनो दभं-प्रगल्भाङ्गुलि ।
गोपीचन्दन - चञ्चितालिङ्ग - जितादित्यप्रभामण्डल
कर्णान्दोलित-कुण्डल समयते राज पुरोधा इह ॥ १ ३५

यथा च नाट्यकारप्रवेश प्रस्तूयते—

मुक्ता-कुण्डल मण्डित श्रवणयो कण्ठे च मुक्तावली-
मुक्त कङ्कणभूषित करपुगे पङ्कजा दघत् तोडरी ।
पुष्पापूरित-पूण-केश-निचय कस्तूरिका-पत्रक—
स्ताम्बूल स्फुरिताघरो नरपति प्रत्येति भूपालवत् ॥ २ ३१

कवि क्वचित् पारसीकशब्दगर्भा पुरातनीं हिन्दीमपि प्रयुञ्जानो
दृश्यते । यथा—

अपकी दालम देखता किमु सढोच्छोहिया खुदालमका
बन्दा तीर कमाण लेकरि करां हिद्दु दिवाना इहाँ ।
आया जाय कहाई ताल पगडों पालों गलां पागडो
बिस्ताकी करता खुदालम अगे कर्ता नहीं अम्हकू ॥ ६ १५

ब-दा तेरा निसन्दा हउं छउस घरों बयों करो खोद ग-दा
जो मुझ् खें मार तिसखें रउ तह मुणुरे कालिका की दुहाई ।
बयू खुशालममु भूला नहि नहि सुणता बात बज्जीर केरी
काहाँ भेज्या हमुन्खें हय हय किउरे जगला माहि पेठा ॥ ८ ४

अहमदाबादनगरस्य मुलतान - मुहम्मद (१४४१-१४५१ ई०) इति
शासकस्य राजसभाप्रोत्थमेतस्य नाटकस्याभिनय आयोजित ।

शमामृतम्

शमामृतस्य कर्ता नेमिनाथो जैनानामितिहासपुस्त्य नेमिनाथमिह
नायक वर्णयति । अस्य समयस्तावत् पञ्चशती शताब्दी निश्चीयते । इदमेकाङ्क
रूपकमहिंसाधर्ममुपदिशति ।

उग्रसेनस्य कन्यया राजीमत्या सह नेमिनाथस्यो विवाहो भविष्यतीति

नायकौ पूर्वरागान्दोलितचित्तौ स्तः । सर्वे परस्परं स्पृहणीयशोभस्य युगलस्य प्रशंसां गायन्ति । विवाहोत्सवे वरयात्रिणां भोजनार्थं वद्धाः पशवः ।

अस्मिन् रूपके मानवतां दधतः पशवो नेमिनाथं प्रबोधयन्ति । यथा,
“ततः प्रविशन्ति पशवः । तत्रैको हरिणः

हरिणः—(नेमिबलोक्यन् स्वग्रीवया हरिणीग्रीवां पिघाय समयीत्सुखं ब्रूते)

मा प्रहर मा प्रहर एतां मम हृदयहारिणीं हरिणीम् ।
स्वामिन्नद्य मरणादपि दुस्सहः प्रियतमाविरहः ॥
हरिणी एष प्रसन्नवदनः त्रिभुवनस्वामी अकारणवग्धुः ।
ततो विज्ञापय हे बल्लभ रक्षायं सर्वजीवानाम् ॥

हरिणः (मुखमूर्ध्वाकृत्य)

निर्झरणीरपानमरण्यतृणमक्षणं च वनवासः ।
अस्माकं निरपराधानां जीवितं रक्ष प्रभो ।
(इति सर्वे पशवः पूत्कूर्वन्ति)

छायानाटकमिदं सुप्रथितं यतो हि नामात्र पशुभूमिकायां मानवा अभिनयन्ति । लोकघमिनाट्यमिदं लोकप्रवृत्तरनुकरणभूयस्त्वात् ।

१. लोकघमिद्वयमघोलिखितममाचारवृत्तेन प्रमाणितम् ।

Teheran Feb 22 (Reuter)—A Gunman who opened fire on a Teheran street found an original way to conceal his position to disguise himself as a donkey according to the newspaper Kayhan. Eyewitnesses said shooting broke out in South Teheran killing one youth but no body could pinpoint the source. “I saw people running. I heard the shooting but I could not see the Gunman. Then I noticed a donkey in the middle of the road. It shook very time a shot was fired.”

A small child walked up to the donkey and said the animal was shooting. People rushed to the donkey, discovered a zip in the skin, opened it and found the Gunman.

The Hindustan Times dated, 22 Feb 1979.

मल्लिकामारुतम्

दशाङ्कम्य प्रकरणस्य मल्लिकामारुतस्य कर्तोऽङ्गुल केरलेषु पञ्चदश्या शताब्द्या मध्ये प्रादुरभूत् । जमोरिनमानविक्रमस्य समसामयिको लेखको वेण्णव आसीत् ।

अत्र कथानुसारेण विद्याधरचक्रवर्तिचन्द्रवर्ममन्त्रिणो विश्वावसो कन्या मल्लिका महायोगीश्वर्या मन्दाकिन्या माहतेन कुन्तलराजमन्त्रिणो ब्रह्मदत्तस्य पुत्रेणोदूढा । एव तयो प्रणयवृत्ति पदं चकार । श्रीलङ्कराजोऽपि मल्लिकामकामयत्, ततश्च नायकयो प्रणयपथे प्रत्यहो जात । किञ्च मालिन्य मित्र कलकण्ठो विष्णुरावस्य दुहितु रमयन्तिका मल्लिकाया सखीभावाद्भूत् । सिंहलराजेन मुक्तेषु हस्तिम्बे भयाक्रान्ते नायिके नायकाभ्या रक्षिते । श्रीलङ्कराजस्ततो द्वतेन मारुत सुन्ददेश-मित्र ते कलकण्ठो मृत इति । तदाकर्ण्य मरणोद्यते मारुत समेत्य कलकण्ठो मृत ।

अयो रक्षोभिरपहृता मल्लिका मारुतवत्सु मारुतस्तेरपदेतमितान् यधि विजित्याजगाम । नतो श्रीलङ्कराजेनापहृता ना मन्दाकिनी मारुतेनामिते । कलकण्ठोऽपि रमयन्तिका गृहीत्वान्यतो जगाम इत्येव कुसुमपुरे घट्टाभिः परिममाप्यते ।

औसुक्य संबर्धयन्त्यो घटना सर्वेचिह्न योजितान् मल्लिकामारुतं विशेषयन्ति । यथा पञ्चमेऽङ्के मल्लिका जन्मान्तरे लिप्सुमारुतं स्वकण्ठघृत-कृमाण मल्लिकायाश्चीत्कारमाकष्य ता व्याम्नि पतन्ती क्रोडे चकार । ताम-न्विष्यन्नागनो राक्षसो मारुतं ब्रवीति—

त्वामेव कोमल कलेवरमाभ्रपेप पिप्त्वा पिवाभि मधुर रुधिर ययेष्ट-मिति ।

तत स्कन्धे निधाय तमेव हरन् राक्षसस्तेन कृतशिरा दिव्यपुरणत्व गत इति कल्पनोत्तररामचरितस्य शम्भूकवधमनुहरति । अनेकत्र मन्दाकिनी योगविद्यया प्रकटयत्यघटितघटना ।

पाणिनीये काव्यशास्त्रे च जागरूकशेमुषीक उद्दण्डो नैव तदायामे क्वचिदाद्दण्ड्य भजते । अत्र सानुप्रामा काव्यसृष्टिविभावयति सगीतल-हरीम् यथा—

अमो पुनरुदञ्चिता मधुर-गुञ्जदिन्दरा
सुगन्धि मलयानिला मदन-नवं-नादिन्धमा ।

अशोक - तरु - ताडन - क्वणित-कामिनी-नूपुरा
हसद्वकुल-धूलिकापटलधूसरा वासराः ॥१.२४

क्वचिद् रूपकै रूपयति नीरूपं वस्तु कविः । यथा—

सा वाला मम हृदयं तस्मिन्नेव क्षणे प्रविष्टामूत् ।
लावण्यामृतधारा परिपीता नेत्रचुतुकाम्याम् ॥१.१७

क्वचिच्च 'शिव शिव' प्रयोगो हनुमन्नाटकस्य स्मारयति । यथा—

एतानस्याः शिवशिव तनुत्यागवद्भोद्यमायाः
कल्याणाङ्ग्या करुणमधुराञ्छृण्वतो मे विलापान् ।
दाक्षिण्येन द्रवति दययोल्लीयते मोहवृत्त्या
स्लापत्यात्या स्फुटति हृदयं हपंतः स्फापते च ॥६.११

यथा वा—

दूयते शिव शिव यी सरोजताम्री
सैरन्ध्री - करतल - दत्त - लाक्ष्यापि ।
पादौ तौ तिमिरविसंष्टुले स्यलेऽस्मिन्
संचारं चकितदृशः कथं सहेते ॥८.८

इत्यादिषु भावधारा न क्वचित् सातत्यं जहाति । प्रकारे गुणवचनस्य
द्विवमपि जातु तनोत्येव सौभाग्यम् । यथा—

उत्तुङ्ग - स्तनमर - तान्ततान्त - मध्यं
विश्लिष्यद्वधन - कच - चान्तवान्त - सूनम् ॥
चवत्राञ्ज - भ्रमदलि - भीतमीत - नेत्रं
मुग्धाक्षौ मम धुरि मन्दमन्दमेति ॥८.२०

एकोक्तयः प्रायेणोपनिबद्धा भावगम्भीरिमाणं मानयन्ति ।

तां दुर्लभामपि तपोभिरनल्पतप्ते—
जनि तयाप्यभिलषामि कुरङ्गनेत्राम् ।
नीहार - भूधर - किरीट - विलासमाली
मागीरयोमिव जनो मलयाचलस्थः ॥१.४४

अत्रोपमा भौगोलिकं किमपि तत्त्वं प्रत्यक्षयति भावभूमभूमिम् ।
यथा वा—

यत् तिर्यग् चलितं यदश्रुललितं यच्चाञ्चले कूणितं
तत्सर्वं किमु दीर्घयोर्नयनयोर्नसंगिको विभ्रमः ।

आहोस्विन्मदनुग्रह - व्यसनिनो भारस्य लीलायितं
घिङ् मा घेन गतव्रणेण किमपि प्रत्याशया कल्पने ॥११४६

एकोक्नयस्तावद् दीर्घा रङ्गे वैरस्यमेव जनयन्ति । तथात्र ता काव्य-
रूपेण विनोदयन्ति । यथा—

उपचित - धनरागो राग - कल्पव्रतत्या
प्रसममखिल - विघ्नत्वात् - संघस्य वृष्ट्या ।
कमलमिव करेण प्रातरर्को नलिमा
कुवलयनयनाया किन्तु पाणिं ग्रहीष्ये ॥

लघवो महान्तश्च भावा अहमहमिकामनुबध्नन्त आकाशमरितीव
तारका कविवाचि निरन्तरा उद्यन्ति । नासौ तेपामेकतममपि निराशयतीनि
कवेशचयन-वैधुर्यमेव प्रकाशयति । अयमेव हेतुर्यत् क्वापि नावश्यकं अप्येको-
क्नय आपतन्ति । यथा—

पश्यान्बिभे प्रणत-कामित-कल्पवति
सा मल्लिका प्रियतमा यदि दुर्लभा स्यात् ।
अस्तु स्वहस्त-करवाल-विदूत कण्ठे
यत्र ममाल पदयोस्तव रवतपद्यम् ॥

उदृण्डस्य काव्ये आनन्दनिप्यन्द इव रस्यते सुधेव स्वाद्यते हृदयतल्प
इव शय्यतेऽक्षय्य इव क्वचिदनुभूयते सारम्बतो निधि । गीतिप्रकल्पंतावद्
वियोगप्रस्तावेषु हृद्यता बहति । यथा—

उपरि पतति खण्डे चन्द्रिका श्वेत-बहनौ
मद्यति किरिनि विष्वक् पुष्पधूलोकुकूलम् ।
प्रविशतु मदनग्नि-स्तुष्ट-शेषं यपुमें
परिचलदलिधूम पल्लवाङ्गार-तल्पम् ॥ ८३३

यथा वा स्मृनिव्यभिचार्यङ्गता गतस्य सभोगशृङ्गारस्य विप्रलम्भ-
विधुरस्य समीहायाताम्—

स्मरामि तव तत् प्रिये जघनभारमन्द गत
सखीवचनकाङ्क्षिस्तदपि सस्मित श्रोडितम् ।
चला चलकनीमिवा-त्तरलनोत्तरङ्गं च तद्
विलास-शत-मन्मरं धतितकण्ठर वीडितम् ॥ ६६

यथा वा पुरुरवसो विलापानुकृतिर्गीतिः —

एतत् तदिन्दुपरिपन्थि नहेन्द्रनील—
 सौन्दर्य-चौर्य-चतुरैरलकैः सनाथम् ।
 आकण्ठमग्नवपुषो हरिणेक्षणाय
 हा हन्त पश्य मुखमम्बुनि कम्पमानम् ॥ ८.२

अथवा विरहिणो विलापकलापे प्रकर्ष गते प्रलापवचांसि—

तन्वङ्गि दर्गय तदङ्गज-सावर्भौम—
 नाङ्गल्यदाम-मधुरं वदनेन्दुविस्वम् ।
 किं नेक्षसे महति सन्तमसे पतन्त—
 मन्धंमविष्णु-सकलेन्द्रियमात्मदासम् ॥

विरहावेशे परां कोटि मदनेन नीते स्वाभाविकतां भजते निलंज्जता, मज्जति व्यामोहोद्ये विमृश्यकारिता, धृष्यते विवेकः कातरत्वेन, मालिन्यं याति शालीनता, सभ्यासभ्यसंवादं प्रतिपद्यते वाणी—

हा मज्जीवित-मल्लिके दव नु गतं दासे मयि प्रेम तत्
 त्यक्त्वा मां शरणागततातमदये क्व त्व गताति स्वयम् ।
 पृच्छ त्वं फलकण्ठमुद्गमति मे चेतो धृतिध्वंसते
 हृदयामयमज्जलिमधुरया वाचा सकृत् संलप ॥ ८.५

उद्दण्डस्य शृङ्गारिणी वृत्तिर्मन्मथोद्भेदेमेदस्विनी कदाचित् परम्परा-
 कन्थामवधूय परित्यक्तमन्थरालसगतिस्थलथलायमानसर्वाङ्गा रङ्गे ताण्डवं
 प्रचण्डयन्ती रसिकेभ्यो हासावतारं वितरति । यथा —

“सरसिका—(विलोक्य, संस्कृतनाश्रित्य, स्वगतम्)
 प्रिय - पाणि - पल्लव - तलामिमुद्रितः
 सुदृशः स्तनः श्रमकर्णः करस्वितः
 अनुयाति मङ्गल-कुशेशयोल्लसन्—
 मदनाभिपेक-मणिकुन्म-डन्ध्वरम् ॥ ८.३२
 ता जाव अहं लदंदरिदा होमि ।

मल्लिका—(स्वगतम्) हन्द ण वखु सक्कुणोमि हत्यकमलादो त्पणं अबहरिदं
 (कथञ्चिदपहरति) ।

मासतः—(सविपादम्) हन्त,

सकृदिव समर्प्य बाले मम हस्ते मदनधमतप्तस्य ।
अपहरसे कुञ्चकुम्भं तृपितकरादभृतकुम्भमिव ॥”

अस्मा तावदृष्टुं इत्तुं एव यथा वा तथा वा सगतिः ।

वसुमती-मानविक्रमम्

वसुमतीमानविक्रमस्य सप्ताङ्गस्य नाटकस्य प्रणेता केरलीयो दामोदर-
भट्टो मल्लिकामारुतस्य रचयितुरुद्दण्डस्य समसामयिक पञ्चदश्या
शताब्द्या अपरभागे बभूव । प्रस्तावनायामसावात्मानं वर्णयति—

“अस्ति दक्षिणापथे केरलेषु सासादशोकपुरेश्वरो नाम भगवान् पिनाकपाणि ।

अस्त्यद्रिकन्यापति पादपीठं विचेष्टमानाशयं पुण्डरीकं ।

नारायणाचार्यं इति प्रहृष्टिं प्राप्तं परा प्राज्ञधिया पुरोग ॥

तस्य चरणारविन्दं युगलीं गलित-रेणु-परमाणु-पात-पूत - चेतनासारं सारस्वत-
निधिना साक्षाद्वि-समुद्र-नायकेनेवानेन बाल्यादेवारभ्य वैपश्चित्तौ वृत्तिमधिकृत्य परा
काष्ठामारोपितं अयं कविरसाधारणमहिमैव ।”

इत्येतेनानुमीयतं यदस्य दामोदरस्य गुरुर्नारायणाचार्यं आसीत् ।

कालीकटे मानविक्रममाश्रित्य स्थितोऽयं द्राविडमुद्दण्ड (मल्लिकामारुतस्य
प्रणेता) प्रतिद्वन्द्विनं पराजित्य केरलानविजेयान् प्रतिष्ठापयति स्म । जीर्णो
भवन्नेव सन्यासेन त्यक्तमन्त्रयोपासनादिकर्मा सवृत्तो वदतिस्म—

हृदाकाशे चिदादित्यं सदा भाति निरंतरम् ।

उदयास्तमयो नस्तं कथं सन्ध्यामुपास्महे ॥

अस्य प्रहेलिका अप्येन मूर्धाभिपिक्तं कुर्वन्ति । यथा—

कं खे चरति, का रम्या, किं जप्यं, किं च मूषणम् ।

को वन्द्यः, कीदृशी लङ्का, वीरमवकंठं कम्पिता ॥

अत्र वि, रमा, ऋक्, कटकम्, पिता = वीरमटर्ककम्पितेति समाधानं
चतुर्थे पादे दत्तं विद्यते ।

नाट्यकथानुसारेण मानविक्रमो महाराजो मन्त्रिणं कन्या वसुमतीं
स्वप्ने दृष्ट्वा प्रणयासक्तो बभूव । वसुमत्यपि महाराजं प्रति प्रणयाकुला
जाता । महिषी तद् विज्ञायात्मघातैकमतिमात्मानं कुर्वन्ती कथकथमपि राजानु-
नीता जीवितुमुदसहत् । अन्ते च वसुमत्या मानविक्रमस्य विवाहं समपद्यत ।

वृषभानुजा

वृषभानुजाया नाटिकायाश्चतुरङ्गिकायाः कर्ता मथुरादासः पञ्चदशीं शताब्दीमलंकार । अयं चोपप्रयागं सुवर्णशेखरमध्युवास ।

यथानाम नाटिकायां राधाकृष्णयोः प्रणय-लीला विलसति । कृष्णस्य पाणौ कस्याश्चिच्चित्रं वीक्ष्य वृषभानुजा कुपिता सती परिणामे स्वकीयमेव चित्रं विज्ञाय मानं मुञ्चति । इत्येवं छायानाट्यत्वामिदं विलोक्यते । पेशलप्रणय-केलिमनुहरन्ती शैली सर्वथा वैदर्भीगुणान् दधाति । अत्र गीतगोविन्दस्य प्रभावः परिलक्ष्यते ।

मुरारिविजयम्

पञ्चाङ्कस्य मुरारिविजयनाटकस्य प्रणयनं जीवरामो याज्ञिकः १४८५ ई० वर्षेऽकार्षीत् । श्रीमद्भागवतस्य दशमे स्कन्धे वर्णितः कृष्णस्य गोपीभिर्विलास एव विषयः ।

नृसिंहपुत्रेण विश्वरूपेण कृष्णभट्टेनापि मुरारिविजयं नाटकं रचितम् ।

दानकेलिकौमुदी

दानकेलिकौमुदीति भाणिकाया रचयिता रूपगोस्वामी जन्मना राजवंशयोऽपि कृष्णचैतन्यस्य सम्प्रद्राये दीक्षितो भारते वैष्णवसंस्कृतेर्महान् उन्नायकः पञ्चदशपोडशशताब्द्योर्मध्ये स्वरचनाभिः काव्यप्रभां प्राकाशयत् । तस्याधिकतरा रचनाः पोडशशताब्द्यां विरचिताः । दानकेलिकौमुदी १४६५ ख्रीष्टाब्दे प्रणीतेति निम्नलिखितश्लोकेन प्रमाण्यते—

गते मनुशते शाके चन्द्रस्वरसमन्विते
नन्दीश्वरे निवसता भाणिकेयं विनिर्मिता ॥

दानकेलिकौमुदी-पुष्पिका

अस्यां भाणिकायां कृष्णलीलाचित्रणं सविशेषं वर्तते ।

उपसहार.

मध्ययुगे सहस्रशो रूपकाणि विरचितानि । तेषु प्रायशो द्विशती यथा-
 कथञ्चिन्मुद्रितरूपेण वा प्राप्ताशेन वा नाम्ना वा मम समझं वर्तने । एतेषु
 मध्ययुगीनं भारतीय जीवनं समग्रतो विलसति । भारतीय शिष्य-काव्य-चित्र-
 मूर्ति चाम्नु-मगीतानि, सामाजिकजीवनं—लोकोत्थान-वार्ता-मनोरजन-
 राजशास्त्रेनिहासयुद्धादीनि च रूपकेषु दृष्टमेव वर्णितानि । नि सन्दिग्धमेत-
 त्सत्यमेव यन्न सन्ति सर्वाणि रूपकाणि श्रेष्ठानि । न कस्यामपि भाषाया
 सर्वाणि पुष्पकानि श्रेष्ठानि भवन्ति । किन्तु मध्यमकोटिकाना पुस्तकानामपि
 किमपि वैशिष्ट्यं भवत्येव, येन तेषा सुरक्षा समीहिता स्यात् ।

ज्ञाननवदुवदिग्धा एवार्धपण्डिता वदन्ति यन्नास्ति मध्ययुगे मस्कृत-
 साहित्यस्य प्रकर्षं । भारतीया अपि तथा वदन्त कथं न लज्जन्ते ? परप्रत्यय-
 नेयबुद्धीना कृते तु वयं वेदेशिकस्य कीयमहोदयस्यैकस्यैव रूपकस्य प्रह्लादन-
 देवविरचिनस्य पार्यपराक्रमव्यायोगस्य विषये सम्मतिं तस्यैव शब्देनो-
 दाहराम —

Prahlādanadeva wrote other works of which some verses
 are preserved in the anthologies and must have been a man of
 considerable ability and merit

नैव न कवि तस्य कृतिर्वा पशसामर्हति तत्त्वविदाम् । राममद्रमुने
 प्रबुद्धरोहिणेय नाट्यकलादृष्ट्या न केवल भारतीयेषु नाट्येषु, अपि तु
 विश्वनाट्यमाहित्येऽपि सर्वोत्तमं स्थानमहति । तत्राभिनय, कथाप्रपञ्च-
 कोशल च रमणोपतमे । भगवदञ्जुकीय नाम प्रहसामद्यापि रसविदा समाजे-
 ऽभिनयेन वं न रञ्जयति । यदि नाम साहित्यस्य सर्वोच्चविलासो लोकचरित्र
 निर्माणाय स्पृह्येत्तहि क्षेमीश्वरस्य चण्डकोशिक, शीलाङ्कस्य विबुधानन्द,
 कृष्णमिधस्य प्रबोधचन्द्रोदयं, रामचन्द्रस्य सद्यहरिश्चन्द्रं, मेघप्रभाचार्यस्य
 धर्माभ्युदय, बालचन्द्रस्य करुणावज्रापुत्र, वेङ्कटनायस्य सकल्पसूर्योदयं
 नेमिनायस्य शमामृतं च सर्वोत्तमानि रूपकाणि गार्वतं महिमान समार्दं
 लोकप्रियन्व च भूशमर्जन्ति ।

मध्ययुगे वेदेशिकाना विघ्नमिणा च भारतीयसंस्कृति विध्वंसन प्रवृत्ति
 बाधयितु लोकजागरणस्थापेक्षामीत् । एतदेव परिप्रेक्ष्य सति विग्रहराज,

हरकेलिनाटकं, पार्थपराक्रमं, किराताजुनीयव्यायोगः, हम्मीरमदमर्दनं,
भीमविक्रम-व्यायोगः, गंगादास-प्रतापविलासं च रचयित्वा कविभिः सन्दिष्टा
भारताः —

तस्माद्द्युष्ट्यस्व भारत

अनेन विधिना राष्ट्ररक्षाभियोगस्य कृते या स्फूर्तिव्यंपेक्षिता, तामेव
सम्पूरयितुं कवयः सम्यक् प्रयतन्ते स्म । तत्र युद्धघोषोऽश्रूयत—

एकः करः फलयति स्फटिकाक्षमालां
घोरं घनुस्तदितरश्च विभति हस्तः ।
धर्मः कठोरकलिकालफदर्थ्यमानः
सत्क्षत्रियस्य शरणं किमिवानुयातः ॥

अथ च सन्दिष्टा महाराजाः —

औदार्यशौर्यरसिकाः सुखयन्तु भूपाः ।

वीरसूरिः यथा नाम वीरं प्रशंसति—

व्रस्तेषु तेषु सुभटेषु विमौ च मग्ने
मग्नासु कीर्तिषु निरीक्ष्य जनं मयातंम् ।
यो मित्तवान्धवधूजनधारितोऽपि
बलगत्यरीन् प्रति रसेन स एव वीरः ॥

बहुविधाः सन्ति रूपकाणामभिनवविधा अस्मिन् युगे प्रपञ्चिताः ।
तथा हि—

छायानाट्यप्रबन्धाः — हनुमन्नाटकं, धर्माभ्युदयं, द्रुताङ्गदं, उल्लाघराघवं,
कमलिनीराजहंसं, रामाभ्युदयं, शमामृतम् ।

प्रतीक-नाटकम् — प्रबोधचन्द्रोदयं, मोहराजपराजयं, संकल्पसूर्योदयम् ।

श्रीगदितम् — धर्माभ्युदयम् ।

प्रेक्षणकम् — उन्मत्तराघवम् ।

समवकारः — समुद्रमथनम् ।

ईहामृगः — रुक्मिणी-हरणम् ।

द्विमः — त्रिपुरदाहम् ।

नैतेषा नाट्यरूपाणा प्राचीननाट्यसाहित्यपुञ्जे दर्शनं भवति । यदि नामाज्ञानवशान्मध्ययुगस्यैतानि रूपकाणि न समाद्रियन्ते तर्हि कनात्मक-विलासस्य कस्माच्चिदनन्यस्मात् प्रातिभोन्नेपाद् वञ्चिता एवात्मवञ्चका वयम् ।

मध्ययुगीन भारतीयेतिहास-संरचनाया सस्कृतसाहित्यिककृतीना सातिशयमुपयोगो वतते । तत्रैतिहासिकनाटकानामवतारणा समृद्धेव । तेषु कौमुदीमहोत्सव, विद्धशालभञ्जिका, कर्णसुन्दरी, ललितविग्रहराज, हम्मीर-भदमर्दन, शङ्खपराभव, प्रतापरद्रकल्याण, गगादास प्रतापविलास, वसुमती मानविक्रम च सविशेषमुल्लेखार्हा सन्ति ।

जैनसंस्कृतेर्नाटकानि मध्ययुगीन साहित्य प्रकारं शबलयन्ति । बहवस्ते सन्ति जैनकवयो येषा नाट्यकृतयः सस्कृत साहित्य सुसमृद्धं विदधति ।

कश्चोरणा न्यायमजरीकृता जयन्तभट्टेनागमडम्बरेणास्मिन्युगे तद्देशस्य नाट्यरचनानुपलब्धिर्व्याहृत्यते । इयं नाट्यकृति काचिदपूर्वमिव सास्कृतिक-समृद्धिं समक्षयति ।

मध्ययुगस्य नाट्यसाहित्येन भारतवर्षस्य प्रादेशिकभाषासु विलिखितं साहित्य विशेषतो नाटकादीनि सम्यक् प्रभावितानि । अनुसन्धानत्रिशया सस्कृत-नाटकाना महत्त्वं तत्र विलसत्येव ।

सस्कृतनिघण्टुकाणा भारतीयाना गौरवसवर्धनायैव मध्यकालिक-नाटकोपमेवनमिति निश्चप्रचम् ।

प्रथमं परिशिष्टम्

प्राप्तांश-रूपकाणि

रूपकनाम	कोटिः	लेखकनाम	अंशदाता ग्रन्थः
अनङ्गसेना-हरिनन्दि	प्रकरण	शुक्तिवास कुमार	नाट्यदर्पण
अभिज्ञान-जानकी	नाटक		वक्रोक्तिजीवित
अभिनवराघव	नाटक	क्षीरस्वामी भट्टेन्दुराज	ना०द०, २० सु०
अभिसारिका-वञ्चितक		विशाखदेव	अभिनवभारती, शृ०प्र० भाव प्रकाशन
आनन्दकोश	प्रहसन		रसार्णवसुधाकर
इन्दुलेखा	नाटिका		शृंगार-प्रकाश, ना० द० नाट्यदर्पण
इन्दुलेखा	वीथी		भावप्रकाशन
उदयन-चरित	प्रकरण		दशरूपकावलोक, साहित्यदर्पण
उदात्तराघव	नाटक	मायुराज	वक्रोक्तिजीवित, नाट्य- दर्पण, दशरूपकावलोक; शृंगार प्रकाश, सरस्वती कण्ठाभरण, सा० द०,
कनकजानकी		क्षेमेन्द्र	सरस्वतीकण्ठाभरण
करुणाकन्दल	अङ्क	भारद्वाज	रसार्णवसुधाकर
कलावती			ना० ल० २० को०
कामदत्तापूर्ति			ना० ल० २० को०
कौचकभीम	नाटक		ना० ल० २० को०

गगातरगिका	पारिजातलता	भावप्रकाशन
गंगाभगीरथ	उत्सृष्टिकाङ्क	भावप्रकाशन
गोडविजय	काव्य	भा० प्र०
ग्रामेयी	नाटिका	ना० ल० र० को०
जामदग्न्यजय	व्यायोग	दशरूपक
तरङ्गदत्त	प्रकरण	दश० अ०, भा० प्र०
		शृ० प्र०
		ना० शा०
त्रिपुरदाह	डिम	भावप्रकाशन
तारकोद्धरण	डिम	भावप्र०
त्रिपुरमर्दन	प्रेक्षणक	भावप्रकाशन
देवीपरिणय	नाटक	ना० ल० र० को०
देवीमहादेव	उल्लाप्यक	सा० द०
		ना० द०
		सा० द०
द्रोपदीस्वयंवर	प्रहसन	भावप्रकाशन
धूर्तचरित	भाण	भा० द०
नन्दिमालि	नाट्यरासक	भावप्रकाशन
नमंवनी	नाटक	ना० ल० र० को०
नलविजय	नाटक	भावप्रकाशन
नृसिंहविजय	प्रेक्षणक	ना० ल० र० को०
पत्रलेखा	भाण	भावप्र०
पद्मावती परिणय	प्रकरण	र० सु०
पावतीसम्भोग		सा० द०
पुष्पभूषित	प्रकरण	अभि० भा०
प्रतिज्ञाचाणक्य	नाटक	व० जी०, ना० द०,
प्रतिमानिरुद्ध	वीथी	अभि० भा०
प्रेमाभिराम	रविपति त्रिपुरान्तक	

विन्दुमती	दुर्मल्लिका	सा० द०
भीमविजय	नाटक	ना० ल० २० को०
मदनिकाकामुक	रासक	ना० ल० २० को०
मदलेखा	त्रोटक	भावप्र०
माणिक्यवल्लिका	कल्पवल्ली	भावप्र०
माधवीवीथिका	वीथी	रसा० मुधा०
मायाकापालिक	सल्लापक	सा० द०, ना० ल० को०
मायाकुरंगिका	ईहामृग	२० मु०
मायामदालसा	सल्लापक	ना० ल० २० को०
मारीचवध	रागकाव्य	अभि० भा०
मालविका	वीथी	सा० द०
मूलदेवचरित	प्रकरण	अभि० भा०
मेनकानाहुप	त्रोटक	ना० ल० २० को०
मेनकाहित	रासक	सा० द०
यमलाजुन-वध	गोष्ठी	भावप्रकाशन
यादवोदय	काव्य	सा० द०
राघवविजय	रागकाव्य	अभि० भा०
राजराजेश्वर	नाटक	Aspects of India's History and culture by K. A Nilkanth Shastri.
राधावीथी	वीथी	ना० ल० २० को०
रामानन्द	श्रीगदित	भावप्रकाशन
रामानुज	अङ्क	भावप्रकाशन
रेवतीपरिणय	नाटक	ना० ल० २० को०
रेवतमदनिका	गोष्ठी	सा० द०

सलितनागर	भाण		ना० ल० २० को०
लीलामधुकर	भाण		मा० द०
वकुलवीथी	वीथी		भावप्रकाशन, ना० ल० २० को०
वालिवध	प्रेक्षणक		भावप्रकाशन, ना० ल० मा० द०
विक्रान्तशूद्रक		शूद्र	शृ० प्र०
विनामवती	नाट्यरासक		ना० ल० २० को० मा० द०
वीणावनी	भाणी		भावप्रकाशन, मा० ल० २० को०
वृत्तोद्धरण	डिम		भावप्रकाशन, ना० ल० २० को०
शक्रानन्द	समवकार		ना० ल० २० को० मा० द०
शर्मिष्ठा-ययाति	अंक		ना० ल० २० को०
शशिकामदत्त	नाटक		ना० ल० २० को०
शशिविलास	प्रहसन		भावप्रकाशन
शारदचन्द्रिका	अङ्क	भट्टवाण	ना० ल० २० सा० द०
शृगार-तिनक	प्रस्थानक		भावप्रकाशन २० मु०
शृगारमजरी	भाण		ना० ल० २० को०
सत्यभामा	गोष्ठी		अभि० भा०
समुद्रदत्तचेष्टित	प्रकरण		सा० द०
समुद्रमयन	समवकार		भावप्रकाशन
सागरकीमुदी	प्रहसन		भावप्रकाशन
सुग्रीवकेलन	काव्य		भावप्रकाशन
सैरन्ध्रिका	प्रहसन		भावप्रकाशन
स्तम्भितरम्भक	लोटक		भावप्रकाशन

द्वितीयं परिशिष्टम्

अप्राप्तरूपकाणि

रूपक नाम	कोटिः	लेखकनाम	निर्देशकग्रन्थः
अनङ्गवती	नाटिका		नाट्यदर्पण
अमृतमन्थन	समवकार		नाट्यशास्त्र
अमोघराघव			रसार्णवसुधाकर
उत्कण्ठितमाधवकाव्य			ना० ल० र० कोश
उदात्तकुंजर	उल्लोप्यक		भावप्रकाशन
उर्वशीमर्दन	ईहामृग		ना० ल० र० को०
उर्वशी-विप्रलम्भ	नाटक		भावप्रकाशन
उषाहरण	नाटक		ना० ल० र० को०
कनकावतीमाधव	शिल्पक		ना० ल० र० को०, सा० द०
कन्दर्पकेलि	प्रहसन		सा० द०
कलिकेनि	प्रहसन		भावप्रकाशन
कामदत्त	प्रकरण	शूद्रक	पद्मप्राभृतक, र० नु०
कामदत्ता	भाणिका		ना० ल० र० को० सा० द०
कामदत्ता	डोम्बी		भा० प्र०
कुन्दशेखरविजय	ईहामृग		ना० ल० र० को०
कुसुमशेखर-विजय	ईहामृग		भा० प्र०, सा० द०
केलिरैवतक	हल्लीस		ना० ल० र० को०, सा० द० भा० प्र०
कौशलिका	नाटिका	भवनुतच्छूडः	ना० द०
क्रीडारसातल	श्रीगदित		ना० ल० र० को० सा० द०

कृत्यारावण	नाटक		अभिनवभारती ना० ल० २० को० ना० द०, सा० द०
गुणमाला	होम्बिका		वाव्यानुशासन
चित्रभारत	नाटक	क्षेमेन्द्र	औ० वि० च०
चित्रोत्पलावलम्बितक	प्रकरण	शङ्कुक	ना० द०
चूडामणि	होम्बिका		अभिनवभारती
छलितराम	नाटक		ना० द०, व० जी०, दश० अव० शृ० प्र० म० क०, सा० द०
जानकीराघव	नाटक		ना० ल० २० को०
देवीचन्द्रगुप्त	प्रकरण	विशाखदेव	अभि० भा०, ना० द०, शृ० प्र० ना० ल० २० को०
नरकवध	नाटक		ना० ल० २० को०
पद्मावती-परिणय	प्रकरण		ना० ल० २० को०, २० सु०
पाण्डवानन्द	नाटक		अभि० भ०, दश० अव० ना० द०,
पार्थ-विजय	नाटक	त्रिलोचन	शृ० प्र० ना० द०
पुष्पद्रूपितक	प्रकरण	ब्रह्मयश स्वामी, चन्द्रशेखर	सा० द० ना० द० अभिनवभारती, व० जी० सा० द० शृ० प्र०
पुष्पमाला			अभि० भा०
पुल्लमक रूपक			सा० द०
प्रद्युम्नाम्पुदय	नाटक	विश्वनाथ	ना० द०
प्रभावती	नाटिका		रमार्णवसुधाकर
प्रयोगाम्पुदय	प्रकरण		ना० द०
प्रहसन	प्रहसन		ना० द०
वाल्मिकी वचितक	नाटक	विशाखदेवी	ना० ल० २० को०
मदनमजुला	नाटक		ना० द०
मनोरमावत्सराज	नाटक	भीमट	

महेश्वरानन्द	नाटक		२० सु०
मायापुष्पक	नाटक		ना० द०
मारोच्चरितक	नाटक		ना० ल० २० को०
मुकुटनाडितक	नाटक		शृं० प्र०
ययादि-विजय	नाटक		सा० द०
यादवाभ्युदय	नाटक	रामचन्द्र	ना० द०
रघुविलास	नाटक	रामचन्द्र	ना० द०
रम्भानलकूवर	त्रोटक		ना० ल० २० को०
राघवाभ्युदय	नाटक	रामचन्द्र	ना० द०
राघवाभ्युदय	नाटक	क्षीरस्वामी	ना० ल० २० को०
			सा० द०
			अभि० भा०
			अभि० भा०
रामचरित	नाटक	भेज्जल	ना० ल० २० को०
राधाविप्रदम्भ	रामकाङ्क्ष		काव्यमीमांसा, शृं० प्र०
रामविक्रम	नाटक		ना० द०, शृं० प्र०
रामानन्द	नाटक	यशोवर्मा	ना० द०
रामाभ्युदय	नाटक	रामचन्द्र	ना० द०
रोहिणीमृगाङ्क्ष	प्रकरण	क्षेमेन्द्र	औ० वि० च०
ललितरत्नमाला	नाटिका	क्षेमेन्द्र	औ० वि० च०
लावण्यवती	काव्य		अभि० भा०
वत्सराजचरित	नाटक		ना० द०
वनमाला	नाटिका	रामचन्द्र	अभि० भा०
वासवदत्तानाट्यपार	नाट्यपार	सुबन्धु	अभि० भा०
विकटनितम्ब्रा	प्रहसन		शृं० प्र०
विक्रान्तशूद्रक	नाटक		ना० द०
विधिविलासित	नाटक		ना० द०
विलक्षदुर्योधन	नाटक		२० सु०
वीरभद्रविजृम्भण	द्विम		२० सु०
वीरानन्द	नाटक		ना० ल० २० को०
शर्मिष्ठापरिणय	नाटक		

पुस्तक नाम-सक्षेप

ना० शा० = नाट्यशास्त्र	३००	ख्रीष्टाब्द- पूर्वत	३००	ख्रीष्टाब्द यावत्
व० जी० = वक्रोक्तिजीवित	८५०	,,		
अभि० भा० = अभिनवभारती	८८०	,,	१०३०	,,
दश० अव० = दशरूपक-अवलोक	८७५	,,	१०००	,,
शृ० प्र० = शृङ्गारप्रकाश	१००५	,,	१०५४	,,
स० क० = सरम्बतीकण्ठाभरण	१००५	,,	१०५४	,,
औ०वि० च० = औचित्य विचारचर्चा	१०५०			
ना० द० = नाट्यदर्पण	१०८३	,	११७३	,,
भा० प्र० = भावप्रकाशन	११७५	,,	१२५०	,,
प्र०रु०य०भू० = प्रतापहरद्वयशोभूषण	१२७५	,,	१३२५	,,
सा० द० = साहित्यदर्पण	१३००	,,	१३४०	,,
र० नु० = रमाण्वनुष्ठाकर	१३४०	,,	१३६०	,,
ना० च० = नाटकचन्द्रिका	१४७०	,,	१५५४	,,

नाटकानां प्रकाशनादि-विवरणम्

नाटकानाम्

प्रकाशक प्राप्तिस्थानादि

अञ्जना पवनञ्जयम्—माणिक्यचन्द्रदिगम्बरजैन ग्रन्थमालाया मुम्बईत १९५०
श्रीष्टाब्दे प्रकाशितम् ।

अनर्घराघवम्—विद्याभवन सस्कृतग्रन्थमालाया काशीत प्रकाशितम् ।

भागमहम्बरम्—अनन्तलाल ठाकुरेण प्रकाशितम् । काश्या चौखम्भा विद्याभव-
नत प्राप्यम् ।

आश्चर्यं चूडामणि — विद्याभवन-सस्कृतग्रन्थमालाया काशीत प्रकाशितम् ।

उन्मत्तराघवम्—(विरूपाक्षकृतम्) अहयार लाइब्रेरी-मद्रासत प्रकाशितम्
(भास्करकविकृतम्) ।

उन्मत्तराघवम्—काव्यमाला - १६ तमे प्रकाशितम् ।

उन्लाघराघवम्—गायकवाड ओ० सीरीज बडौदात प्रकाशितम् ।

कनकलेखाकल्याणम्—चौखम्भाविद्याभवनत १९८० श्रीष्टाब्दे प्रकाशितम् ।

कमलिनीराजहंसम्—त्रिवेन्द्रम् नगरे १९४७ श्रीष्टाब्दे प्रकाशितम् । उज्ज-
यिन्या विक्रमकीर्तिमन्दिरे लभ्यम् ।

करुणावज्रायुधम्—जैनात्मानन्दसभात ५६ संख्याक प्रकाशितम् ।

कर्णसुन्दरी—काव्यमाला ७ मंख्याक प्रकाशनम् ।

कपूर् रचरित भाण —गायकवाड ओ० सी० बडौदानगरे प्रकाशितम् ।

कपूर् रमजरी—१९३९ श्रीष्टाब्दे कलकत्ता-विश्वविद्यालयेन प्रकाशितम् ।

कल्याण-सौगन्धिकम्—(१) मेहरचन्दलच्छमनदास, लाहौर Bulletin of the
School of Oriental and African Studies,
London III PP. 33-50 प्रकाशितम्, चिरजीव-
पुस्तकालये, आगरा-नगरे लभ्यम् ।

किराताजुनीय-ठ्यायोग —गायकवाड ओ० सी० बडौदानगरे प्रकाशितम् ।

कादम्बरीकल्याणम्—मद्रास-नगरीत १९३६ श्रीष्टाब्दे प्रकाशितम् ।

कुबलयावली

कौमुदी महोत्सवम्—१९२९ श्रीष्टाब्दे मद्रासत । २००८ संवत्सरे
प्रयागत । भारती भवनपुस्तकालये प्रयागे लभ्यम् ।

कौमुदी-मित्रानन्दम्—जैन आत्मानन्दसभा भावनगरतः प्रकाशितम् । वम्बई-
नगरस्थभारतीयविद्याभवने लभ्यम् ।

गङ्गादासप्रतापविलासम्—गायकवाड-ओ० सी० १८७३ ख्रीष्टाब्दे प्रका-
शितम् ।

गोरक्षनाटकम्—काव्यमालायां मुम्बईतः ।

शण्डकौशिकम्—बङ्गाल एशियाटिक सोसाइटीतः १८६२ ख्रीष्टाब्दे प्रकाशि-
तम् । विद्याभवन-संस्कृत ग्रन्थमालातः काश्यां प्रकाशितम्
१८६५ ख्रीष्टाब्दे ।

चन्द्रकला—प्रयागस्थ-देवभाषा प्रकाशनेन २०२३ विक्रमसंवत्सरे प्रकाशितम् ।

चन्द्रलेखाविजयप्रकरणम्—अप्रकाशितमेव हस्तलिखित ग्रन्थागारे जैसलमेरे
वर्तते ।

ज्योतिः प्रभाकल्याणम्—वंगलौरनगरे १८८३-८४ ख्रीष्टाब्दे काव्याम्बुधि-
पत्रिकायामध्यायं प्रकाशितम् ।

तपती-मंवरणम्—त्रिवेन्द्रम् सीरीज ११ प्रकाशितम् प्रयाग-विश्वविद्यालय-
पुस्तकालये लभ्यम् ।

तापसवत्सराजम्—साहित्य-भण्डार-मेरठतः १८६८ ख्री० प्रकाशितम् ।

त्रिपुरदाहम्—गायकवाड ओ० सी० वडोदातः प्रकाशितम् ।

दानकेलिकौमुदी—अप्रकाशिता । लेखकसविधे वर्तते ।

दूताङ्गदम्—काव्यमालायां प्रकाशितम् ।

द्रौपदी-स्वयंवरम्—जैनात्मानन्द-सभा-भावनगरतः १८१८ ख्रीष्टाब्दे प्रकाशि-
तम् ।

धनञ्जय-विजयम्—काव्यमालायां ५४ तमे प्रकाशितम् । कलिकाताया
जीवानन्दविद्यासागरेणापि प्रकाशितम् ।

धर्माभ्युदयम्—आत्मानन्दसभा, भावनगरतः प्रकाशितम् । चिरंजीव पुस्तकालये
आगरानगरे लभ्यम् ।

धृतसमागमम्—Anthologia Sanscritica इति पत्रिकायां प्रकाशितम् ।

नरकामुर-विजयम्—हैदराबादस्थोस्मानिया विश्वविद्यालयतः १८६१ वर्ष
प्रकाशितम् ।

नलविलासम्—गायकवाड ओरिण्टल-सीरीज वडोदातः प्रकाशितम् ।

नारायणी-विलासम्—मद्रासनगरे शा० हस्तलिखित ग्रन्थागारे ।

निर्भयभीमम्—यशोविजयग्रन्थमालायां १८ वाराणसीतः प्रकाशितम् ।

नैषघानन्दम्—हस्तलिखितम् । Peterson's Report 3. 340 ff.

पाण्डवाभ्युदयम्—लन्दननगरस्थेण्डियाफिने ४१८७ मख्याकं हस्तलिखितं वर्तते ।

पारिजात मञ्जरी—१८६३ स्त्रीष्टाब्दे भोपालत प्रवाशिता ।

पारिजात हृणम्—साहित्य प्रकाशने दिन्लीत १८६० स्त्रीष्टाब्दे प्रकाशितम् ।

पार्यपराक्रमम्—गायकवाड ओरियण्टल सीरीजे १८१७ स्त्रीष्टाब्दे प्रकाशितम् ।

रंगनाथज्ञाविद्यानुसन्धान मंस्थाने प्रयागनगरे लभ्यम् ।

पावनी-परिणयम्—श्रीरग-कुम्भकोणत प्रकाशितम् । मुम्बईत काव्यमालायाम् ।

प्रनापछद्र-कल्याणम्—त्रिवेन्द्रम् संस्कृत मीरीजे प्रकाशितम् ।

प्रद्युम्नाभ्युदयम्—त्रिवेन्द्रम्-संस्कृत-मीरीजे प्रकाशितम् । वाराणस्या संस्कृत विश्वविद्यालयस्य पुस्तकालये लभ्यम् ।

प्रदुद्धरोहिण्यम्—आत्मानन्दसभा, भावनगरत प्रकाशितम् । चिरजीवपुस्तकालये आगरा नगरे लभ्यम् ।

प्रबोधचन्द्रोदयम्—विद्याभवन-संस्कृतग्रन्थमालाया काशीत ।

प्रसन्नराधवम्—काव्यमालायाम् । विद्याभवन-संस्कृतग्रन्थमालाया काशीत प्रकाशितम् ।

वाणामुर विजयम्—सर्गौरस्य सरस्वती-महल हस्तलिखित-ग्रन्थागारे ५२२३ सटपाकं लभ्यम् ।

बालभारतम्—काव्यमालाया कर्पूरमञ्जर्या सह प्रकाशितम् ।

बातरामायणम्—जीवानन्दविद्यागारेण, कनिकाताया प्रकाशितम् ।

भगवदञ्जुकीयम्—मगलोदयम् प्रेम त्रिचूरत प्रकाशितम् ।

श्रीमद्विक्रम व्यायोग—गायकवाड-ओ० सी० १५१ तमे प्रकाशित ।

भैरवानन्दम्—१८७३ स्त्रीष्टाब्दे पीयूष प्रकाशनेन प्रथमे मुद्रितम् ।

मन्निकामकरन्दम्—१८७८-१८७८ स्त्रीष्टाब्दे मन्वोधिपत्रिकाया अहमदाबाद-नगरे प्रकाशितम् ।

मल्लिकामारतम्—जीवानन्दविद्यागारेण कनिकाताया १८८० वर्षे प्रकाशितम् । मागारविश्वविद्यालय पुस्तकालये लभ्यम् ।

मुरारि-विजयम्—हस्तलिखित कनिकाताया शा० संस्कृत-महाविद्यालये वर्तते ।

मैथिली-कल्याणम्—माणिकचन्द-दिगम्बरजैन-ग्रन्थमाला १८७३ स्त्रीष्टाब्दे प्रकाशितम् ।

मोहराजपराजयम्—गायकवाड-ओरियण्टल-सीरीजे बडोदात प्रकाशितं संस्कृतविश्वविद्यालयस्य पुस्तकालये लभ्यम् ।

रम्भामञ्जरी—काश्या पार्श्वनाथानुसन्धानकेन्द्रे लभ्या । १८८८ स्त्रीष्टाब्दे निर्णवसागर-प्रेस-मुम्बईत प्रकाशिता ।

- रामाभ्युदयम्—लन्दननगरस्थेण्डियाफिसे ४१८७ संख्याकं हस्तलिखितम् ।
 रुक्मिणी-हरणम्—गायकवाड ओ० सी० वडोदानगरे प्रकाशितम् ।
 लटकमेलकम्—संस्कृत-ग्रन्थमालायां, चौखम्भाविद्याभवनतः काश्यां प्रकाशितम् ।
 ललितविग्रहराजम्—इण्डियन ऐण्टिक्वेरी वर्प २० तमे प्रकाशितम् ।
 वसुमती-मानविक्रमम्—अप्रकाशितमेव कोझिकोटनगरस्थकुट्टुचेट्टन सविधे,
 त्रिचूरे च नारायणपिशरोटी सविधे वर्तते ।
 विक्रान्त-कौरवम्—माणिकचन्द दिगम्बरजेन ग्रन्थमाला, वम्बई १८७२ ।
 विजयश्रीनाटिका—टी० टी० नगर भोपालतः प्रकाशितम् ।
 विटनिद्राभाणः—मद्रासनगरे ३७५५ संख्याकं शासकीय-हस्तलिखित ग्रन्थागारे
 लभ्यम् ।
 विद्वशालभञ्जिका—विद्याभवन-संस्कृतग्रन्थमालायां काशीतः प्रकाशिता ।
 विबुधानन्दम्—चउपन्न-महापुरुषचरिये काशीतः प्रकाशितम् । हरियाना
 बुकडिपो, रेलवेरोड, रोहतकात् १८५५ ख्रीष्टाब्दे प्रकाशितम् ।
 पार्श्वनाथ-विद्यालय-रिसर्च-इंस्टिट्यूटे लभ्यम् ।
 वीणावासवदत्तम्—कुप्पूस्वामीशास्त्रीरिसर्च-संस्थान-मद्रासतः १८६२ ख्रीष्टाब्दे
 प्रकाशितम् ।
 वृषभानुजा नाटिका—काव्यमालायां ४६ संख्या प्रकाशिता ।
 शङ्खपराभवम्—गायकवाड ओ० सी० प्रकाशनम् ।
 शमामृत—जैनात्मानन्द-सभा-भावनगरतो मुनिधर्मविजयेन प्रकाशितम् ।
 शृङ्गारभूषणम्—मुम्बईतः काव्यमालायां ५८ संख्याकं १८८६ ख्रीष्टाब्दे
 प्रकाशितम् ।
 सङ्कल्पसूर्योदयम्—अडयार लाइब्रेरी, मद्रास ।
 सत्यहरिचन्द्रम्—काव्यमालायां
 समुद्रमथनम्—गायकवाड ओ० सी० वडोदातः प्रकाशितम् ।
 सुभद्रानाटिका—माणिकचन्ददिगम्बरजेनग्रन्थमालायां ६८५० ख्रीष्टाब्दे
 प्रकाशिता ।
 सुभद्राघनञ्जयम्—त्रिवेन्द्र-संस्कृत-सीरीज १३ प्रकाशितम् । प्रयाग-विश्वविद्यालय-
 पुस्तकालये लभ्यम् ।
 सुभद्रा-परिणयनम्—सरस्वती भवन-टेक्स्ट ७७ काश्यां प्रकाशितम् ।
 सोमवत् त्रियोगानन्दम्—Triennial Cat of Skt. Mss. in Oriental Library
 Madras II 2276 ।
 सौगन्धिकाहरणम्—विद्याभवन-संस्कृतग्रन्थमालायां काशीतः प्रकाशितम् ।
 हनुमन्नाटकम्—चौखम्भा सीरीज, वाराणसी ।
 हम्मीरमद-मर्दनम्—गायकवाड-आ० सी० वडोदातः १० संख्याकं प्रकाशितम् ।
 संस्कृतविश्वविद्यालयस्य पुस्तकालये काश्यां प्राप्यम् ।
 हास्यचूडामणिः—गायकवाड-ओ० सी० वडोदातः प्रकाशितः ।

शब्दानुक्रमणिका

अगस्त्य	११२	चन्द्रकला	१२७
अञ्जनापवनञ्जय	११०	चन्द्रलेखाविजय	७०
अनघंराघव	७	चन्द्रिकाकलापीड	१३८
अरुणगिरिनाथ	१३३	छायानाटक	१०५, १४२, १४५
आगमढम्बर	८	जयदेव	८३
आश्चर्यचूडामणि	१७	जयन्त भट्ट	८
ईहानृग	८८	जीवरामयाज्ञिक	१४८
उदात्तराघव	१५	ज्योतिरीश्वर	११८
उद्दण्ड	१४३	ज्योति प्रभाकल्याण	१२
उन्मत्तराघव	१२१, १३५	डिम	८८
उत्तराघराघव	८८	नपतीसवरण	१८
कनकलेखाकल्याण	१२३	नासवत्सराज	६
कमलिनीराजहृम	१२३	त्रिपुरदाह	८८
करुणावञ्चायुध	१०३	दानकेलिकौमुदी	१४८
कणमुन्दरी	५२	दामोदरभट्ट	१४७
कपूरचरितभाण	८७	दूताङ्गद	१०५
कपूरमञ्जरी	३४	द्रौपदीस्वयवर	१०४
कल्याणसौगन्धिक	२५	घनञ्जयविजय-व्यायोग	७३
कादम्बरी-कल्याण	११३	धर्मसूरि	१३३
किराताजुनीयव्यायोग	८६	धर्माभ्युदय	८३
किशारिका	३	धूतसमागम	११८
कुवलयवलो	१२२	नरकासूर विजय	१३३
कुलशेखर वर्मा	१८	नरसिंह	११३
कृष्णमित्र	४३	नलविलास	६०
कौमुदी महोत्पव	३	नारायणविलमित	१३७
कौमुदीमित्रानन्द	६६	निर्भयभीम व्यायोग	६५
क्षेमीश्वर	३४	नीलकण्ठ	२५
गङ्गादासप्रतापविलास	१३८	नेमिनाथ	१४१
गोरक्षविजय	१३२	नेपथ्यानन्द	३८
चण्डकौशिक	३५	पाण्डवाभूट्य	११८

पारिजातमञ्जरी	८७	मैथिलीकल्याण	११०
पार्थपराक्रमव्यायोग	७१	मोक्षादित्य	१२१
पार्वती-परिणय	१३१	मोहरोज-पराजय	७४
पूर्णसरस्वती	१२३	यशःपाल	७४
प्रतापरुद्रकल्याण	११२	यादवाभ्युदय	६५
प्रतीकनाटक	४३	रघुविलास	६३
प्रद्युम्नाभ्युदय	११७	रत्नपञ्चालिका	१२२
प्रमुद्धरोहिणेय	७५	रम्भामञ्जरी	१११
प्रबोधचन्द्रोदय	४३	रविवर्माकुलशेखर	११७
प्रसन्नराघव	८३	रसार्णव-मृधाकर	१२२
प्रह्लादानन्द	७१	राघवाभ्युदय	६४
प्रेक्षणक	१३५	राजशेखर	२८
वाणासुरविजय	१३१	रामचन्द्र	५८
वालचन्द्रमूरि	१०३	रुक्मिणीहरण-ईहामृग	८८
वालभारत	३१	रूपगोस्वामी	१४८
वालरामायण	३०	रोहिणीमृगाङ्क	६६
विल्हण	५२	रामचन्द्र	७५
ब्रह्मसूरि	१३२	रामदेव-व्यास	१३७
भगवदञ्जुकीय	४८	रामवर्मा	१३८
भास्करकवि	१२१	रामाभ्युदय	१३८
भीम-विक्रम-व्यायोग	१२१	नटकमेलक	६८
भैरवानन्द	१२७	ललितविग्रहराज	७१
भणिक	१२७	वत्सराज	८५
मथुरादास	१४७	वनमाला	६७
मदनकवि	८७	वसुमती-मानविक्रम	१४७
मल्लिका मकरन्द	६७	वामनभट्ट	१३१
मल्लिकामासत	१४३	विक्रान्तकौरव	१०८
महानाटक	१	विग्रहराजदेव	७०
मायुराज	५	विजयपाल	१०४
मुरारि	७	विज्जका	३
मुरारि-विजय	१४८	वितनिद्राभाण	१२६
मेघप्रभाचार्य	८३	विद्वेशालभञ्जिका	३२

विद्यानाथ	११२	मत्यहरिश्चन्द्र	६२
विद्यापति	१३२	समवकार	८१
विबुधानन्द	२३	समुद्रमयन समवकार	८१
विरूपाक्ष	१३४	सिंहभूपाल	१२२
विश्वनाथ	११४	सुवालावज्रतुण्ड	१२६
विश्वनाथ-महापात्र	१२७	मुभट	१०५
वीणावासवदत्त	८३	मुभद्रा	१११
वृत्तकोश	२८	मुभद्रा घनञ्जय	२१
वृषभानुजा	१४८	मुभद्रापरिणयन	१३७
वेङ्कटनाथ	११८	सोमदेव	७१
वेदान्तदेशिक	१८	सोमवलिनयोगानन्द	१३३
शक्तिभद्र	१७	सोमेश्वर	८८
शङ्खधर	६८	सौगन्धिकाहरण व्यायोग	११४
शङ्खपरामव	१००	हनुमन्नाटक	१
शमामृत	१४१	हम्मीरमदमर्दन	१०१
शीलाङ्क	२३	हरकेलिनाटक	७०
शृङ्गारभूषणभाण	१३१	हरविलास	२८
श्रीगदित	१०३	हरिहर	१००
श्रीराम	१२६	हस्तिमल्ल	१०८
सकल्पसूर्मोदय	११८	हास्यचूडामणि	८८